

Evaluatie Regeling Subsidiemodule Agrarische Bedrijfsadvisering en Educatie (Sabe)

(evaluatieperiode 2020-2023)

IN OPDRACHT VAN

Ministerie van Landbouw,
Visserij, Voedselzekerheid
en Natuur

AUTEURS

Henk Tissing
Anandi Schelfhout

MET MEDEWERKING VAN

Evert Jan Davelaar
Pien Bakx
Adesa Schevers

23 JULI 2024

Managementsamenvatting

De Subsidiemodule Agrarische Bedrijfsadviesing en Educatie (Sabe-regeling) is in opdracht door het ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur door Bureau Bartels geëvalueerd op doeltreffendheid, doelmatigheid en de doorwerking hiervan binnen het Agrarisch Kennis en Innovatie Systeem (AKIS). Deze evaluatie heeft betrekking op de periode 2020-2023 toen de Sabe-regeling binnen het subsidiekader Regeling Nationale EZK en LNV Subsidies (RNES) werd opengesteld.¹

De Sabe-regeling heeft als doel dat bestaande kennis over het verduurzamen van het boerenbedrijf beter bij agrariërs terechtkomt en dat zij met deze opgedane kennis in staat zijn om duurzame bedrijfsaanpassingen door te voeren. Vanuit de Sabe-regeling wordt subsidie gegeven aan drie vormen van leren, namelijk het volgen van cursussen en opleidingen (via de Sabe-cursusvoucher voor agrariërs en de Sabe-opleidingsvouchers voor adviseurs), individueel advies van een erkende adviseur aan de agrarisch ondernemer (via de Sabe-adviesvoucher en de Sabe-bedrijfsplanvoucher) en de groepsgerichte kennisdeling (via projectsubsidies voor praktijknetwerken en demonstratiebedrijven).

De evaluator komt tot de conclusie dat de Sabe-regeling **doeltreffend** is. Vooral de Sabe-instrumenten voor individueel advies en groepsgerichte kennisdeling zijn in grote mate doeltreffend. De vouchers voor individueel advies worden veel aangevraagd en verzilverd. Bovendien is vastgesteld dat de adviestrajecten tot een kennistoename en meer handelingsperspectieven bij de agrariërs leiden. Veel agrarische ondernemers gaan vervolgens aan de slag met het advies of het bedrijfsplan, wat in veel gevallen inmiddels al tot aanpassingen op het boeren erf heeft geleid. Ook de projectsubsidies voor de praktijknetwerken en demobedrijven kennen een groot bereik en leiden tot de beoogde effecten. Deelnemers aan de netwerken en bezoekers aan de demobedrijven ervaren een kennistoename en meer handelingsperspectieven op relevante verduurzamingsthema's. Vooral de meer intensieve deelname aan praktijknetwerken leidt tot aanpassingen in de bedrijfsvoering.

De doeltreffendheid van subsidies op het gebied van educatie is beperkt. Het door de groene hogeronderwijs instellingen ontwikkelde cursus- en opleidingsaanbod heeft veel minder deelname teweeg gebracht dan vooraf gedacht, waardoor uitvoeringstermijn van de scholingsprogramma's verlengd is. De Sabe-cursusvoucher heeft een beperkte impact door het geringe aantal verzilveringen. De Sabe-opleidingsvouchers kent een redelijk bereik onder adviseurs. Daar waar de vouchers zijn gebruikt, doen ze wel wat ze moeten doen: kennistoename en vergroten van handelingsperspectieven, zowel bij boeren als bij adviseurs.

Om de doeltreffendheid van de Sabe-regeling te vergroten heeft de evaluator de volgende aanbevelingen gedaan:

¹ Vanaf 1 januari 2023 is de Sabe-regeling opgenomen binnen het nieuwe GLB/NSP als interventie maatregel kennis, informatie en samenwerking voor de gehele periode tot en met eind 2027. De output van de Sabe-regeling heet tegenwoordig: GLB-vouchers en GLB-projectsubsidies.

Investeer in de resterende uitvoeringstermijn van de GHO-scholingsprogramma's niet langer in cursussen voor agrariërs, maar biedt ruimte voor (experimenteren met) andere onderwijsvormen om alsnog boeren te bereiken.

Bevorder dat het GHO-opleidingsaanbod voor bedrijfsadviseurs erkend wordt voor permanente educatie ten behoeve van het BAS-register. Tegelijkertijd kan overwogen worden om dit aanbod uit te breiden voor andere (technisch-inhoudelijke) aandachtsgebieden binnen het BAS-register.

Overweeg te stoppen met indirecte subsidiëring via cursusvouchers. Bij toekomstige scholingsactiviteiten voor agrariërs ligt rechtstreekse subsidiëring aan het GHO meer voor de hand, zodat de aanbieders dit gratis of tegen een gereduceerde prijs kunnen aanbieden. Overweeg daarbij een vaste, kostendekkende subsidiebijdrage per activiteit te hanteren, zodat afgestapt kan worden van het minimale aantal deelnemers per activiteit.

Zet naar de toekomst toe de groepsgewijze kennisdeling onverminderd voort. De argumentatie hiervoor kan enerzijds gevonden worden in het grote aantal ingediende projecten dat vanwege budgettaire redenen afgewezen is en anderzijds in de grote mate van effectiviteit en enthousiasme die is vastgesteld. Met een relatief geringe investering krijgt de belastingbetaler veel waar voor zijn geld.

Ten aanzien van de **doelmatigheid** van de Sabe-regeling levert de evaluatie de volgende inzichten op. De uitvoering van de regeling is redelijk tot goed verlopen. Voor de instrumenten voor individueel advies en de groepsgerichte kennisdeling geldt dat een belangrijk deel van de beschikbare subsidiemiddelen zijn besteed. Dit geldt niet voor de instrumenten voor de educatie, waar sprake is van een grote onderbenutting van de subsidiemiddelen. Hierbij tekent de evaluator wel aan dat het budget voor de opleiding van adviseurs vooraf veel te ruim ingeschat is. De uitvoeringskosten zijn aanvaardbaar maar wel relatief hoger dan voorzien. Dit is verklaarbaar door het geringere bereik en noodzakelijke initiële investeringen in de aanvraagssystematiek en bijbehorende randvoorwaarden.

De informatievoorziening over de Sabe-regeling wordt goed gewaardeerd door de doelgroepen. Ook voor de meeste modaliteiten en voorwaarden voor de verschillende vouchers en projectsubsidies bestaat een groot draagvlak onder de doelgroepen. De procedures rond het aanvragen van de subsidies en het verzilveren van de vouchers leveren geen noemenswaardige knelpunten op. De Sabe-regeling kan dan ook worden aangemerkt als een laagdrempelige subsidieregeling.

Op het gebied van de doelmatigheid heeft de evaluator de volgende aanbevelingen gedaan:

Gezien de verschillende aard van het individueel advies tussen de adviesvoucher en de bedrijfsplanvoucher, ligt het voor de hand om te differentiëren in geldigheidstermijn van de voucher (dus maximale termijn voor de bedrijfsplanvoucher langer maken).

Ga om de financiële benutting van de vouchers voor individueel advies te verbeteren – wanneer de regelgeving dit toestaat – in de toekomst over op een zekere mate van overcommitting. Dit betekent dat vooraf geen aanvragen vanwege het bereiken van het plafond worden afgewezen.

De Sabe-regeling heeft een grote bijdrage geleverd aan de **versterking van het AKIS**. De verbinding tussen de Sabe-regeling en het BAS-register – vouchers voor individueel advies kunnen uitsluitend gebruikt worden voor de inzet van erkende adviseurs – is effectief gebleken in die zin dat de beschikbaarheid en de toegang tot onafhankelijk advies sterk vergroot zijn. De vouchers voor individueel advies hebben geleid tot een aanwas van erkende adviseurs in het BAS-register en veel adviestrajecten. Onafhankelijk advies is een belangrijke schakel om kennis naar het boerenerf te krijgen. Het Groen Kennisnet is een belangrijke faciliteit voor kennisoverdracht en wordt gebruikt

door het GHO voor de educatie en door adviseurs en zelfs agrarische ondernemers. De aanvoer van informatie vanuit door Sabe ondersteunde projectinitiatieven verloopt nog niet optimaal. Ervaringen met het leernetwerk voor demonstratiebedrijven lopen uiteen. Het netwerk en de uitwisseling van inhoudelijke informatie worden gewaardeerd. Ondersteuning bij het vergroten van het bereik van de demobedrijven komt minder uit de verf en sluit ook weinig aan bij de behoeften van (een belangrijk deel van) de doelgroep van het netwerk.

Om het AKIS verder te versterken heeft de evaluator de volgende aanbevelingen gedaan:

Draag in de communicatie over de vouchers voor individueel advies nog meer het belang en de meerwaarde van de 'verbinding' met het BAS-register uit.

Borg de informatielevering vanuit de ondersteunde Sabe-projecten naar het Groen Kennisnet.

Overweeg een voorziening als het leernetwerk in de toekomst meer vraaggericht te maken, door deze vooral in te zetten om nieuwe demobedrijven 'op maat' te ondersteunen.

In bijlage II van het rapport zijn de onderzoeksvragen van de evaluatie opgenomen en is het oordeel hierbij van Bureau Bartels weergegeven.

Inhoud

Managementsamenvatting	i
1. Inleiding	2
2. Context, doel en inhoud Sabe	9
3. Doeltreffendheid educatie (GHO)	22
4. Doeltreffendheid educatie (voucher)	29
5. Doeltreffendheid advies (voucher)	38
6. Doeltreffendheid collectieve kennisdeling	54
7. Doelmatigheid financieel	64
8. Doelmatigheid uitvoering	70
9. Randvoorwaardelijke instrumenten	90
10. Conclusies en aanbevelingen	101
Bijlage I Beleidstheorie	107
Bijlage II Oordeel onderzoeksvragen	108
Bijlage III Literatuur	111
Bijlage IV Lijst organisaties	114
Bijlage V Tabellenboek	115

1. Inleiding

1.1 Aanleiding en introductie Sabe

De Nederlandse land- en tuinbouw kenmerkt zich door ondernemerszin en innovatiekracht. Boeren en tuinders staan aan de basis van de omslag naar kringlooplandbouw en een klimaatvriendelijke bedrijfsvoering. Die omslag vraagt structurele en ingrijpende veranderingen in hun bedrijfsvoeringen. Ze geven aan de veranderingen en vernieuwingen te willen doen, maar ook dat ze die niet van het ene op het andere moment kunnen realiseren. Uit gesprekken met agrariërs, adviseurs en andere erfbetreders kwam naar voren dat de beschikbaarheid van actuele kennis en innovaties noodzakelijk is om stappen te zetten.

Belangrijk is de vertaling van de nieuwe inzichten uit het onderzoek en bestaande innovaties richting agrarische ondernemers die hiermee ook aan de slag willen. Het systematisch samenbrengen, analyseren en praktisch toepasbaar maken van beschikbare kennis kan beter. Nieuwe kennis stroomt nog onvoldoende (snel) door naar de praktijk van het boerenerf. Dit werkt vertragend voor de toepassing van innovaties en daarmee voor de omslag. Ook het onderling leren van goede voorbeelden en er zelf mee aan de slag gaan kan sterker. Deze bevindingen worden ook ondersteund door het OECD rapport *Innovation, Agricultural Productivity and Sustainability in the Netherlands* (2015). Door gerichte aanvullende maatregelen wordt de kennisbenutting en het toepassen van innovaties versneld. In dat kader werd ook de behoefte aan één op één bedrijfsadvisering veelvuldig naar voren gebracht.

Bovenstaande aanleiding en inzet² is opgepakt binnen het **programma Innovatie op het Boerenerf** (2019-heden). Hiermee is gepoogd om op een samenhangende wijze en ook systematisch te werken aan de praktische toepasbaarheid van kennis voor de landbouwpraktijk, de versnelling hiervan en het versterken van het onderling leren. Binnen dit programma zijn meerdere instrumenten ontwikkeld en toegepast, waarvan de Subsidiemodule Agrarische Bedrijfsadvisering en Educatie (Sabe-regeling) de voornaamste is.

Sabe-regeling als backbone van kennisoverdracht naar het boerenerf

Agrarische ondernemers maken al flinke stappen in de omslag naar kringlooplandbouw en een klimaatvriendelijke bedrijfsvoering. Om verdere stappen te zetten bestaat bij hen behoefte aan actuele kennis en innovaties. Om hierin te voorzien kondigde de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV)³ in de Voortgangsrapportage Innovatie op het boerenerf de **Subsidiemodule agrarische bedrijfsadvisering en educatie (Sabe)** aan. De Sabe stimuleert educatie en advisering van agrariërs met het oog op verduurzaming van de Nederlandse land- en tuinbouw.

Het doel van de Sabe is het ondersteunen van landbouwondernemers die (individueel of samen) hun

² Kamerbrief van 19 juli 2019 (Kamerstuk 35 000, nr. 98).

³ Sinds 2 juli 2024 is de naam van het ministerie van LNV gewijzigd in LNVN. In dit rapport wordt de naamgeving van LNV aangehouden voor zover het om de voorgaande periode gaat waarbinnen de Sabe-regeling is bedacht en uitgevoerd binnen het tijdbestek waarop deze evaluatie betrekking heeft.

kennis over verduurzaming van de bedrijfsvoering willen vergroten. De Sabe moet het gemakkelijker voor landbouwendernemers maken om de meest actuele inzichten te verkrijgen over mogelijke aanpassingen in hun bedrijfsvoering en faciliteert op deze manier een (verdere) stap naar kringlooplandbouw en klimaatbestendig ondernemen.

De Sabe-regeling bestaat uit diverse onderdelen/submodules met tot doel de kennisoverdracht in samenhang te stimuleren, namelijk:

1. onafhankelijk **agrarisch advies**;
2. educatie in de vorm van **cursussen en opleidingen** voor landbouwers en adviseurs;
3. opstellen van **bedrijfsplannen**;
4. opzetten van **praktijkleernetwerken** om kennis te delen en te benutten (hierna gemakshalve 'praktijknetwerken' genoemd);
5. opzetten van **demobedrijven** om duurzame landbouwmethoden en technieken te stimuleren (in het vervolg aangeduid met de term 'demobedrijven').

De Sabe-instrumenten zijn gestoeld op drie leermethodes, namelijk educatie (gratis of tegen een gereduceerde prijs een cursus of opleiding over duurzame landbouw volgen), individueel advies (via advies- en bedrijfsplanvouchers toegang tot onafhankelijke één-op-één advisering) en groepsgerichte kennisoverdracht (door projectsubsidies aan praktijknetwerken en demobedrijven).

Aan bovenstaande specifieke Sabe-onderdelen zijn enkele **randvoorwaardelijke instrumenten** gekoppeld, namelijk:

6. het opzetten en borgen van het **Bedrijfsadviseringssysteem (BAS-register)** als randvoorwaarde voor onafhankelijk agrarisch advies. Het BAS register is een gevolg van de verplichting vanuit de EU-GLB verordening⁴ voor lidstaten die gebruik maken van GLB-adviesdiensten. Om aan de verplichting van onafhankelijk bedrijfsadvies te voldoen is hiervoor een register ingericht. Dit register bevat aandachtsgebieden voor het NSP en is aangevuld met nationale aandachtsgebieden (deze overlappen elkaar grotendeels). Het ministerie van LNV heeft een onafhankelijke BAS-commissie ingesteld. Deze commissie heeft een onafhankelijke positie binnen de statuten van de door LNV aangewezen erkende Vereniging van Agrarische Bedrijfsadviseurs (VAB), die het BAS-register in beheer heeft genomen. Aan de hand van protocollen en criteria beoordeelt de BAS-commissie kandidaat-adviseurs op vakbekwaamheid en competenties voor specifieke aandachtsgebieden om deze – bij een positieve beoordeling – toe te laten tot het register. Na registratie kan de BAS-adviseur worden ingezet voor advieswerkzaamheden in het kader van de Sabe-regeling.⁵ Een belangrijk doel van het BAS-register is om de onafhankelijkheid en de kwaliteit van het advies te borgen en om ervoor te zorgen dat er meer geregistreerde onafhankelijke adviseurs komen en aldus bij te dragen aan een zo goed mogelijke kwalitatieve en kwantitatieve aansluiting op de behoeften aan – en vraag naar – onafhankelijk agrarisch advies voor de maatschappelijke opgaven (publiek belang);
7. kennisverspreiding aan de hand van het **Groen Kennisnet** over de uitkomsten van

⁴ Artikelen 37 en 39 van de uitvoeringsregeling GLB 2023.

⁵ Maar ook voor andere regelingen als dit aan de orde is.

praktijknetwerken en demobedrijven). Dit is hét digitale platform voor het groene domein als het gaat om het beschikbaar stellen van informatie en kennis over allerlei onderwerpen. In het kader van de Sabe-regeling is vastgelegd dat bijvoorbeeld alle relevante projectinformatie en resultaten uit de praktijknetwerken en demobedrijven ook wordt verspreid via het Groen Kennisnet en daarmee toegankelijk wordt gemaakt voor een bredere doelgroep;

8. het opzetten van een **leernetwerk voor deelnemende demobedrijven**, met als doel om kennis en ervaringen uit te wisselen tussen uitvoerders van deze bedrijven. Dit netwerk wordt ondersteund vanuit het ministerie met de communicatiecampagne Groeien naar Morgen waarbij de deelnemende demobedrijven actief worden ondersteund in hun communicatieaanpak als het gaat om hun eigen demobedrijf en te bereiken doelgroep, maar ook het zichtbaar maken van alle demobedrijven op Groen Kennisnet, Groeien naar Morgen en andere platformen. De gezamenlijke opgedane kennis en ervaringen zijn van belang voor de doorontwikkeling van de eigen demobedrijven. Het gaat hierbij dus niet specifiek om de kennisoverdracht vanuit het demobedrijf zelf, maar om de wijze waarop van elkaar kan worden geleerd hoe je demonstratieactiviteiten effectief organiseert richting de doelgroep en hierbij van elkaar kan leren.

De directie Strategie, Kennis en Innovatie (SKI) binnen het ministerie van LNVN is verantwoordelijk voor de Sabe-regeling en de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) voert deze uit. De Sabe-regeling is voor het eerst opengesteld op 15 oktober 2020 en daarna nog diverse keren tot aan 9 juni 2023⁶. Dit gebeurde binnen de Regeling Nationale EZK en LNV subsidies (RNES). In 2022 is de Sabe ook eenmalig opengezet binnen de Regeling Europese EZK en LNV subsidies (REES) vanwege de eenmalige inzet van Europese middelen uit het Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP3).

Sinds 1 januari 2023 is de Sabe-regeling ook opgenomen in het Nationaal Strategisch Plan (NSP) en is deze dus onderdeel geworden van de nieuwe GLB-periode (2023-2027) voor informatie, samenwerking en kennisoverdracht ten behoeve van de NSP-doelen. De Sabe-regeling is hierbij omgezet naar een NSP-interventiemaatregel, de Interventiemaatregel 1.78 'Kennis en Informatie' (eerste openstelling 9 juni 2023). De monitoring en evaluatie hiervan krijgt vorm binnen de NSP-systematiek van verantwoording en valt buiten de scope van deze evaluatie.

Vanwege de afloop van de Sabe onder de RNES bestond er bij het ministerie van LNV behoefte aan een **externe evaluatie** van de Sabe-regeling over de periode 2020 tot en met 2023 (voor zover de openstellingen onder de RNES plaats hebben gevonden). Bureau Bartels heeft deze evaluatie uitgevoerd in de periode januari tot en met juli 2024. Van de uitkomsten doen we in deze rapportage verslag.

1.2 Doelstelling en onderzoeksvragen

In tegenstelling tot veel andere beleidsinstrumenten is in de aanloop van de Sabe veel aandacht besteed aan de beoogde werking van (de modules binnen) de Sabe-regeling en tot welke effecten dit moet leiden bij een effectief instrument. Daartoe is destijds door LNV en RVO een **beleidshypothese**

⁶ Zie de verschillende publicaties in de Staatscourant in de literatuurlijst (Bijlage III).

ontwikkeld die uiteenvalt in twee opeenvolgende delen, namelijk:

De kennisoverdracht via de Sabe-regeling draagt ertoe bij dat het kennisniveau van de landbouwer toe neemt, dat landbouwers op basis van de opgedane beschikbaar gestelde kennis bewuster kijken naar de eigen bedrijfsvoering vanuit een duurzaamheidsperspectief met concrete handelingsperspectieven ...

EN ... als gevolg hiervan ook bereid zijn om (sneller) te komen tot concrete bedrijfsaanpassingen in de eigen landbouwpraktijk gericht op een toekomstbestendige landbouwsector zonder negatieve effecten op; natuur, milieu, water en klimaat."

Deze beleidshypothese is nader uitgewerkt in een beleidstheorie, die ten grondslag heeft gelegen aan deze evaluatie (zie Bijlage I).

In de evaluatie van de Sabe-regeling stond het toetsen van de doeltreffendheid en doelmatigheid ervan centraal. De **centrale doelstelling** van de evaluatie was als volgt geformuleerd:

In hoeverre draagt de opzet en uitvoering van de Sabe-regeling bij aan de (versnelling van) kennisoverdracht naar het boerenerf, waarbij aangereikte handelingsperspectieven worden omgezet tot duurzame bedrijfsaanpassingen leidend tot de beoogde maatschappelijke impact van een toekomstbestendige landbouwsector gebaseerd op de visie en principes van kringlooplandbouw?

Wat betreft **doeltreffendheid** zijn we nagegaan in hoeverre de beleidsdoelen van (de onderdelen van) Sabe worden gerealiseerd. Daarbij is in de eerste plaats gekeken naar het bereik van de verschillende Sabe-instrumenten door de doelgroepen. Ook is nagegaan in hoeverre een tweetal samenhangende vormen van impact van de Sabe, die afgeleid zijn uit de bovenstaande beleidshypothese, optreden. Allereerst stellen we vast welke impact de Sabe heeft gehad op het kennisniveau van landbouwers ten aanzien van kringlooplandbouw/duurzame landbouw en (daarmee) op de handelingsperspectieven die er zijn om de eigen bedrijfsvoering te verduurzamen. In het verlengde hiervan toetsen we in hoeverre landbouwers als consequentie daarvan bereid zijn om (sneller) bedrijfsaanpassingen door te voeren in de eigen landbouwpraktijk die de omslag naar kringlooplandbouw mogelijk maken.

Bij **doelmatigheid** hebben we aandacht besteed aan onder meer de benutting van het beschikbare budget (voor de verschillende Sabe-onderdelen), de hiermee gemoeide uitvoeringskosten en de ervaringen met uiteenlopende uitvoeringsaspecten (zoals de informatievoorziening en procedures). Verder zijn we nagegaan in hoeverre in de uitvoering van (onderdelen van) de Sabe nog kansen liggen om hierin verbeterlagen te maken.

In de evaluatie is ook aandacht besteed aan de drie voornoemde **randvoorwaardelijke instrumenten** die relevant zijn voor de doeltreffendheid en/of doelmatigheid van Sabe. In de eerste plaats gaat het om het Bedrijfsadviseringssysteem (BAS-register).

In Bijlage II zijn de onderzoeksvragen van de evaluatie weergegeven. Daarin is bij elk van de vragen ook weergegeven waar in het rapport de beantwoording van de vraag wordt gegeven en tot welke conclusie de evaluator komt.

1.3 Aanpak

Voor de evaluatie van de Sabe-regeling heeft de evaluator een aantal samenhangende activiteiten ontplooid. De eerste activiteit betrof het **actualiseren** van de **beleidstheorie**. Hiervoor hebben we de beleidstheorie uit 2020 aangevuld met modules die naderhand zijn toegevoegd aan de Sabe-regeling (bedrijfsplanvouchers en projectsubsidies demobedrijven).⁷ De geactualiseerde beleidstheorie is in Bijlage II opgenomen. Op grond van deze beleidstheorie is in samenspraak met de ambtelijke begeleidingscommissie van deze evaluatie de informatiebehoefte vastgesteld.

Op basis hiervan is allereerst **deskresearch** verricht. In dit deskresearch zijn verschillende bronnen bestudeerd, zoals relevante beleidsnota's van het ministerie van LNV, de formele openstellingsbesluiten (en regelingsteksten) van de Sabe-regeling, monitoringsgegevens en (digitale) informatie over de drie voornoemde randvoorwaardelijke instrumenten. Ook is belangrijke input verkregen uit de **monitoringsystematiek** die de RVO voor de Sabe-regeling ontwikkeld heeft aan de hand van de beleidstheorie. Deze systematiek bestaat uit digitale enquêtes onder gebruikers van verschillende Sabe-modules om tussentijds te monitoren hoe het gebruik en impact verlopen is. Ook is in dit deskresearch **intern evaluatiemateriaal** bestudeerd over het gebruik van het Groen Kennisnet en over de cursussen en opleidingen (zoals die ontwikkeld en georganiseerd zijn door de groene hogeronderwijs-instellingen⁸) als onderdeel binnen de Sabe-regeling. Verder is ook informatie over het BAS-register in de evaluatie betrokken, zoals de aantallen erkende adviseurs (verdeeld over de aandachtsgebieden) en de tussentijdse aanwas van nieuwe adviseurs en bijstellingen) alsmede de toetsingscriteria en profielen voor erkenning adviseurs. In Bijlage III is de bronnenlijst opgenomen.

Vervolgens zijn **gesprekken** gevoerd met **sleutelpersonen** die betrokken zijn (geweest) bij de opzet en/of de uitvoering van de Sabe-regeling. Het gaat hierbij om vertegenwoordigers van LNV (beleid) en RVO (uitvoering, evaluatie en monitoring), het GHO (de groene hogeronderwijs instellingen) (dat cursussen en opleidingen ontwikkeld en aangeboden heeft voor de educatie van agrarische ondernemers en bedrijfsadviseurs), de door RVO ingestelde beoordelingscommissie van projectsubsidies en enkele bedrijfsadviseurs uit het BAS-register. Aan deze (individuele of duo)gesprekken hebben in totaal 16 sleutelpersonen deelgenomen. In Bijlage IV is weergegeven van welke organisaties de sleutelpersonen afkomstig zijn.

De kern van het onderzoek bestaat uit de raadpleging van de **doelgroepen** van de Sabe-regeling, dus de agrariërs, bedrijfsadviseurs en uitvoerders (pervoerders van praktijknetwerken en demonstratie-bedrijven) die in de afgelopen jaren een beroep op de regeling hebben gedaan. Deze doelgroepen zijn via telefonische interviews in de evaluatie betrokken. Daarnaast zijn, zoals hiervoor aangegeven, ook de gegevens uit de RVO-monitoringonderzoeken gebruikt. In deze monitoring-onderzoeken zijn digitale enquêtes uitgezet onder de verschillende typen Sabe-deelnemers (zie tabel 1.1). Deze bevindingen zijn op diverse plaatsen in het evaluatierapport vervlochten.

⁷ Positief is dat bij de Sabe-regeling vooraf veel aandacht is besteed aan het opstellen van de beleidstheorie en het identificeren en beschrijven van de verschillende typen orde effecten. Dit neemt niet weg dat de outcome en de impact van de Sabe-opleidingsvouchers voor adviseurs bij nader inzien niet correct waren geformuleerd. Dit heeft nog tot een aanpassing in de beleidstheorie geleid.

⁸ Hierna gemakshalve 'GHO-instellingen' of 'het GHO' genoemd.

Daarnaast is via de uitvoerders nog een aantal deelnemers aan de praktijknetwerken geïnterviewd en bezoekers aan de demobedrijven digitaal geëncquêteerd. Dit laatste bleek in de praktijk lastig te organiseren, omdat de uitvoerders geen deelnemers/bezoekers konden of wilden mobiliseren. Bovendien bleek de periode (het voor agrariërs drukke voorjaar) niet optimaal om medewerking aan de evaluatie te verkrijgen.

In tabel 1.1 is weergegeven hoeveel waarnemingen voor elk Sabe-instrument – zowel via de evaluatie als de RVO-monitoringonderzoeken – zijn gerealiseerd.

Tabel 1.1 Respons onder doelgroepen naar type Sabe-instrument en totaal

Instrument	Type respondent	Beoogde respons	Feitelijke respons
Educatie			
Cursusvoucher* (evaluatie)	Agrariërs	20	13
Opleidingsvoucher (evaluatie)	Bedrijfsadviseurs	20	27
Individueel advies			
Adviesvoucher (evaluatie)	Agrariërs	20	19
Adviesvoucher (RVO-meting 2020)	Agrariërs	n.v.t.	311
Adviesvoucher (RVO-meting 2021)	Agrariërs	n.v.t.	629
Bedrijfsplanvoucher (evaluatie)	Agrariërs	20	20
Bedrijfsplanvoucher (RVO-meting 2021/2022)	Agrariërs	n.v.t.	78
Groepsgerichte educatie			
Praktijknetwerken (evaluatie)	Uitvoerders	10	10
	Deelnemers	20	7
Praktijknetwerken (RVO-meting 2020)	Uitvoerders	n.v.t.	12
	Deelnemers	n.v.t.	24
Demobedrijven (evaluatie)	Uitvoerders	10	10
	Bezoekers	n.v.t.	13
Totaal generaal			1.173

* Voor cursusvouchers geldt dat er op het moment van de evaluatie in totaal maar 22 vouchers zijn verzilverd (zie tabel 5.2). Deze deelnemers zijn allemaal benaderd. Bijna 60% van hen was bereid om ons te woord te staan. Dit hebben we gecompenseerd door meer waarnemingen bij opleidingsvouchers te realiseren.

Bron: RVO, diverse monitoringrapporten

Uit het bovenstaande dat – verspreid over de verschillende Sabe-instrumenten – de uitkomsten van de evaluatie gebaseerd zijn op in totaal bijna 1.200 waarnemingen onder vertegenwoordigers van de doelgroep.

Als laatste hebben we gesprekken gevoerd met personen uit de **externe omgeving** van de Sabe-regeling. Het betreft gesprekken met betrokkenen van het BAS-register (Beoordelingscommissies voor toelating en permanente educatie BAS adviseurs) en de Vereniging Agrarische Bedrijfsadviseurs (VAB), het Groen Kennisnet en het leernetwerk demobedrijven. In totaal hebben we zes vertegenwoordigers uit de externe omgeving gesproken, waarvan de organisaties eveneens in Bijlage IV zijn weergegeven.

De gegevens die met de bovenstaande onderzoeksactiviteiten zijn verkregen, hebben we geanalyseerd. De resultaten die met deze analyses zijn verkregen, zijn vervat in dit evaluatierapport. Bijlage V bevat een aantal tabellen die geen ruimte hebben gekregen in de hoofdtekst.

1.4 Leeswijzer

De opbouw van dit rapport is verder als volgt. In hoofdstuk 2 schetsen we allereerst de context waarbinnen de Sabe-regeling ontstaan en uitgevoerd is. Ook lichten we in dat hoofdstuk de doelen en modaliteiten van alsmede de samenhang tussen de verschillende Sabe-onderdelen toe. In de hoofdstukken 3 tot en met 6 geven we de doeltreffendheid van de Sabe voor elk van de leermethodes (en instrumenten daarbinnen) weer, namelijk voor het ontwikkelen van het educatieaanbod (hoofdstuk 3), de vouchers voor educatie (hoofdstuk 4), de vouchers voor individueel advies (hoofdstuk 5) en de projectsubsidies voor groepsgerichte kennisdeling (hoofdstuk 6). De uitkomsten voor de doelmatigheid zijn in de daaropvolgende hoofdstukken gepresenteerd, namelijk de financiële realisatie (hoofdstuk 7) en de uitvoering van de regeling (hoofdstuk 8). De drie randvoorwaardelijke instrumenten – het BAS-register, het Groen Kennisnet en het leernetwerk demobedrijven – staan centraal in hoofdstuk 9. We sluiten het rapport af met de samenvattende conclusies en aanbevelingen (hoofdstuk 10).

Een deel van de navolgende uitkomsten zijn gebaseerd op de antwoorden van verschillende respondentgroepen (zoals agrariërs en adviseurs). Alleen daar waar er noemenswaardige verschillen tussen deze typen respondenten zijn geconstateerd, worden deze vermeld.

Ten slotte merken we op dat in de navolgende hoofdstukken de percentages in tabellen en figuren niet altijd optellen tot 100%. Dit kan te maken hebben met afrondingsverschillen, maar ook met het gegeven dat respondenten bij bepaalde vragen meerdere antwoorden konden geven.

2. Context, doel en inhoud Sabe

In dit hoofdstuk gaan wij dieper in op de aangehaalde beleidscontext uit de inleiding (hoofdstuk 1) waarin de Sabe-regeling is ontstaan (paragraaf 2.1). Vervolgens bespreken we in paragraaf 2.2 de doelen, inhoud en de opzet van de regeling. Daarna komt in paragraaf 2.3 de ontwikkeling van de Sabe-regeling aan bod.

2.1 Beleidscontext Sabe

Politieke en beleidsmatige context

Op diverse beleidsniveaus (Europees, landelijke en regionaal) is het beleid van overheden in het afgelopen decennium steeds meer in het teken van maatschappelijke opgaven komen te staan. Voorbeelden van dergelijke opgaven zijn energietransitie, gezonde leefomgeving/gezondheid, klimaatadaptie, biodiversiteit/landschap, verduurzaming, dierenwelzijn en dergelijke. Dit geldt ook voor het beleid op het gebied van land- en tuinbouw. In de aanloop tot de Sabe-regeling werd de (maatschappelijke) roep – mede als gevolg van de discussie rondom de stikstofproblematiek – om tot meer verduurzaming van de bedrijfsvoering van agrarische ondernemers steeds groter.

Deze verandering en vernieuwing van bedrijfsprocessen op het boerenerf is niet van het ene op het andere moment te maken. Naast tijd en investeringsruimte kwam in gesprekken met agrarische ondernemers, adviseurs en andere erfbetreders een andere belangrijke randvoorwaarde naar voren om stappen te kunnen maken in de omslag naar een duurzame bedrijfsvoering, namelijk de beschikbaarheid van actuele kennis en in de praktijk toepasbare innovaties. Nieuwe inzichten uit (wetenschappelijk) onderzoek dienen hun weg te vinden naar het individuele bedrijfsniveau en dus beschikbaar te komen voor de agrarische ondernemer. En omgekeerd: informatie van agrariërs over hun behoeften, praktijkkennis en ervaringen moet ook zijn weg vinden naar adviseurs, onderzoek, onderwijs en overheid. Een goede werking van het Agrarisch Kennis en Informatie Systeem (AKIS)⁹ is dan ook een essentiële voorwaarde om aan de omslag naar kringlooplandbouw en een klimaatvriendelijke bedrijfsvoering in de (bedrijfs)praktijk gestalte te geven.

In het OECD-rapport *Innovation, Agricultural Productivity and Sustainability in the Netherlands* (2015) is een omvangrijke beschrijving en analyse van de Nederlandse landbouw en het Nederlandse AKIS opgenomen. De Nederlandse landbouwsector wordt daarin gekarakteriseerd als zeer innovatief en technologisch geavanceerd, waarvoor kennis en innovatie essentiële 'assets' zijn. Dit geldt niet alleen om concurrerend en dus een belangrijke speler op de wereldmarkt te blijven, maar ook voor het bereiken van maatschappelijke doelstellingen rond onder andere duurzaamheid. Ook het AKIS in ons land wordt door het OECD als mondiale voorloper aangemerkt op het gebied van productiegerichte

⁹ Het AKIS kan gedefinieerd worden als het conceptuele systeem van alle betrokken actoren rond kennis en innovatie, hun verbanden en interacties, de institutionele infrastructuur en begrotingsmechanismen. Het gaat hierbij dan om de structuur en kennisstromen tussen personen, organisaties en instellingen die kennis ontwikkelen en toepassen. Feitelijk alles wat te maken heeft met kennis voor de agrariër én met vragen en ideeën van de agrariër zelf (zoals opleidingen, cursussen, adviezen, demonstratie-locaties, praktijkcentra, kennisbanken, etc.) (WUR, 2019).

technologie en innovatieprocessen, voor zowel input-efficiency als duurzaamheid. Wel signaleert de OECD dat de goed opgeleide agrarische ondernemers in principe toegang hebben tot veel nieuwe kennis en innovatie, maar dat de vertaling daarvan naar de praktijk van het individuele bedrijfsniveau nog te wensen overlaat. Het OECD doet verder de waarneming dat in de adaptie van innovaties op het boerenerf de rol van bedrijfsadviseurs niet onderschat moet worden.

Mede gebaseerd op de OECD-studie werd in mei 2019 door de Wageningen University & Research een *SWOT-analyse van de Nederlandse AKIS* opgesteld. Naast een aantal belangrijke 'pluspunten' van het AKIS in ons land – zoals een goed ontwikkeld publiek gefinancierde onderzoeks- en onderwijssysteem, veel samenwerking binnen het onderzoek en onderwijs, korte lijnen tussen beleid, onderzoek en bedrijfsleven en een grote verscheidenheid aan voorlichters, kennismakelaars en intermediairs – worden ook een aantal zwakke punten in de werking van het AKIS gesignaleerd. Deze zwakke punten hebben onder andere betrekking op:

- het ontbreken van een goede doorstroming van kennis naar het boerenerf, onder andere door een gebrekkige vertaling naar praktijkniveau, geen publiek gefinancierde voorlichting en het wegvallen van productschappen;
- boeren en intermediairs vinden de procedures voor AKIS-instrumenten complex, tijdrovend en risicovol;
- een beperkte synergie tussen onderwijs, onderzoek en adviesorganisaties;
- er kan sprake zijn van een potentieel conflicterend advies en voorlichting (als dit afkomstig is van adviseurs van leveranciers van producten zoals veevoer, gewasbeschermingsmiddelen, etc.).

Het bovenstaande geeft de situatie van meer dan vijf jaar geleden – voor aanvang van de Sabe-regeling – weer. In een **recente review van de OECD**¹⁰ wordt geconstateerd dat met de komst van de Sabe-regeling een belangrijke witte vlek in het functioneren van het AKIS ingevuld is. In dit rapport wordt de impact van het programma 'Innovatie op het Boerenerf' en de Sabe-regeling daarbinnen besproken. Het programma heeft er volgens de OECD voor gezorgd dat agrarische ondernemers veranderingen doorvoeren die bijdragen aan biodiversiteit, duurzaamheid en een beter klimaat. Dit gebeurt door kennisoverdracht naar – en innovaties op – de boerderij. Door de Sabe-regeling en het Groen Kennisnet is de positie van de agrariërs in het AKIS versterkt. Deze positie kan in de toekomst toe volgens de OECD nog verder versterkt worden. Specifiek voor de Sabe-regeling komt de OECD tot de conclusie dat voorzien wordt in vouchers voor onafhankelijk advies. Deze Sabe-vouchers versterken in de optiek van de OECD de kennisbasis van de agrariërs en ondersteunen hen bij het nemen van beslissingen over innovaties op het gebied van duurzame landbouw. De OECD pleit dan ook voor meer van dergelijke initiatieven waarmee de werking van het AKIS wordt bevorderd.

Programma Innovatie op het Boerenerf

Voor het ministerie van LNV was het bovenstaande aanleiding om – zoals in de inleiding al aangegeven – in 2019 het **programma 'Innovatie op het Boerenerf'** in uitvoering te nemen. Binnen dit programma zijn meerdere instrumenten ontwikkeld en in de praktijk gebracht (waarvan de Sabe-regeling het meest belangrijke instrument is). Het gaat hierbij dan om het vernieuwen van het

¹⁰ OECD, *Policies for the Future of Farming and Food in the Netherlands*, 2023.

landelijk digitaal kennisplatform Groen Kennisnet¹¹, publiek-private samenwerking bij kennisontwikkeling en -doorwerking via het programma Kennis op Maat, het ontwikkelen en aanbieden van masterclasses en trainingen voor agrarische ondernemers en bedrijfsadviseurs door de GHO-instellingen¹², versterking van praktijkgericht onderzoek binnen het groene domein, bevordering van scholing en advies via de Nieuwe Regeling Agrarische Bedrijfsadvisering (later omgedoopt tot Sabe), uitbreiding van het aantal onafhankelijke agrarische bedrijfsadviseurs en verhoging van de kwaliteit van hun adviezen (door permanente educatie en certificatie via het BAS-register)¹³ en ten slotte het stimuleren van kennisdeling binnen praktijkgroepen van agrariërs, experimenten en demonstraties.

De onderdelen van het programma 'Innovatie op het Boerenerf' – en daarmee ook de Sabe-regeling – staan in het teken om het voor agrarische ondernemers makkelijker te maken om de meest actuele inzichten te verkrijgen over mogelijke aanpassingen in hun bedrijfsvoering en daarmee handelingsperspectief te bieden om (verdere) stappen te zetten naar een duurzame bedrijfsvoering. De overheid – lees het ministerie van LNV – ziet wat dit aangaat een rol voor zichzelf weggelegd in het stimuleren dat boeren en tuinders sneller, makkelijker en ook tegen aanvaardbare kosten de veelal publiek gefinancierde kennis en innovaties op maat vanuit de kennisinstellingen geleverd krijgen.

In de werking van het AKIS, en dan specifiek bij de rol van de agrarische bedrijfsadviseurs, is sprake van marktfalen. Het inkopen van onafhankelijke kennis en advies op maat voor specifieke maatschappelijke opgaven is relatief kostbaar (gelet op het gangbare verdienmodel van de gemiddelde agrarische ondernemer) en verdient zich ook niet direct terug. Daarnaast komen dergelijke kosten bovenop de advieskosten (bijvoorbeeld accountantskosten) die al vanuit wettelijke verplichtingen vanuit de bedrijfsvoering moeten worden gemaakt door de individuele agrarische ondernemer.

Sabe: drie leermethodes

Om tegemoet te komen aan de vraag van agrarische ondernemers die hun kennis over verduurzaming van hun bedrijfsvoering willen vergroten, komt via de Sabe-regeling op een **laagdrempelige manier** relevante kennis op het boerenerf beschikbaar. Bovendien is (door een link te leggen met het BAS-register) ingezet op **kwaliteitsborging** en vergroting van de **beschikbaarheid en herkenbaarheid van onafhankelijke bedrijfsadviseurs**. Vanwege het feit dat adviseurs een belangrijke 'schakel' vormen tussen kennisaanbod (vanuit kennis- en onderwijsinstellingen) en kennisvraag (van de individuele agrarische ondernemer), kan het BAS-register dan ook als essentieel worden aangemerkt voor een goed werkend AKIS.

De Sabe is gestoeld op een **drietal leermethodes**, namelijk educatie, individueel advies en groepsgewijze kennisdeling. Deze leermethodes worden hieronder toegelicht.

¹¹ Eén van de randvoorwaardelijke instrumenten voor de Sabe-regeling, zie verderop.

¹² Waarvoor de instrumenten Sabe-adviesvoucher en Sabe-opleidingsvoucher gebruikt kunnen worden, zie hierna.

¹³ Ook hier liggen lijnen met het Sabe-instrumentarium, zie verderop.

Educatie

De Sabe maakt het mogelijk voor agrariërs en bedrijfsadviseurs om – via cursus- en opleidingsvouchers – gratis respectievelijk tegen gereduceerde kosten een cursus of opleiding over duurzame landbouw te volgen. Deze zijn ontwikkeld door het GHO. Het gaat om de educatie gericht op stikstof in de landbouw, natuurinclusieve landbouw en precisielandbouw. Gelet op de uitdagingen waar agrarische ondernemingen momenteel voor staan kunnen cursussen – en indirect door het opleiden van bedrijfsadviseurs – de ondernemer helpen bij het maken van toekomstgerichte duurzame keuzes.

Individueel advies

Agrarische ondernemers geven aan dat adviseurs hen vaak helpen de vele en ingewikkelde informatie te doorgronden en te vertalen naar praktische en economisch haalbare handelingsperspectieven voor het eigen bedrijf. De behoefte aan onafhankelijke één-op-één bedrijfsadvies wordt veelvuldig door agrariërs naar voren gebracht. Om de omslag naar kringlooplandbouw te bespoedigen, is het van belang dat agrarische bedrijfsadviseurs integraal advies geven. Zij moeten het vraagstuk waarover de agrariër advies vraagt, bezien in de context van de ontwikkeling van het gehele bedrijf en de wensen en de persoonlijke situatie van de ondernemer.

Het is belangrijk dat agrarische bedrijfsadviseurs onafhankelijk advies kunnen geven waarbij het belang van de ondernemer voorop staat en de adviseur niet tegelijkertijd ook een verkoopdoel van zijn werkgever heeft. Agrariërs zien graag dat adviseurs oog hebben voor de lange termijn, voor de achterliggende vraag en voor de strategische keuzes waar zij mee worstelen. Onafhankelijk integraal advies wordt als 'duur' ervaren door agrarische ondernemers, omdat het veelal pas op langere termijn bijdraagt aan het verdienvermogen van het bedrijf. De Sabe beoogt agrarische ondernemers laagdrempelige toegang te geven tot onafhankelijke advisering van goede kwaliteit door middel van advies- en bedrijfsplanvouchers.

Groepsgewijze kennisdeling

Uit ervaringen blijkt dat een groepsaanpak de kennisdoorwerking en het leren versterkt. Agrariërs hebben grote behoefte aan leren in groepsverband. De Sabe faciliteert dit. Er kan subsidie worden verleend voor kennisoverdracht binnen een groep van samenwerkende landbouwers en via meerjarige demonstratieprojecten verzorgd door een demobedrijf. Kennisdeling in groepsverband heeft als voordeel dat agrariërs veel van elkaars ervaringen en kennis kunnen leren.

Positionering in LNV-instrumentarium

De Sabe-regeling is één van de vele instrumenten op het brede terrein van bevordering van kennis en innovatie binnen de land- en tuinbouw. Positioneren we de Sabe-regeling binnen dit LNV-instrumentarium²⁴, dan kan deze voornamelijk in de tweede fase van kennisdoorwerking worden geplaatst.²⁵

De instrumenten in de **eerste fase** – Ontwikkelen van kennis en nieuwe technieken – beïnvloeden

²⁴ Voor de vierde en laatste fase van het LNV-instrumentarium – certificeren en effectmeting in de praktijk – zijn weinig instrumentarium ontwikkeld. Deze laten we dan ook verder buiten beschouwing.

²⁵ Ministerie van LNV, *Visualisatie instrumenten SKI*, augustus 2023.

vooral de 'kennisproductie', dus het wetenschappelijk en toepassingsgericht onderzoek. De resultaten hiervan, in de vorm van nieuwe inzichten en toepassingsmogelijkheden, staan veelal nog ver van de markt (de toepassing in de praktijk) af.

In de **tweede fase** staat het **verspreiden van bestaande werkende ideeën en oplossingen** centraal. Naast de Sabe-regeling kunnen ook andere instrumenten uit het programma 'Innovatie op het Boerenerf' in deze fase worden gepositioneerd, zoals Groen Kennisnet, het programma Kennis op Maat en fieldlabs (experimenteerruimtes). Door de kennis en innovaties aan te reiken – en dus handelingsperspectief te bieden – wordt beoogd dat er (op termijn) verdere stappen worden gezet.

De Sabe kan dan ook min of meer als opmaat naar de **derde fase** worden gezien, namelijk in gebruik nemen van bestaande kennis en innovatie en het realiseren van gedragsverandering (lees van gangbaar naar duurzame landbouw) bij de individuele boer en tenslotte tot duurzame bedrijfsaanpassingen in de eigen landbouwpraktijk. De instrumenten in deze fase hebben vooral betrekking op het (financieel) ondersteunen van implementatie- c.q. investeringsprojecten en de sociaal-economische begeleiding daarbij van de agrariërs.¹⁶

2.2 Doelen, inhoud en samenhang Sabe-modules

In een brief aan de Tweede Kamer¹⁷ over de voortgang van het programma Innovatie op het Boerenerf introduceert de toenmalige Minister van LNV in 2020 de regeling die toen nog de Nieuwe Regeling Agrarische Bedrijfsadvisering heette. In een later stadium is de naam veranderd naar Subsidie module Agrarische Bedrijfsadvisering en Educatie (Sabe).

Doelen Sabe-regeling

Het **hoofddoel** van de Sabe-regeling is om landbouwers te ondersteunen die (individueel of samen) hun kennis over verduurzaming van de bedrijfsvoering willen vergroten. De regeling maakt het hierbij mogelijk om deze kennis in verschillende vormen – volgen van een cursus, agrarisch bedrijfsadvies, samen deelnemen aan een praktijkleernetwerk of bezoek aan demobedrijf van collega-agrariër – toegankelijk en praktisch over te brengen naar de landbouwpraktijk. Hiermee wordt beoogd dat op basis van de aangereikte kennis een prikkel bij de agrarische ondernemer ontstaat om zelf actief met deze kennis aan de slag te gaan binnen de eigen landbouwpraktijk. Dit kan ertoe leiden dat duurzame bedrijfsaanpassingen worden doorgevoerd en hiermee dus ook de omslag naar kringlooplandbouw mogelijk wordt gemaakt dan wel versneld.

De **beoogde maatschappelijke impact** van de doorgevoerde bedrijfsaanpassingen (in technische, procesmatige en/of sociaal-economische zin) is dat er sprake is van stikstofreductie en positieve effecten op natuur, milieu, water en klimaat met behoud van een verdienmodel voor de agrarische ondernemer. Door de individuele aanpak (het begint bij de individuele boer) wordt toegewerkt naar een land- en tuinbouwsector die op een duurzame wijze produceert conform de principes van de

¹⁶ De vierde en laatste fase, certificering en effectmeting, laten we verder buiten beschouwing, omdat dit nog in ontwikkeling is binnen het LNV-instrumentarium.

¹⁷ Ministerie van LNV, *Kamerbrief over voortgang Innovatie op het boerenerf*, 11 augustus 2020.

kringlooplandbouw visie/definitie¹⁸.

Naast dit hoofddoel kent de Sabe-regeling ook enkele **subdoelen**, namelijk:

- door kennis over te dragen het kennisniveau van de agrariër te verhogen en daarmee ook het bewust duurzaam handelen nu en in de toekomst versterken;
- opzetten en verder versterken van een samenhangende kennisinfrastructuur als onderdeel van het AKIS om de kennisoverdracht mogelijk te maken. Dit door cursussen en opleidingen – ontwikkeld door GHO-instellingen – aan te bieden aan agrariërs en adviseurs, het BAS-register, praktijknetwerken binnen de regio, demobedrijven (ook in een onderling netwerk van samenwerkende demobedrijven om kennis te delen) en kennisdeling en -verspreiding via het digitale platform Groen Kennisnet.

Inhoud en samenhang Sabe-submodules

De Sabe bestaat uit een **zestal instrumenten** die ondergebracht zijn in **vijf submodules**. In deze eerste openstelling in 2020 werden drie modules geïntroduceerd. De eerste module was een voucher die voor zowel een cursus als een individueel adviestraject gebruikt kon worden. Na de eerste openstelling zijn deze gebruiksdoelen gescheiden in twee afzonderlijke vouchers (dus een cursusvoucher en adviesvoucher). De tweede module was een opleidingsvoucher voor agrarische bedrijfsadviseurs en de derde module een projectsubsidie voor praktijknetwerken.

Vervolgens zijn nog vier openstellingen onder de RNES georganiseerd. In de derde openstelling (in 2021) werden twee nieuwe subsidiemodules geïntroduceerd, namelijk de bedrijfsplanvouchers en een projectsubsidie voor demobedrijven. De laatste openstelling van de Sabe onder de RNES was in juni 2023. Toen werd een adviesvoucher specifiek voor veehouderijen met piekbelasting geïntroduceerd. Hiermee konden individuele veehouders, vallend onder de aanpak piekbelasting, individueel advies verkrijgen over het sociaal-economisch toekomstperspectief van hun bedrijf rondom kwetsbare natuurgebieden. Hierbij vormden de transitiepaden 'innoveren', 'extensiveren', 'verplaatsen', 'omschakelen' en 'stoppen' de basis voor het advies.

In schema 2.1 zijn de vijf openstellingen van de SABE-regeling onder de RNES weergegeven. Daarbij is niet alleen weergegeven welke modules in elk van de openstellingen aan bod zijn gekomen, maar ook het beschikbare budget en het aantal beschikbare vouchers/subsidies voor de betreffende module. In hoofdstuk 7 komen we op de benutting van deze budgetten terug.

¹⁸ Ministerie van LNV, *Visie Landbouw, Natuur en Voedsel: Waardevol en Verbonden*, 8 september 2018.

Schema 2.1 Openstellingen Sabe onder de RNES in periode 2020-2023

Openstelling	Onderdelen	Leermethode	Budget	Aantal vouchers/subsidies
1. 2020	Cursus- en adviesvouchers	Advies/educatie	3.000.000	2.000*
	Opleidingsvouchers	Educatie	300.000	240
	Praktijknetwerken	Collectieve kennisdeling	1.800.000	Minimaal 9**
2. 2021	Adviesvouchers	Advies	6.300.000	4.200
	Cursusvouchers	Educatie	520.000	650
	Opleidingsvouchers	Educatie	225.000	180
3. 2021	Bedrijfsplanvouchers	Advies	1.866.000	311
	Praktijknetwerken	Collectieve kennisdeling	3.300.000	Minimaal 17**
	Demobedrijven	Collectieve kennisdeling	3.440.000	Minimaal 10/29***
4. 2022	Adviesvouchers	Advies	6.240.000	4.160
	Cursusvouchers	Educatie	252.000	315
	Opleidingsvouchers	Educatie	94.500	75
	Bedrijfsplanvouchers	Advies	1.866.000	311
5. 2023	Adviesvouchers (piekbelasting)	Advies	4.500.000	3.000

* Deze voucher had een waarde van maximaal 1.500 euro voor zowel de cursus als het advies. Latere cursusvoucher hadden een vaste waarde van 800 euro.

** Het aantal ondersteunde projecten is vooraf niet hard bepaald. Dit is afhankelijk van de gemiddelde gevraagde subsidie per aanvraag. Aanvragen die positief scoren in de beoordeling worden toegekend totdat het subsidieplafond bereikt is. Uitgaande van een maximum subsidie van 200.000 euro konden met het budget minimaal het genoemde aantal projecten worden gesubsidieerd. In de praktijk ligt het werkelijk aantal gehonoreerde projectsubsidies hoger, omdat het werkelijk aangevraagd projectbudget veelal niet uitgaat van het maximale bedrag.

*** Voor demobedrijven gelden twee maximale subsidiegrenzen, namelijk 120.000 euro of 360.000 euro (zie verderop). De genoemde marge is het budget gedeeld door zowel het eerste als het laatste maximum.

Zoals hiervoor aangegeven, wordt met de Sabe beoogd om kennisoverdracht in samenhang – via een drietal leermethoden – te stimuleren. In het onderstaande lichten we deze drie leermethoden en de modaliteiten van de betreffende Sabe-modules nader toe.

Doel en modaliteiten educatie

De eerste manier is via **educatie**. Bij de GHO-instellingen is de nodige (toepassingsgerichte) kennis over reductie van de stikstofuitstoot op het boerenerf beschikbaar. Aan de samenwerkende hogescholen in het groene domein werd een subsidie verstrekt om deze kennis te ontginnen en om te zetten in cursussen en opleidingen voor agrariërs respectievelijk bedrijfsadviseurs. Later werd het aanbod van cursussen/opleidingen uitgebreid met precisielandbouw en natuurinclusief ondernemen.

Om de aldus ontwikkelde cursussen en opleidingen op een laagdrempelige manier aan te bieden aan de beide doelgroepen, werd een tweetal typen vouchers aangeboden, namelijk de **cursusvoucher** voor agrariërs en de **opleidingsvoucher** voor bedrijfsadviseurs. Voor de agrariërs geldt dat de volledige cursuskosten – vaste waarde van 800 euro per jaar – werden vergoed. De cursusvoucher kan worden benut voor het volgen van de Verdiepingscursus stikstof in de landbouw, de Verdiepingscursus Natuurinclusief ondernemen in de landbouw of de Verdiepingscursus precisielandbouw bij aangewezen GHO-instellingen. Voor de bedrijfsadviseur werd de deelname aan educatie – de opleidingen tot bedrijfscoach stikstof, bedrijfscoach natuurinclusief ondernemen in de landbouw en bedrijfscoach precisielandbouw – tegen een gereduceerde prijs mogelijk gemaakt. De opleidingsvoucher had een waarde van de helft van de kosten voor de opleiding tot bedrijfscoach, tot

een maximum van 1.250 euro per jaar. In schema 2.2 zijn de modaliteiten van beide typen vouchers samengevat.

Deze vouchers konden in de betreffende openstellingen (zie vorig schema) aangevraagd worden bij RVO. Na toekenning van de voucher kon een cursus respectievelijk opleiding worden gekozen, die aangeboden werd door de deelnemende GHO-instellingen. Na deelname kon de betreffende GHO-instelling de voucher verzilveren bij RVO. In hoofdstuk 4 blijkt dat verzilvering (van met name de cursusvoucher) maar in beperkte mate plaatsgevonden heeft.

Schema 2.2 Modaliteiten Sabe-cursusvoucher en -opleidingsvoucher

Modaliteit	Cursusvoucher	Opleidingsvoucher
Doelgroep	Agrariërs	Bedrijfsadviseurs
Omvang	€800 (100% van de subsidiabele kosten)	€1.250 (50% van de subsidiabele kosten)
Geldigheid	1 jaar (met mogelijke verlenging van 6 maanden)	1 jaar (met mogelijke verlenging van 6 maanden)
Educatie	<ul style="list-style-type: none"> • Verdiepingscursus stikstof in de landbouw • Verdiepingscursus precisielandbouw • Verdiepingscursus natuurinclusief ondernemen in de landbouw 	<ul style="list-style-type: none"> • Bedrijfscoach stikstof in de landbouw • Bedrijfscoach precisielandbouw • Bedrijfscoach natuurinclusief ondernemen in de landbouw
Opleidingsinstellingen	<ul style="list-style-type: none"> • Wageningen University & Research (WUR) • Aeres Hogeschool • HAS green acadamy • Van Hall Larenstein • Hogeschool Inholland 	<ul style="list-style-type: none"> • Wageningen University & Research (WUR) • Aeres Hogeschool • HAS green acadamy • Van Hall Larenstein • Hogeschool Inholland
Voorwaarden	<ul style="list-style-type: none"> • Eén van de 3 cursussen bij de 5 opleidingsinstellingen • Eén voucher voor cursus of advies per kalenderjaar • Ingeschreven bij KvK als agrarisch bedrijf 	<ul style="list-style-type: none"> • Eén van de 3 opleidingen bij de 5 opleidingsinstellingen • Eén voucher per aanvraagperiode • Ingeschreven bij KvK adviseur
Verzilveren voucher	Via opleidingsinstelling	Via opleidingsinstelling

Door via de cursusvoucher de (financiële) drempel tot deelname aan een cursus weg te nemen, werd beoogd dat agrariërs een cursus aan het GHO gingen volgen. Op deze wijze zouden ze meer en geactualiseerde kennis krijgen over één van de drie cursusthema's die ook toegesneden was op hun situatie. Door de kennistoename werd beoogd dat zij meer handelingsperspectief zouden krijgen om stappen naar (meer) verduurzaming van hun landbouwbedrijf te nemen.

Bij de **opleidingsvoucher** voor bedrijfsadviseurs is ook een link gelegd met het BAS-register. Beschikbaarheid van actuele kennis en inzichten bij alle erfbetreders is van groot belang om de maatschappelijke opgaven op het boerenerf samen met de agrariërs op te pakken, en dus verduurzamingsopgaven op het boerenerf te versnellen. Om die reden heeft het ministerie van LNV de Sabe-opleidingsvoucher beschikbaar gesteld voor alle agrarische bedrijfsadviseurs. Dit betekent dat niet alleen erkende of nog te erkennen adviseurs uit het BAS-register hier gebruik van maken, maar ook productgebonden adviseurs.¹⁹

¹⁹ Onder productgebonden adviseurs wordt in het kader van het BAS-register en de Sabe-regeling verstaan: adviseurs die naast (technisch) advies ook (gekoppeld) producten verkopen voor meststoffen, gewasbeschermingsmiddelen, diervoeders en landbouwmechanisatieproducten, danwel juridisch verbonden zijn aan bedrijven (rechtspersonen) die deze producten verkopen. Deze adviseurs kunnen niet in het BAS-register worden opgenomen. De juridische grondslag

Vanuit het perspectief van het BAS-register zelf (onderdeel van het GLB) is het ook belangrijk dat permanente educatie wordt gestimuleerd, met name ook op de aandachtsgebieden uit dit register, waar extra behoefte aan is gelet op de maatschappelijke opgaven en/of tekortkomingen aan specifieke kennis. Om die reden heeft LNV dit ook specifiek gestimuleerd voor de drie educatie onderwerpen (zie schema 2.2).

Doel en modaliteiten individueel bedrijfsadvies

Agrariërs die – eventueel na het volgen van een cursussen (zie hierboven) of deelname aan collectieve vormen van kennisdeling (zie hierna) – zich verder willen oriënteren op de mogelijkheden van en/of concreet stappen willen zetten in de verduurzaming van hun bedrijfsvoering, kunnen via de tweede leer methode van de Sabe-regeling – bedrijfsadvies – worden 'bediend'. Via twee vouchers, de Sabe-adviesvoucher en de Sabe-bedrijfsplanvoucher, krijgen agrarische ondernemers toegang tot onafhankelijke, één-op-één advisering. Deze vouchers kunnen worden benut voor de inzet van een erkende adviseur uit het BAS-register.

De achterliggende gedachte bij deze voucherinstrumenten is dat agrariërs vaak moeite hebben om de grote hoeveelheid en ingewikkelde informatie (over verduurzamingsvraagstukken) te doorgronden en te vertalen naar hun onderneming. Zoals de OECD ook al in haar voornoemde rapport vastgesteld heeft, spelen bedrijfsadviseurs een belangrijke rol bij het doorgronden van deze informatie en dus de (finale) besluitvorming over het implementeren van innovaties op individueel bedrijfsniveau. Vandaar dat bedrijfsadvies belangrijk is om nieuwe kennis en inzichten om te zetten naar praktische en economisch haalbare handelingsperspectieven voor het eigen bedrijf van de agrarische ondernemer. Het voordeel is dat dit bedrijfsadvies volledig op maat is, dus toegesneden op de situatie van het bedrijf van de deelnemende agrariër.

Een voucher als vorm hierbij maakt het geheel laagdrempelig om aan te vragen en is afgebakend in de output: een schriftelijk vastgelegd adviesrapport en of bedrijfsplan. In de Sabe-regeling zijn ook criteria opgenomen als het gaat om de elementen die deze producten minimaal moeten bevatten. Het gaat hierbij dan om een probleemanalyse, de behoeften en (persoonlijke) situatie van de agrarische ondernemer, de handelingsperspectieven richting een oplossing en de stappen in de tijd om te komen tot implementatie. Bij een bedrijfsplan is een SWOT-analyse verplicht op bedrijfsniveau.

De modaliteiten van beide vouchers voor individueel bedrijfsadvies zijn in schema 2.3 weergegeven. In aard en (financiële) omvang verschillen beide vouchers van elkaar. De adviesvoucher is bedoeld voor als eerste oriëntatie op de mogelijke maatregelen op bedrijfsniveau, terwijl de bedrijfsplanvoucher, zoals uit de naamgeving al blijkt, benut kan worden voor het laten opstellen van een concreet en op maat gesneden, integraal bedrijfsplan voor het omschakelen naar een stikstofarme, meer extensieve en meer duurzame bedrijfsvoering. In dit plan worden de handelingsperspectieven en mogelijke vervolgstappen (maatregelen) meer in detail uitgewerkt. De opzet en reikwijdte van het bedrijfsplan is ook gericht op het kunnen verkrijgen van externe financiering bij externe financiers, danwel het Investeringsfonds Duurzame Landbouw.

komt voort uit het GLB, namelijk artikel 38, tweede lid van de Uitvoeringsregeling GLB 2023.

Schem a 2.3 Modaliteiten Sabe-adviesvoucher en -bedrijfsplanvoucher

Modaliteit	Adviesvoucher	Bedrijfsplanvoucher
Doelgroep	Agrariërs	Agrariërs
Omvang	100% van de subsidiabele kosten met een maximum van € 1.500 per voucher	80% van de subsidiabele kosten met een maximum van € 6.000 per voucher
Geldigheid	1 jaar (met mogelijke verlenging van 6 maanden)	1 jaar (met mogelijke verlenging van 6 maanden)
Voorwaarden	<ul style="list-style-type: none"> Keuze uit één van de 10 aandachtsgebieden, zoals opgenomen in het BAS-register Bedrijfsadviseur staat geregistreerd in BAS-register voor het betreffend aandachtsgebied Maximaal één voucher voor advies per kalenderjaar Ingeschreven bij KvK als agrarisch bedrijf 	<ul style="list-style-type: none"> Bedrijfsadviseur staat geregistreerd in BAS-register met aandachtsgebied E3 of E4 Bedrijfsplan omvat vaste onderdelen (beschrijving bedrijf, plan om producten te verkopen na omschakeling, maatregelen en investeringen voor omschakeling, begroting en haalbaarheid) Voldoet aan minimaal 5 van de 8 omschakelmaatregelen uit het Omschakelfonds waarvan, stikstof een verplicht onderdeel is. Maximaal één voucher per 3 jaar Ingeschreven bij KvK als agrarisch bedrijf
Verzilveren voucher	Via bedrijfsadviseur	Via bedrijfsadviseur

De waarde van de bedrijfsplanvoucher is dan ook groter dan die van de adviesvoucher. De adviesvoucher vergoedt alle subsidiabele advieskosten (tot maximaal 1.500 euro), terwijl bij de bedrijfsplanvoucher tot 80% van de subsidiabele advieskosten (met een maximum van 6.000 euro) wordt vergoed en de agrariër dus een eigen bijdrage van 20% dient te betalen. Het verschil in financiële omvang van de vouchers houdt ook verband met het type advies en diepgang hierbij. Overigens is vanaf 2023 bij de openstelling van adviesvouchers in het nieuwe NSP/GLB ook een eigen bijdrage van 20% opgenomen.

Verder is voor de adviesvouchers een afbakening in **aandachtsgebieden** gemaakt, namelijk zes technisch-inhoudelijke aandachtsgebieden op het gebied van kringlooplandbouw²⁰ en vier sociaal-economische aandachtsgebieden op het gebied van duurzaam ondernemerschap.²¹ Deze indeling van (combinaties van) aandachtsgebieden is gebaseerd op de meerjarige Kennis- en Innovatieagenda (KIA) Landbouw, Water, Voedsel 2020-2023²² en sluit ook aan op de NSP-doelen. In deze KIA is een aantal grote maatschappelijke thema's vertaald naar missies. Deze missies zijn vertaald naar (en soms gecombineerd tot) de aandachtsgebieden. De KIA LWV is opgesteld in samenspraak met departementen, regio's en stakeholders uit het bedrijfsleven, kennisinstellingen en ngo's. Deze aandachtsgebieden zijn ook vastgelegd in de Sabe-regeling zelf en in het BAS-register. In de afgelopen periode zijn hierop aanpassingen doorgevoerd op basis van actuele inzichten en beleidswensen. Zo is meer aandacht gekomen voor de toepassing van principes biologische landbouw en dierwaardige veehouderij in de adviseringsmogelijkheden. Ook is meer nadruk gelegd op advisering rondom duurzaam verdienvermogen en het sociaal-economisch toekomstperspectief (de bekende transitiepaden). De BAS-commissie beoordeelt deze beleidswensen en bepaalt of deze passend zijn binnen het BAS-register.

²⁰ Naast de drie thema's van educatie ook 'gezonde bodem, water en teeltsystemen', 'weerbare teeltsystemen en gewasbescherming' en 'circulair gebruik van gewassen, grondstoffen en nieuwe plantaardige eiwitbronnen'.

²¹ Namelijk persoonlijke ontwikkeling van ondernemers en hun bedrijf, horizontale samenwerking, bedrijfsopvolging en duurzaam verdienvermogen.

²² Ministerie van LNV, *Kennis- en Innovatieagenda Landbouw, Water, Voedsel 2020-2023*, 2020.

Het bedrijfsplan is gebaseerd op het Omschakelprogramma²³ en de doelen hieruit. In het bedrijfsplan dienen minimaal vijf van de acht omschakelmaatregelen²⁴ te worden opgenomen. Stikstofreductie is daarbij als enige omschakelmaatregel verplicht.

Verder is ook bij deze Sabe-instrumenten een verbinding gelegd met het BAS-register. Er wordt een duidelijk koppeling gelegd tussen de adviesbehoefte vanuit het aangevraagd advies en of bedrijfsplan en de hiervoor gekwalificeerde, erkende BAS-adviseur. Door deze expliciete koppeling is sprake van vorm van kwaliteitsborging: de adviseur moet erkend zijn op één van de aandachtsgebieden waarop het advies betrekking heeft.

Net als bij de vouchers voor educatie kunnen de Sabe-vouchers voor individueel bedrijfsadvies aangevraagd worden bij RVO in openstellingen waarin deze subsidiemodules aangeboden wordt. In de praktijk blijkt dat het overgrote deel van de aanvragen via een machtiging gaat van de erkende bedrijfsadviseur uit het BAS-register. Bij elke openstelling communiceert LNV actief via de social media kanalen en overige kanalen met de doelgroepen. Ook worden webinars georganiseerd in samenwerking met de VAB. Op deze wijze wordt kenbaar gemaakt wanneer er een openstelling is en wordt ook uitleg over eventuele wijzigingen in de regeling zelf.

De praktijk laat zien dat de communicatie en informatievoorziening over de Sabe-regeling vooral verloopt via de agrarische bedrijfsadviseurs. De agrarische ondernemer wordt hierbij via de agrarische bedrijfsadviseur als het ware getriggerd om na te denken over de kennis- en adviesbehoefte passend bij de actuele bedrijfssituatie en de mogelijkheden die de Sabe-regeling hierbij kan bieden.

RVO beoordeelt de aanvragen en verstrekt de vouchers als aan de voorwaarden wordt voldaan en totdat het budget voor de betreffende openstelling uitgeput is.

Doel en modaliteiten groepsgerichte kennisoverdracht

Naast de bovenstaande individuele 'sporen' kent de Sabe ook een collectief spoor. De derde en laatste leermethode is namelijk de groepsgerichte kennisoverdracht. Voor deze leermethode wordt geen gebruik gemaakt van het voucherinstrument, maar van projectsubsidies. In eerste instantie ging het alleen om subsidies voor het opzetten van **praktijknetwerken**. Dit bewezen concept van het organiseren van groepen agrarische ondernemers om rondom een bepaald thema samen kennis te delen en te benutten, bestaat al langer.²⁵ Voor deze kennisoverdracht binnen een groep samenwerkende agrariërs wordt subsidie verstrekt voor trainingen, workshops, coaching, voorlichtingsactiviteiten en demonstratieactiviteiten.

²³ Ministerie van LNV, Kamerbrief Contouren van het Omschakelprogramma duurzame landbouw van 18 november 2020, Kamerstuk 35 334 nr.126

²⁴ De omschakelmaatregelen zijn: 1) emissiereductie stikstof, 2) emissiereductie gebruik gewasbeschermingsmiddelen en toepassing geïntegreerde gewasbescherming, 3) emissiereductie broeikasgassen, 4) emissiereductie nitraat en andere meststoffen, 5) vergroten biodiversiteit, 6) versterken duurzaam bodembeheer, 7) verhogen aandeel circulair veevoergebruik en 8) verbeteren dierenwelzijn en diergezondheid.

²⁵ In 2007 werd voor het eerst een openstelling georganiseerd voor dit type groepsgerichte kennisdeling, vanuit de toenmalige LNV-regeling Praktijknetwerken (Bron: Bureau Bartels, 2009).

Gaandeweg de uitvoering van de Sabe-regeling is daar een tweede vorm van groepsgerichte kennisoverdracht aan toegevoegd, namelijk de **demobedrijven**. Subsidie werd beschikbaar gesteld aan agrarische ondernemers, die al grotendeels een omschakeling naar duurzame landbouw hebben doorgemaakt, en voor andere agrariërs een inspirerend praktijk.-voorbeeld kunnen dienen. Het gaat om omschakelmaatregelen uit het Omschakelprogramma. Met deze subsidie kan een demobedrijf worden opgezet waar bestaande omschakelmaatregelen in de praktijk worden gedemonstreerd.

Voor beide typen initiatieven geldt dat deze gericht zijn op groepen agrariërs, namelijk deelnemers aan praktijknetwerken en bezoekers aan demobedrijven. De achterliggende gedachte bij deze groepsgewijze kennisoverdracht is dat agrariërs van elkaar leren. Dit vanwege het feit dat de voorbeeldwerking en stimulerende werking het grootst zijn als zij kennis en ervaringen van collega-agrariërs aangereikt krijgen die al met de betreffende materie aan de gang zijn gegaan.²⁶ Op deze wijze kunnen zij op een effectieve wijze gestimuleerd worden om ook met (verdere) verduurzaming van hun bedrijf aan de slag te gaan.

De belangrijkste modaliteiten van de projectsubsidies voor beide Sabe-instrumenten voor collectieve kennisoverdracht, zijn in schema 2.4 opgenomen. Voor beide typen projectsubsidies zijn eveneens openstellingen georganiseerd, waarin aanvragen ingediend konden worden bij RVO. Uit het navolgende schema blijkt dat zowel individuele agrariërs (voor demobedrijven) als intermediairs projectsubsidie kunnen aanvragen. Het gaat daarbij dan om meerjarige projecten. Ook voor deze instrumenten geldt dat in de voorwaarden aangesloten wordt bij de (tien) aandachtsgebieden die voor de Sabe-regeling zijn gedefinieerd als het gaat om praktijknetwerken en voor de demobedrijven op de omschakelmaatregelen uit het Omschakelprogramma (net als bij de bedrijfsplanvouchers).

In afwijking tot de voorgaande Sabe-instrumenten doet RVO bij de projectsubsidies niet zelf de inhoudelijke beoordeling van de aanvragen. Daarvoor zijn onafhankelijke beoordelingscommissies ingesteld met veelal externe deskundigen. Aanvragen die volledig zijn en aan de voorwaarden voldoen worden door RVO voorgelegd aan deze commissies. De commissieleden 'scoren' deze aanvragen op een viertal criteria (zie schema 2.4). Dit beoordelingsproces resulteert in een gemiddelde overall score. Op basis hiervan worden de aanvragen in volgorde van hoogste beoordeling gezet. Aanvragen met een gemiddelde score van drie of meer worden – tot dat het subsidieplafond is bereikt – positief beschikt door RVO. Subsidieaanvragen die 'onder deze streep' vallen worden afgewezen. De ervaringen van leden van deze commissies komen in hoofdstuk 7 terug.

²⁶ Dit wordt bevestigd in het WUR-rapport 'Zo is het niet hoe wij doen'; *Stilzwijgende kennis en informele netwerken bij leerprocessen in het GLB* (2023). Daarin wordt aangegeven dat de leercultuur van agrariërs praktisch en informeel is. Zij leren dan ook graag van gelijkgestemde collega-boeren of in een netwerk met andere agrariërs.

Schema 2.4 Modaliteiten projectsubsidie praktijknetwerken en demobedrijven

Modaliteit	Praktijknetwerken	Demobedrijven
Doelgroep	Intermediair, zonder landbouwbedrijf en zonder bedrijf voor verkoop agrarische producten, vraagt aan namens een collectief van agrarische ondernemers die een gemeenschappelijke kennisbehoefte hebben	Agrariërs met duurzaam landbouwbedrijf Intermediair van maximaal 3 landbouwbedrijven
Omvang	<ul style="list-style-type: none"> Eerste openstelling: min. €15.000, max. €200.000 (80% projectkosten) Tweede openstelling: min. €50.000, max. €200.000 (80% projectkosten) 	<ul style="list-style-type: none"> Min. €75.000, max. €120.000 (100% subsidiabele kosten), individueel landbouwbedrijf Min €75.000, max. €360.000 (100% subsidiabele kosten), bij intermediair meerdere bedrijven
Financiering	Voorschotverlening	Voorschotverlening
Duur	3 jaar (met mogelijke verlenging van 6 maanden), bij tweede openstelling aangepast tot 2 jaar	3 jaar (met mogelijke verlenging van 6 maanden)
Voorwaarden	<ul style="list-style-type: none"> Bijdrage aan minimaal 1 van de 10 aandachtsgebieden Start met uitvoering projectplan binnen 3 maanden na goedkeuring aanvraag 	<ul style="list-style-type: none"> Bijdrage aan minimaal 5 duurzaamheids-thema's, stikstof verplicht thema Start met uitvoering projectplan binnen 3 maanden na goedkeuring aanvraag Maximaal 1 aanvraag per landbouwbedrijf en 2 per intermediair
Subsidiabele kosten	<ul style="list-style-type: none"> Organisatie en geven trainingen, demonstraties, etc. Inhuren mensen voor geven trainingen, demonstraties, etc. Ontvangst agrariërs 	<ul style="list-style-type: none"> Organisatie en geven voorlichting en demonstraties Inhuren mensen voor voorlichting en demonstraties en deskundigheid voor monitoring, analyse en verslaglegging Publiciteit en promotie, voorlichtingsmateriaal Ontvangst agrariërs op bedrijf
Beoordelingscriteria	<ul style="list-style-type: none"> Impact project (telt 2 keer) Kwaliteit combinatie samenwerkingsverband en aanvrager* Kwaliteit projectplan Kosteneffectiviteit project 	<ul style="list-style-type: none"> Impact project (telt 2 keer) Kwaliteit combinatie samenwerkingsverband en aanvrager Kwaliteit projectplan Kosteneffectiviteit project

* Dit beoordelingscriterium telde tijdens de eerste openstelling 2 keer.

Bij de projectsubsidies is geen specifieke relatie met het BAS-register, maar wel met twee andere randvoorwaardelijke instrumenten gelegd. Zo dienen de uitvoerders van de praktijknetwerken en de demobedrijven de uitkomsten van hun project ter beschikking te stellen aan het digitale kennisplatform **Groen Kennisnet**. Dit vanuit de gedachte dat via dit platform de opgedane kennis en inzichten verder verspreid worden en hiermee een grotere groep agrariërs bereikt kan worden. Hiermee kan de effectiviteit van het Sabe-instrument worden vergroot. Voor de deelnemende demobedrijven is daarnaast een **leernetwerk**²⁷ opgezet. Dit leernetwerk heeft als doel de impact van de demobedrijven te vergroten en onderlinge praktische kennisuitwisseling tussen demobedrijven mogelijk te maken (bijvoorbeeld daar waar het gaat om het effectief bereiken van de doelgroep, het vergroten van het bereik alsmede effectieve aanpakken en methodes om kennis over te dragen (*hoe demonstreer je effectief de boodschap naar de doelgroep*). Hoewel niet direct het doel en de demobedrijven uiteenlopende thema's hebben, blijkt in de praktijk ook veel inhoudelijke kennis uitgewisseld te worden (zie hoofdstuk 6).

²⁷ De Groene Vonk Demobedrijven | Groeien naar morgen.

3. Doeltreffendheid educatie (GHO)

Langs twee sporen bespreken we de doeltreffendheid van de leer methode educatie van de Sabe. Daarbij toetsen we of de verschillende orde effecten van de beleidstheorie 'bewezen' kunnen worden. Hieronder bezien we de effecten van de investering in de ontwikkeling van het onderwijsaanbod door de Groen hogeronderwijs instellingen (GHO). In hoofdstuk 4 staat de effectiviteit van de Sabe-cursusvouchers en -opleidingsvouchers centraal.

3.1 Output: ontwikkeld en doorgaan aanbod

De Sabe-regeling voorziet in educatie voor agrariërs en bedrijfsadviseurs. Zij kunnen met een cursus- of opleidingsvoucher gratis of tegen een gereduceerd tarief deelnemen aan educatie over duurzame landbouw. Met de start van de Sabe-regeling in 2020 werd het GHO gevraagd om bijpassend scholingsaanbod te ontwikkelen en te organiseren binnen het format en doel van de Sabe-regeling. Het gaat hierbij om drie typen cursussen en opleidingen voor agrarische ondernemers en adviseurs. Hiervoor zijn twee subsidiebeschikkingen verstrekt vanuit het ministerie van LNV (zie hoofdstuk 7).

Ontwikkeld aanbod

Als *outputindicator* is in de beleidstheorie opgenomen dat het beoogde aanbod ontwikkeld is en ook daadwerkelijk doorgaat. Als eerste bezien we het ontwikkelde aanbod. Er zijn twee scholingsprogramma's ontwikkeld. Het aanbod per programma is weergegeven in schema 3.1.

In het *eerste scholingsprogramma*, dat aanvangt in 2020, ligt de nadruk op stikstof. Destijds was het een politieke keuze om hierop te investeren. Dit vanwege de maatschappelijke urgentie van het vraagstuk en het gegeven dat hiervoor nog geen gangbare cursussen in de markt bestonden passend bij de Sabe-regeling. Voor agrariërs zijn een verdiepingscursus stikstof in de landbouw en een masterclass stikstof ontwikkeld. Voor de cursus kunnen agrariërs de Sabe-cursusvouchers inzetten waardoor de deelname volledig wordt vergoed. Deelname aan de masterclass is kosteloos en geschiedt zonder voucher. Het aanbod voor bedrijfsadviseurs bestaat in het eerste programma uit de opleiding tot bedrijfscoach stikstof.

Naast de cursus en de masterclass biedt het GHO nog twee andere vormen van ondersteuning aan agrariërs in het eerste scholingsprogramma, namelijk huiskamersessies en coaching. De huiskamersessies werden georganiseerd bij agrarisch ondernemers op het bedrijf of in studiegroepen. Het doel was het bespreken van nieuwe stikstofmaatregelen en het kanaliseren van gevoelens van frustratie over deze maatregelen. Na de val van het kabinet Rutte IV zijn geen huiskamersessies meer georganiseerd. Volgens vertegenwoordigers van het GHO komt dit omdat de rust is weergekeerd en dus de vraag hiernaar is afgenomen. Ook coaching was onderdeel van het eerste scholingsprogramma. Deze coaching werd gegeven door afstuderende studenten die adviesrapporten aanboden aan ondernemers en later advies aanboden in de vorm van een richtlijn. Deze coaching is beëindigd met ingang van het tweede scholingsprogramma, omdat deze oneerlijke concurrentie vormt voor agrarische bedrijfsadviseurs.

Schema 3.1 Aangeboden cursussen, masterclasses en opleidingen per scholingsprogramma

Eerste scholingsprogramma (2020-2021)	Tweede scholingsprogramma (2022-2023)
Stikstof in de landbouw	
Cursus stikstof agrariërs	Cursus stikstof agrariërs
Masterclass stikstof (fysiek)	Masterclass stikstof (fysiek)
Masterclass stikstof (digitaal)	Masterclass stikstof (digitaal)
Opleiding stikstof in de landbouw voor bedrijfsadviseurs	Opleiding bedrijfscoach stikstof in de landbouw 'Train the trainer'
Natuurinclusief ondernemen in de landbouw	
-	Cursus natuurinclusief ondernemen agrariërs
-	Opleiding bedrijfscoach natuurinclusief ondernemen 'Train the trainer'
Precisielandbouw	
-	Cursus precisielandbouw agrariërs
-	Opleiding bedrijfscoach precisielandbouw 'Train the trainer'

Bron: Tussenrapportages GH0

Het **tweede scholingsprogramma** start in 2022. In dit programma is sprake van een inhoudelijke uitbreiding: naast stikstof wordt ook educatie op de thema's natuurinclusieve landbouw en precisielandbouw ontwikkeld. Voor agrariërs worden op deze thema's cursussen voor agrariërs opgezet. De cursussen bestaan uit een theoretisch deel en praktijkdeel waarbij bijvoorbeeld een bedrijfsbezoek wordt afgelegd. Bedrijfsadviseurs kunnen de opleidingen tot bedrijfscoach op de drie thema's volgen. Bij deze opleidingen wordt niet alleen inhoudelijke kennis aangeboden; zij krijgen ook de mogelijkheid om hun adviesvaardigheden te verbeteren. Verder zijn voor het geven van de opleidingen 'train the trainer' activiteiten ontplooid, waarbij zowel docenten als externe deskundigen geschoold zijn om cursussen/opleidingen te verzorgen. Beide scholingsprogramma's zijn kortgeleden verlengd tot eind maart 2026.

Het scholingsaanbod van Sabe is ontwikkeld en uitgevoerd door het GH0. De betrokken onderwijsinstellingen zijn Aeres Hogeschool, HAS green academy, Van Hall Larenstein, Hogeschool Inholland en WUR/Wageningen Academy (waarbij de eerstgenoemde als penvoerder optreedt). Aeres Hogeschool voert, in samenspraak met HAS green academy, het projectmanagement. HAS green academy is in deze rol verantwoordelijk voor de communicatiecampagne over het scholingsaanbod.

Alle onderwijsinstellingen zijn betrokken bij zowel de ontwikkeling van het educatieaanbod als de uitvoering ervan. Daarbij is een taakverdeling afgesproken. Het aanbod op het gebied van stikstof is ontwikkeld en uitgevoerd door de Aeres Hogeschool, HAS green academy en Van Hall Larenstein. HAS green academy is verantwoordelijk voor onderdeel natuurinclusief ondernemen in de landbouw, waarbij Hogeschool Inholland een deel van de uitvoering op zich genomen. Aeres Hogeschool heeft de ontwikkeling en uitvoering van het onderdeel precisielandbouw opgepakt. De WUR heeft in dit geheel een beperkte rol. Zij heeft vooral kennis aangedragen voor de cursussen en opleidingen.

Doorgaan cursussen/opleidingen

Bij de output moet niet alleen de ontwikkeling van het onderwijsaanbod in ogenschouw worden genomen, maar ook het doorgaan van de ontwikkelde cursussen, opleidingen en masterclasses. Immers, er treden geen effecten op als de educatie wel ontwikkeld is maar – bijvoorbeeld door een gebrek aan belangstelling – niet doorgaat. Van kennisoverdracht naar de doelgroepen is dan namelijk geen sprake. De betrokken GHO-instellingen hebben veel (uiteenlopende) activiteiten ontplooid om het aanbod bekend te maken bij de doelgroepen (agrariërs en bedrijfsadviseurs). In tabel 3.2 is – voor elkaar van de drie thema's – weergegeven hoeveel cursussen, masterclasses en opleidingen op het evaluatiemoment feitelijk georganiseerd zijn (en verderop hoeveel deelnemers daarmee bereikt zijn).

Tabel 3.2 Aantal georganiseerde cursussen, masterclasses en opleidingen naar thema, (ultimo maart 2024)*

Aantal georganiseerde educatievormen/inhoud	Stikstof	Natuurinclusieve landbouw	Precisielandbouw
Cursus agrariërs	1	2	2
Masterclass stikstof (fysiek)	14	-	-
Masterclass stikstof (digitaal)	1	-	-
Opleiding bedrijfsadviseurs	8	4	1 (uitgesteld)
Totaal	24	6	3**

* Informatie over het aantal 'train the trainer' activiteiten ontbrak in de tussenrapportages.

** 3 cursussen/opleidingen waarvan 1 uitgesteld.

Bron: GHO, *Tweede tussenrapportage Scholingsprogramma Stikstof, Natuurinclusief ondernemen en precisielandbouw*, 26 april 2026.

Daaruit trekt de evaluator een aantal conclusies. In de eerste plaats is er sprake van een grote variatie tussen de thema's. Op stikstof – dat zowel in het eerste als het tweede programma aandacht krijgt – zijn verreweg de meeste educatie-activiteiten ontplooid en doorgedaan. Voor precisielandbouw daarentegen is de belangstelling tot dusver zo beperkt gebleven dat slechts twee cursussen voor agrariërs doorgedaan zijn en recent een opleiding voor adviseurs uitgesteld moest worden. Vanuit het GHO wordt als mogelijke verklaring aangevoerd dat de vorm – een fysieke cursus of opleiding – wellicht minder geschikt is voor dit onderwerp. Mogelijk dat e-learning beter bij het technische en digitale karakter van het onderwerp past. Het thema natuurinclusieve landbouw neemt met een zestal georganiseerde cursussen en opleidingen een tussenpositie in.

Een tweede conclusie is dat – bij stikstof – vooral de masterclasses en ook de opleidingen voor adviseurs op belangstelling konden rekenen en hierdoor doorgang konden vinden. Bij de cursus voor agrariërs is het tot dusver beperkt gebleven tot een eenmalig iets. De geringe belangstelling voor dit laatste wordt geweten aan de gevoeligheid van het thema en onduidelijkheden in de regelgeving over stikstof in die periode. Hierdoor zou een cursus voor de doelgroep agrariërs niet geschikt zijn. De verwachting van het GHO is dat de cursus niet opnieuw aangeboden gaat worden. Bij de masterclasses daartegen is na verloop van tijd een 'slimme' koppeling gemaakt met de open dagen en lesdagen van Friesland Campina, waardoor deelname bij voorbaat al geborgd is (omdat voor die dagen sowieso belangstelling bestaat). Daarnaast zijn masterclass laagdrempeliger voor de doelgroepen, omdat inschrijving vooraf niet vereist is.

Voor de opleidingen voor bedrijfsadviseurs geldt dat vooral belangstelling voor de stikstof en in iets

mindere mate natuurinclusieve landbouw bestaat. Blijkbaar ziet een aantal bedrijfsadviseurs voor deze thema's voldoende potentie op de adviesmarkt om zich hiervoor te laten (bij)scholen. Met name op het gebied van stikstof zouden er door de veranderingen in regelgeving veel vragen spelen bij agrariërs. Dit uit zich ook in allerlei (technische) stikstofreducerende maatregelen die vanaf 2019 zijn onderzocht op effectiviteit en waarvan de toepassing op bedrijfsniveau al dan niet via subsidieregelingen gestimuleerd is. Dit vergt ook basale kennis over stikstof in de landbouw en de relatie met deze maatregelen als een agrariër en een adviseur hier samen mee aan de slag willen gaan.

Uit gesprekken met sleutelpersonen blijkt dat per saldo de uitvoering van het onderwijsaanbod – en het bereiken van voldoende deelnemers – veel lastiger is gebleken dan vooraf gedacht. Diverse educatieactiviteiten moesten door een gebrek aan deelnemers worden gecancelled. Deels heeft dit met de inhoud van het aanbod te maken (niet voor elk thema bestaat interesse bij de doelgroep), deels met de vorm van de educatie (fysiek, groot tijdsbeslag voor cursist) en deels met de wijze waarop het aangeboden wordt (datum en plaats worden pas bekend gemaakt als minimumaantal deelnemers is bereikt, zie volgend hoofdstuk). Het slim verbinden van de masterclasses aan groepsgerichte activiteiten als bijeenkomsten en open dagen, blijkt vooral effectief om bereik met het educatieaanbod te realiseren.

3.2 Outcome: effecten voor GHO en LNV

In de beleidstheorie zijn bij outcome drie typen effecten onderscheiden, namelijk een toename van kennis en interactie met 'het veld' bij het GHO en een toename van voor LNV relevant educatieaanbod.

Toename kennis stikstof, natuurinclusieve landbouw en precisielandbouw bij GHO

Uit het voorgaande blijkt dat binnen het GHO de hogescholen de ontwikkeling en het organiseren van de educatie voor hun rekening hebben genomen en Wageningen University Research de (WUR) voor de inhoud van de verschillende educatie-activiteiten kennis ingebracht heeft. De hogescholen waren al wel op de drie educatie-thema's actief, maar hebben ten behoeve van beide scholingsprogramma's nieuwe state-of-the art wetenschappelijke kennis vanuit de WUR aangereikt gekregen. Hieruit kan de conclusie worden getrokken dat er sprake is van een kennistoename op de drie thema's bij de deelnemende hogescholen.

Deze nieuwe kennis is niet alleen voor de inhoud van de scholingsprogramma benut, maar ook om bij elk van de hogescholen enkele personen op te leiden, zodat deze personen de cursussen, masterclasses en opleidingen kunnen verzorgen. Deze 'train the trainer'-activiteiten hebben zowel betrekking op de inhoud (kennis over de thema's) als soft skills (om de kennis goed over te kunnen dragen en de interactie met de deelnemers vorm en inhoud te kunnen geven). Ook zijn enkele externe personen opgeleid die desgewenst ingehuurd kunnen worden.

Toename interactie met praktijk, boeren en adviseurs

Een tweede outcome-indicator is de toename van de interactie tussen de betrokken GHO-instellingen en de (advies)praktijk, dus met agrariërs en bedrijfsadviseurs. Deze interactie komt tot uitdrukking in

de deelname van beide doelgroepen aan de aangeboden educatie-activiteiten. Hiervoor is al aangegeven welk aanbod ontwikkeld en ook doorgegaan is. In het onderstaande gaan we in op hoeveel agrarische ondernemers en adviseurs daarmee bereikt zijn (en waarmee dus interactie in de vorm van kennisoverdracht geweest is). In tabel 3.3 is dit bereik weergegeven.

Sinds de start van het eerste scholingsprogramma zijn er volgens opgave van het GHO 526 personen bereikt met de educatie, namelijk 368 agrariërs en 158 adviseurs.²⁸ Uit tabel 3.2 bleek al dat vooral de fysieke masterclasses stikstof en de opleiding tot bedrijfscoach op dat thema doorgang hebben gevonden. Ruim driekwart van de deelname onder agrariërs is dan ook gerealiseerd door de masterclasses stikstof. Met de genoemde opleiding tot bedrijfscoach is ruim twee derde van alle adviseurs die een opleiding hebben gevolgd bereikt.

Tabel 3.3 Aantal deelnemers per type aanbod (ultimo maart 2024)

Onderwijsvorm/deelnemers	Absoluut	Relatief
Cursus agrariërs		
Stikstof in de landbouw	10	3%
Natuurinclusief ondernemen	29	8%
Precisielandbouw	21	6%
<i>Subtotaal cursus agrariërs</i>	<i>60</i>	<i>16%</i>
Masterclass agrariërs		
Stikstof (fysiek)	283	77%
Stikstof (digitaal)	25	7%
<i>Subtotaal masterclass agrariërs</i>	<i>308</i>	<i>84%</i>
Totaal aantal bereikte agrariërs	368	100%
Opleiding bedrijfsadviseurs		
Opleiding stikstof bedrijfsadviseurs	106	67%
Opleiding natuurinclusief bedrijfsadviseurs	52	33%
Opleiding precisielandbouw bedrijfsadviseurs	-	-
Totaal aantal bereikte adviseurs	158	100%
Totaal generaal	526	

Bron: GHO, *Tweede tussenrapportage Scholingsprogramma Stikstof, Natuurinclusief ondernemen en precisielandbouw*, 26 april 2024.

In zekere zin is met de bovenstaande deelname vanuit agrariërs en bedrijfsadviseurs een vorm van alumnibeleid tot stand gekomen. Een deel van de deelnemers aan de ontplooiende educatie-activiteiten zal in het verleden hun onderwijs hebben genoten aan één van de betrokken GHO-instellingen. Door de scholingsprogramma's zijn de netwerken met alumni versterkt. Naar de toekomst toe kan dit netwerk overigens nog verder gebruikt worden voor het peilen van scholingsbehoeften en de werving van deelnemers aan (nieuwe onderdelen van) het scholingsprogramma.

Toename voor LNV relevante cursussen

De derde en laatste outcome-indicator in de beleidstheorie, heeft betrekking op de toename van voor LNV relevante cursussen. Hiervoor is al aangetoond dat het cursus- en opleidingsaanbod uitgebreid

²⁸ In de tabellen V.1 tot en met V.3 in Bijlage V is voor elke cursus, masterclass en opleiding weergegeven hoeveel personen daaraan deelgenomen hebben. In Tabel V.4 is de spreiding van deze activiteiten over regio's weergegeven.

is op een drietal thema's, namelijk stikstof, natuurinclusieve landbouw en precisielandbouw. De inhoud en eindtermen van dit ontwikkeld aanbod zijn gebaseerd op de kaders die zijn meegegeven vanuit het ministerie van LNV.

Dat deze thema's voor LNV relevant zijn, blijkt verder uit het feit dat dit een deelselectie is van de tien aandachtsgebieden waarop de verschillende Sabe-vouchers en -projectsubsidies ingezet kunnen worden. Deze aandachtsgebieden zijn, zoals hiervoor aangegeven, gebaseerd op de Kennis- en Innovatieagenda (KIA) Landbouw, Water, Voedsel 2020-2023. Deze aandachtsgebieden zijn afgeleid van grote maatschappelijke thema's waarmee de land- en tuinbouw te maken hebben.

Vanuit de Sabe-regeling is het nooit de bedoeling geweest om een dekkend educatie-aanbod voor alle tien aandachtsgebieden (van de vouchers voor individueel advies en het BAS-register) te ontwikkelen. Het al dan niet op maat laten ontwikkelen van een cursus of opleiding binnen de format van de Sabe-regeling is een specifieke afweging vanuit de LNV-opdracht. In deze afweging spelen argumenten als maatschappelijke (politieke) urgentie, kosten-baten en marktfalen in het educatieaanbod een rol.

Neemt niet weg dat door enkele gesprekspartners het als een omissie wordt ervaren dat het ontwikkelde aanbod slechts een deel van deze aandachtsgebieden betreft. Wat dit aangaat, loopt het ontwikkelen van het aanbod dus niet 'synchroon' met de andere Sabe-instrumenten. De betreffende gesprekspartners pleiten dan ook voor het ontwikkelen van meer aanbod. Overigens is sinds dit jaar een opleidingsregister operationeel bij de VAB waarin voor alle aandachtsgebieden een passend aanbod voor BAS-geregistreerde bedrijfsadviseurs opgenomen gaat worden. De cursussen en opleidingen worden onafhankelijk getoetst op inhoud en bij een positieve beoordeling erkend voor opname in dit register. De erkende cursussen en opleidingen kunnen op eigen kosten worden gevolgd (dus niet meer via een voucher) ten behoeve van de permanente educatie van de adviseur (het behalen van voldoende zogenoemde 'PE-punten' om aan te tonen dat de adviseur kennis 'up-to-date' houdt). Erkende kennispartijen kunnen hun eigen aanbod indienen voor erkenning op een specifiek aandachtsgebied.

In aanvulling op de bovenstaande outcome-effecten uit de beleidstheorie heeft de Sabe-regeling ook de **samenwerking en kennisdeling** tussen de betrokken GHO-instellingen versterkt. Uit de gevoerde gesprekken komt naar voren dat deze onderlinge samenwerking op een hoger plan is gekomen. Hiermee is de basis voor de verdere ontwikkeling van het post-initieel onderwijs op het gebied van de maatschappelijke vraagstukken versterkt. Dit vergroot de mogelijkheden in de toekomst om via deze samenwerkingsstructuur vanuit het Rijk – bijvoorbeeld naar aanleiding van de aanbevelingen van deze evaluatie – opdrachten weg te zetten waarbij maatschappelijke opgaven worden vertaald in (verbreding van) scholingsprogramma's.

3.3 Resumé

Op grond van de voorgaande uitkomsten concludeert de evaluator dat er een basis is gelegd voor versterking van de kennisinfrastructuur op relevante thema's voor vernieuwingen op het boereneref.

De Sabe-regeling heeft geleid tot meer onderlinge samenwerking en kennisdeling tussen de betrokken GHO-instellingen. Zij hebben in een tweetal scholingsprogramma's een educatie-aanbod op een drietal relevante thema's ontwikkeld en aangeboden aan de doelgroepen. Daarbij is door de kennisinbreng vanuit de WUR de kennis aan de hogescholen binnen de GHO toegenomen. Door de scholingsprogramma's is tevens verbinding tussen het GHO en het AKIS versterkt.

De impact van dit Sabe-onderdeel moet zich echter in de komende jaren nog wel manifesteren. De deelname aan het ontwikkelde aanbod is – ondanks de uitgebreide en kostbare communicatie-inspanningen aan de kant van het GHO – met moeite op gang gekomen. Bij bijna alle onderdelen blijft het gebruik achter. Tot dusver is met de investering in de ontwikkeling en organisatie van dit aanbod (zie hoofdstuk 7) een bescheiden aantal agrariërs bereikt. Het blijkt echter dat de masterclasses wel een groot bereik kennen. Deze laagdrempelige en kostenefficiënte educatievorm spreekt agrariërs meer aan dan tweedaagse cursussen (waarvoor de cursusvoucher blijkbaar de drempel niet verlaagd heeft, zie volgend hoofdstuk). De masterclasses hebben dan ook een betere kosten-batenverhouding dan de andere educatievormen. Met de opleiding tot bedrijfscoach zijn naar verhouding wel de nodige bedrijfsadviseurs bereikt, maar dan vooral op stikstof en in mindere mate natuurinclusieve landbouw.

Het scholingsaanbod heeft bij de deelnemende agrariërs en adviseurs tot meer kennis geleid, maar gezien de geringe deelname is de doeltreffendheid van dit onderdeel bescheiden.

4. Doeltreffendheid educatie (voucher)

Het tweede 'spoor' binnen de leermethode educatie heeft betrekking op het bevorderen van de deelname van agrariërs en bedrijfsadviseurs aan cursussen respectievelijk opleidingen. Dit door het verstrekken van Sabe-cursusvouchers en -opleidingsvouchers. Door het gebruik van deze instrumenten zou de financiële drempel van deelname weggenomen (voor agrariërs) of verlaagd (voor adviseurs die nog een eigen bijdrage voor de opleiding moeten betalen) worden. In dit hoofdstuk staat de doeltreffendheid van deze vouchers centraal.

4.1 Output: benutting en bereik vouchers

Om te kunnen berekenen hoeveel agrariërs en adviseurs gebruik hebben gemaakt van de vouchers voor educatie, hanteren we een 'drietrapsraket'. De eerste trap van de analyse heeft betrekking op de belangstelling – dus het aantal aanvragen – voor de Sabe-cursusvouchers en -opleidingsvouchers. Vervolgens bekijken we, als tweede trap, hoeveel aanvragen uiteindelijk toegekend zijn. Als derde en laatste trap bezien we hoeveel toegekende vouchers daadwerkelijk ingeleverd zijn bij de GHO-instellingen en door die instellingen verzilverd zijn bij RVO.

Belangstelling: aanvragen

In de periode 2020-2022 zijn twee openstellingen georganiseerd waarin agrariërs cursusvouchers konden aanvragen en drie openstellingen waarin bedrijfsadviseurs aanvragen voor opleidingsvouchers konden indienen. De belangstelling voor beide typen vouchers was veel geringer dan verwacht. Maar 121 cursusvouchers werden aangevraagd door agrariërs, terwijl er budget was voor in totaal 940 cursusvouchers. De cursusvouchers zijn vooral aangevraagd door veehouders (50%) en akkerbouwers van eenjarige gewassen (20%) (zie tabel V.5 in Bijlage V). In het geval van de opleidingsvouchers voor agrarische bedrijfsadviseurs zijn 161 vouchers aangevraagd op een totaal van 1.100 beschikbare opleidingsvouchers. Bij nader inzien kan worden vastgesteld dit laatste aantal verre van realistisch was en dat dus een veel te ruim budget voor de Sabe-opleidingsvouchers was gereserveerd.²⁹

Vanuit sleutelpersonen (van onder andere het GHO) zijn voor de geringe belangstelling onder agrariërs enkele redenen aangevoerd. Zo werden de onzekere situatie (de stikstofcrisis en de politieke polarisatie), de hieruit voortgekomen onrust in de landbouwsector en het wantrouwen van de overheid aangedragen als redenen waarom agrariërs zich niet aanmelden. De periode was in de optiek van deze gesprekspartners niet echt geschikt om agrariërs te motiveren om een cursus over stikstof/verduurzaming te volgen. Daarnaast vraagt een deel van deze sleutelpersonen zich af of een cursus voor agrariërs de meest geschikte vorm van kennisoverdracht is. Zoals hiervoor ook al is opgemerkt, gaat wat de leercultuur betreft de voorkeur van agrariërs uit naar praktisch en informeel. Een cursus lijkt hier – in tegenstelling tot praktijknetwerken en demobedrijven – niet goed bij deze

²⁹ Hoewel de vouchers ook voor bedrijfsgebonden adviseurs beschikbaar was, is een aantal van 1.100 vouchers maar liefst vier keer zoveel als alle adviseurs die op dit moment in het BAS-register geregistreerd staan.

leercultuur aan te sluiten. Ook kon een agrariër in het eerste tijdvak de voucher óf voor een cursus óf voor een advies – maar niet voor beide – gebruiken. De voorkeur ging al snel uit naar het individuele advies, waarvoor veel belangstelling bestond (zie verderop). Als vierde en laatste argument is aangevoerd dat de reguliere wervingsmethoden voor cursussen, zoals vakbladen of sociale media, niet goed aanslaan bij agrariërs. Een meer persoonlijke benadering, zoals via netwerken, collectieven of erfbetreders, zou tot meer resultaat leiden maar is tegelijkertijd zeer arbeidsintensief.

Ook onder bedrijfsadviseurs is de belangstelling voor de opleidingsvoucher minder dan vooraf ingeschat. De financiële ruimte van de opleidingsvoucher – die bij nader inzien veel te groot was (zie hiervoor) – is dan ook beperkt benut. Toch is men vanuit het GHO tevreden met de deelname van adviseurs, ook gezien de intensiteit van de aangeboden opleidingen.

Honorering: toekenningen

RVO beoordeelt de ingediende aanvragen voor de vouchers. Van de 282 aanvragen zijn er in totaal 262 gehonoreerd en 20 aanvragen afgekeurd of ingetrokken. Dit komt neer op een honoreringsquote van 92%. Tabel 4.1 geeft inzicht in de mate van toekenning voor elk van de typen vouchers, zowel totaal als per openstelling.

Tabel 4.1 Aantal aanvragen en resultaat beoordeling cursusvouchers en opleidingsvouchers, per openstelling en totaal

Instrument/tijdvak	Aantal aanvragen	Gehonoreerd	Afgewezen/ ingetrokken	Honoreringsquote
Cursusvoucher*				
2021-1b	31	29	2	94%
2022-1b	90	83	7	92%
<i>Subtotaal</i>	<i>121</i>	<i>112</i>	<i>9</i>	<i>93%</i>
Opleidingsvoucher				
2020-2	63	58	5	92%
2021-2	38	34	4	89%
2022-2	60	58	2	97%
<i>Subtotaal</i>	<i>161</i>	<i>150</i>	<i>11</i>	<i>93%</i>
Totaal generaal	282	262	20	92%

* In het eerste tijdvak was sprake van een voucher die zowel voor een cursus als advies gebruikt kon worden. In de praktijk zullen dit vooral adviestrajecten zijn geweest. Vandaar dat we die vouchers meegenomen hebben bij de adviesvouchers.

Uit bovenstaande tabel blijkt dat zich tussen de beide typen vouchers en tussen de verschillende openstellingen geen noemenswaardige verschillen voordoen in de honoreringsquote.

Bereik: verzilvering

Niet elke toegekende voucher wordt ook daadwerkelijk benut. Pas als de agrariër of adviseur feitelijk deelneemt aan de cursus of opleiding, wordt de voucher (digitaal) overgedragen op de aanbieder, die deze vervolgens verzilvert bij de RVO. Zoals hiervoor aangegeven, hebben de vouchers een bepaalde geldigheidsduur. Wordt de voucher niet binnen deze termijn verzilverd, dan vervalt deze (in tabel 4.2 aangegeven met 'niet verzilverd').

Uit tabel 4.2 blijkt dat er een groot verschil in de mate van verzilvering bestaat tussen de cursusvoucher en de opleidingsvoucher. Opleidingsvouchers blijken bijna drie keer zo vaak ingeleverd en verzilverd te worden dan de cursusvouchers (58% versus 20%). Voor beide vouchers samen komt dit neer op een gemiddelde verzilveringsquote van 42%. Mochten alle nog te verzilveren vouchers alsnog benut worden, dan kan de verzilveringsquote nog oplopen tot 48%. Dit betekent dat minder dan de helft van de toegekende aanvragen daadwerkelijk benut is.

Voor de geringe mate van verzilvering kan een aantal redenen aangevoerd worden. Allereerst speelt de geringe belangstelling voor de educatie een rol. De cursus of opleiding gaat alleen door als het minimale aantal deelnemers is bereikt, omdat de cursus op opleiding anders niet kostendekkend georganiseerd kan worden.³⁰ Doordat deze grens vaak niet bereikt is, ziet het GHO zich genoodzaakt om de start van de cursus of opleiding in de tijd op te schuiven. Hierdoor is het tijdsbestek tussen het aanvragen van een voucher en de deelname te groot, waardoor een deel van aanmelders alsnog afhaakt.

Tabel 4.2 Mate verzilvering cursusvouchers en opleidingsvouchers, per openstelling en totaal (ultimo 2023)

Instrument/tijdvak	Toegekende aanvragen	Verzilverd	Niet verzilverd**	Nog te verzilveren	Verzilveringsquote
Cursusvoucher*					
2021-1b	29	3	26	-	10%
2022-1b	83	19	51	13	(tussenstand) 23%
<i>Subtotaal</i>	<i>112</i>	<i>22</i>	<i>77</i>	<i>13</i>	<i>(tussenstand) 20%</i>
Opleidingsvoucher					
2020-2	58	38	20	-	66%
2021-2	34	16	18	-	47%
2022-2	58	33	20	5	(tussenstand) 56%
<i>Subtotaal</i>	<i>150</i>	<i>87</i>	<i>58</i>	<i>5</i>	<i>(tussenstand) 58%</i>
Totaal generaal	262	109	135	18	(tussenstand) 42%

* In het eerste tijdvak was sprake van een voucher die zowel voor een cursus als advies gebruikt kon worden. In de praktijk zullen dit vooral adviestrajecten zijn geweest. Vandaar dat we die vouchers meegenomen hebben bij de adviesvouchers.

** In verreweg de meeste gevallen was sprake van het laten verlopen van de voucher doordat deze niet ingediend werd bij de opleidingsinstelling. In drie gevallen werd een verzilveringsverzoek afgewezen, omdat de betreffende cursus niet uitgevoerd is of de voucher niet voor de juiste cursus ingezet is

Een consequentie van de strategie van het GHO om cursussen/opleidingen pas bij voldoende deelname in te plannen, is dat er in de informatievoorziening geen data worden gecommuniceerd waarop de cursussen/opleidingen plaatsvinden. Deze onduidelijkheid kan geïnteresseerden ervan weerhouden om zich aan te melden.

Ook is gebleken dat – in de beginperiode, later is dit aangepast – de cursussen voor agrariërs niet altijd in geschikte periodes werden aangeboden, maar in drukke periodes op het boerenbedrijf. Hierdoor was het voor veel personen uit de doelgroep bij voorbaat niet mogelijk om deel te nemen. Dit ook

³⁰ Voor precisielandbouw hebben de GHO-instellingen op eigen kosten toch een cursus laten doorgaan ondanks dat het minimale aantal deelnemers niet gehaald was. Dit om feedback van deelnemers te krijgen voor de doorontwikkeling van de cursusinhoud.

vanwege het tijdsbeslag van de cursus (namelijk twee volledige dagen). Dit verklaart ook de veel grotere belangstelling voor de masterclasses, die per saldo een paar uur van de agrariërs vergen.

Een andere reden is de vrijblijvendheid van het instrument. Agrariërs en bedrijfsadviseurs die een voucher toegekend hebben gekregen, zijn niet verplicht om deze te benutten. Een deel van de doelgroep zal de voucher min of meer 'voor de zekerheid' aangevraagd hebben, zonder dat ze wellicht een concreet leerdoel en mogelijke cursus/opleiding voor ogen hadden. Er is ook geen eigen financiële schade voor de agrarische ondernemer en of adviseur als de voucher niet wordt gebruikt. Dit is anders voor LNV. Niet verzilveren van vouchers betekent dat het gereserveerde (kas)budget niet optimaal wordt benut voor het beoogde doel en dat dit budget niet voor andere geïnteresseerden beschikbaar komt. Over stond de AVG niet toe om vanuit het GH0 aanvragers van een voucher rechtstreeks te benaderen om alsnog hun voucher te benutten. De GH0-instellingen hebben veel tijd gestoken in de werving van deelnemers aan de cursussen en opleidingen, met een wisselend resultaat.

In aanvulling op het bovenstaande kan ook het administratieve proces rondom dit type vouchers als reden voor het geringe gebruik worden aangevoerd. Deelnemers moeten namelijk een driedubbele handeling doen om van de vouchers gebruik te kunnen maken, namelijk eerst het indienen van een aanvraag voor het verkrijgen van de voucher, vervolgens de aanmelding voor de cursus of opleiding en ten slotte de overdracht van de voucher naar de opleider. Dit kan door de potentiële doelgroep als drempelverhogend worden ervaren en hen mede hierdoor van weerhouden om een voucher aan te vragen.³¹ Uit hoofdstuk 7 blijkt overigens dat de respondenten die de voucher wel aangevraagd en verzilverd hebben dit in de praktijk doorgaans als eenvoudig hebben ervaren en daarbij weinig knelpunten hebben ondervonden. Het aanvraagstelsel voor vouchers valt overigens in het lichtste uitvoeringsregime van RVO, juist vanwege het bevorderen van de toegankelijkheid, het gemak en het relatief lage bedrag van de voucher. Neemt niet weg dat het volgen van een gratis cursus met gebruikmaking van een voucher minder aantrekkelijk is voor de doelgroep dan deelname aan gratis masterclasses zonder administratieve handelingen.

4.2 Outcome en impact cursusdeelname (agrariërs)

Alvorens de outcome en impact van de cursusdeelname bij de geraadpleegde agrariërs te bespreken, bezien we eerst de **meerwaarde** van de voucher. Zoals hiervoor aangegeven is, is de voucher bedoeld om de drempel voor deelname aan de cursus te verlagen. Aan de (13) geraadpleegde agrariërs met een Sabe-cursusvoucher hebben we de vraag gesteld of zij zonder de voucher de cursus ook gevolgd zouden hebben. Hierop werd als volgt geantwoord (zie figuur 4.3).

³¹ In technische zin speelde ten tijde van het eerste scholingsprogramma ook dat er onduidelijkheid bestond over het in te vullen mailadres van de opleider waar men de cursus of opleiding wilde volgen. Dit probleem is in het tweede programma opgelost.

Figuur 4.3 Cursus ook zonder Sabe-cursusvoucher gevolgd (N=13)

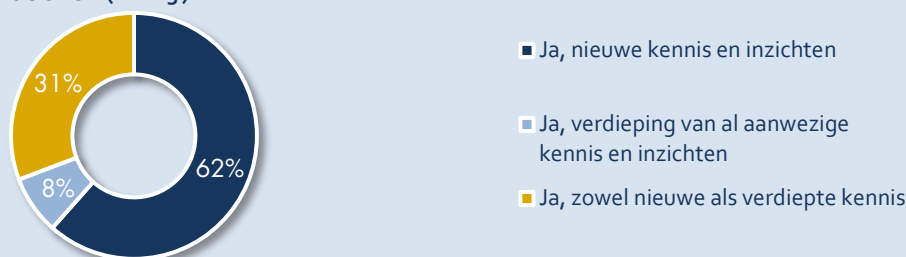

Uit bovenstaande figuur blijkt dat de meerwaarde van de voucher groot is geweest voor de geraadpleegde agrariërs. Het voucherinstrument heeft wat dit aangaat een stimulerende werking.

Outcome: opgedane kennis en handelingsperspectieven

De deelname aan de cursussen – waarvoor de Sabe-cursusvoucher gebruikt is – zou er volgende de beleidstheorie toe moeten leiden dat de agrariërs meer kennis op het betreffende onderwerp krijgen en daardoor ook meer handelingsperspectieven aangereikt krijgen om stappen naar duurzame landbouw te nemen. Hieronder bezien we in hoeverre hiervan sprake is bij de geraadpleegde agrariërs. Daartoe is eerst gepeild of ze in de cursus nieuwe of verdiepte kennis of inzichten hebben opgedaan. Dit bleek bij alle respondenten het geval (zie figuur 4.4).

Figuur 4.4 Nieuwe en verdiepte kennis/inzichten door de cursus, deelnemers cursusvoucher (N=13)

Uit de figuur blijkt dat op één na alle respondenten nieuwe kennis opgedaan hebben, bij 31% was sprake van een combinatie van het opdoen van nieuwe kennis met een verdieping van al bestaande kennis en inzichten.

Gevraagd naar de onderwerpen waarover nieuwe kennis is verkregen of bestaande kennis is verdiept, hebben de deelnemers aan de cursus natuurinclusief ondernemen de volgende zaken aangereikt:

- kennis over natuurinclusieve maatregelen (5 keer genoemd);
- financieel-economische aspecten van natuurinclusief ondernemen (5);
- wat natuurinclusieve landbouw inhoudt (4);
- samenwerking met stakeholders om tot een natuurinclusieve bedrijfsvoering te komen (2).

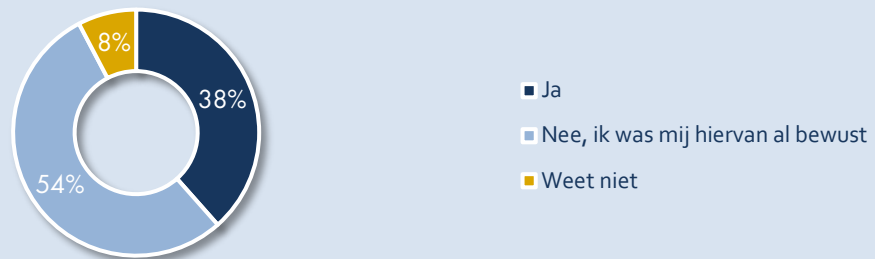
Deelnemers aan de cursus precisielandbouw hebben de volgende onderwerpen nieuwe/verdiepte kennis opgedaan:

- werken met taakkaarten (2 keer genoemd);
- kennis over variabele toedieningen (1);

- data lezen en gebruiken in een digitale omgeving (1);
- werktuigbesturing (1);
- betekenis van precisielandbouw voor een duurzame bedrijfsvoering (1).

Ter verdieping vroegen we of de cursus heeft bijgedragen aan het **vergroten** van hun **bewustzijn** over het belang van – en de mogelijkheden voor – een duurzame bedrijfsvoering. Het blijkt dat dit effect van de cursusdeelname bij bijna vier op de tien respondenten inderdaad opgetreden is.

Figuur 4.5 Vergroten bewustzijn over duurzaamheid door cursusdeelname, deelnemers cursusvoucher (N=13)

Ruim de helft van de agrariërs was zich al bewust van het belang van en de mogelijkheden voor een meer duurzame bedrijfsvoering. De meesten van hen lichten toe dat hun onderneming al (in belangrijke mate) duurzaam is.

Impact: doorgevoerde veranderingen

Met de nieuwe of verdiepte kennis wordt niet alleen beoogd dat de deelnemende agrariërs niet alleen meer handelingsperspectieven krijgen maar hiermee ook feitelijk aan de slag gaan. Als impactindicator is dan ook in de beleidstheorie opgenomen dat de voucher moet leiden tot meer gebruik van innovaties die bijdragen aan de omslag naar kringlooplandbouw op het boeren erf, zodat de negatieve impact op natuur en klimaat op bedrijfsniveau afneemt.

We zijn nagegaan of de respondenten veranderingen hebben doorgevoerd naar aanleiding van de gevolgde cursus. Bijna twee derde van de geraadpleegde deelnemers is met de nieuw opgedane of verdiepte kennis aan de slag gegaan en heeft op zijn bedrijf veranderingen doorgevoerd (zie figuur 4.6). Nog eens 15% weet dit op het moment van de evaluatie nog niet. Een van hen heeft voor de verdere planontwikkeling en besluitvorming over mogelijke veranderingen in de bedrijfsvoering een Sabe-bedrijfsplanvoucher aangevraagd.

De resterende kwart van de respondenten heeft geen veranderingen doorgevoerd en is dit in de toekomst ook niet van plan. Deze respondenten waren naar eigen zeggen al voldoende duurzaam in de bedrijfsvoering en zagen geen redenen om nog verdere stappen te zetten.

Figuur 4.6 Veranderingen doorgevoerd n.a.v. cursus, deelnemers cursusvouchers (N=13)

Aan de acht respondenten die veranderingen hebben doorgevoerd, vroegen we om welke veranderingen het daarbij gaat. De cursusdeelname blijkt tot het volgende hebben geleid bij deze deelnemende agrariërs:

- innoveren op het gebied van precisielandbouw (3 keer genoemd). Dit zijn alle respondenten die hebben meegedaan aan de cursus op dit thema;
- verbeteren van de biodiversiteit, bijvoorbeeld door het inzaaien van kruidenrijk grasland (3);
- overgaan op gebruik van natuurlijke meststoffen in plaats van kunstmest (2);
- nieuwe contacten leggen met organisaties op het gebied van duurzaamheid (2).

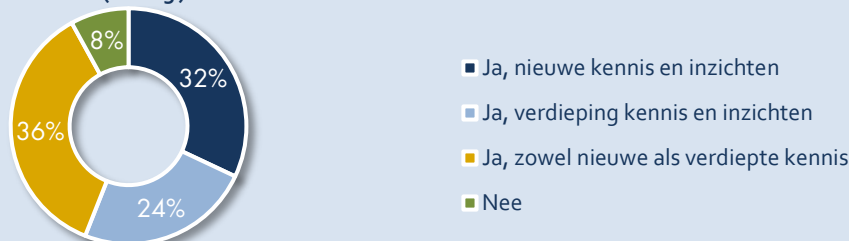
4.3 Outcome en impact opleidingsdeelname (adviseurs)

Outcome: opgedane kennis

In de aangepaste beleidstheorie is als outcome-effect opgenomen dat agrarische bedrijfsadviseurs – met gebruikmaking van de Sabe-opleidingsvouchers – meer kennis krijgen over de drie vraagstukken die centraal staan in het opleidingsaanbod. Bij de geraadpleegde adviseurs hebben we getoetst in hoeverre dit effect ook opgetreden is.

Uit figuur 4.7 blijkt dat nagenoeg alle geraadpleegde adviseurs die met gebruik van een Sabe-adviesvouchers een opleiding tot bedrijfscoach hebben gevolgd, een effect op hun kennisniveau hebben ervaren. Zeven op de tien adviseurs heeft nieuwe kennis en inzichten op het thema van de opleiding tot zich gekregen. Bij zes op de tien de adviseurs ging het (ook) om een verdieping van al aanwezige kennis en inzichten. Slechts twee bedrijfsadviseurs hebben geen nieuwe kennis opgedaan.

Figuur 4.7 Nieuwe en verdiepte kennis/inzichten n.a.v. opleiding, deelnemers opleidingsvouchers (N=25)

Hiervoor is al opgemerkt dat de adviseurs opleidingen gevolgd hebben op twee van de drie thema's waarop een aanbod ontwikkeld is (zie tabel 3.3). De deelnemers aan de opleiding stikstof in de landbouw hebben voornamelijk algemene kennis over de stikstofkringloop en stikstofreducerende

maatregelen opgedaan (10 keer genoemd). Bij de adviseurs die de opleiding natuurinclusieve landbouw hebben gevolgd zijn vergelijkbare zaken naar voren gebracht als de agrariërs die een cursus op dat terrein gedaan hebben, namelijk:

- kennis over de financieel-economische aspecten van natuurinclusieve landbouw (4 keer genoemd);
- kennis over het palet aan natuurinclusieve maatregelen (3);
- basiskennis over natuurinclusieve landbouw en hoe je deze visie kunt overbrengen op anderen (2).

In de opleidingen tot bedrijfscoach op het gebied van stikstof en natuurinclusieve landbouw is niet alleen aandacht besteed aan inhoudelijke kennisoverdracht maar ook aan het verbeteren van de adviesvaardigheden van de deelnemende bedrijfsadviseurs. Uit de evaluatie blijkt dat de gevolgde opleiding bij een groot deel van de deelnemende adviseurs een positief effect op hun adviesvaardigheden heeft gehad (zie figuur 4.8).

Figuur 4.8 Nieuwe/verbeterde adviesvaardigheden, deelnemers opleidingsvoucher (N=25)

Bijna driekwart van de respondenten heeft nieuwe adviesvaardigheden aangeleerd en/of bestaande vaardigheden verbeterd. Deze adviseurs noemen in de eerste plaats dat hun gesprekstechnieken zijn verbeterd. Daartoe zijn onder meer gesprekken met agrariërs opgenomen en geanalyseerd. Hiermee kunnen ze in hun adviespraktijk beter inspelen op het kennisniveau, de persoonlijkheid en de vragen van de agrariër. Enkele adviseurs noemen ook dat ze in het vervolg in een adviestraject beter een strategie en/of transitieplan kunnen ontwikkelen. Bij ruim een kwart van de respondenten was geen sprake van verbetering van hun adviesvaardigheden als gevolg van de opleiding. Dit waren de meer ervaren adviseurs die vaak al jarenlang als adviseur actief waren.

Impact: meer advisering volgens kringlooplandbouwprincipes

Van belang is of de deelnemende adviseurs de nieuw verkregen kennis en/of adviesvaardigheden ook vertaald hebben naar hun adviespraktijk. Als impact-indicator werd vooraf gesteld dat bedrijfsadviseurs die met gebruikmaking van de Sabe-opleidingsvoucher meer gaan adviseren volgens de kringlooplandbouwprincipes.

We vroegen respondenten of de opleiding heeft geleid tot aanpassingen in hun adviespraktijk. Bij bijna driekwart van de opgeleide adviseurs is dit het geval (zie figuur 4.10). Aan de respondenten die hun adviespraktijk hebben aangepast, hebben we gevraagd welke veranderingen zij doorgevoerd hebben. Twee typen veranderingen werden vooral naar voren gebracht, namelijk dat hun adviezen van betere kwaliteit zijn (12 keer genoemd) en dat hun adviezen inhoudelijk verbreed zijn waardoor ze nu beter kunnen adviseren over duurzame landbouw (11 keer genoemd).

Figuur 4.10 Aanpassingen adviespraktijk door opleiding, deelnemers opleidingsvoucher (N=25)

Ruim een kwart van de adviseurs heeft geen aanpassingen doorgevoerd in hun adviespraktijk. Zij lichten toe dat ze vooral hun kennis hebben kunnen verrijken, maar dat de kwaliteit en inhoud van hun adviezen niet wezenlijk veranderd zijn.

4.4 Resumé

Uit de voorgaande uitkomsten komt de evaluator tot de conclusie dat de doeltreffendheid van de vouchers voor educatie beperkt is. Dit is vooral verklaarbaar door het geringe bereik van deze Sabe-instrumenten, met name onder agrarische ondernemers. Met de Sabe-cursusvoucher zijn slechts enkele tientallen agrariërs bereikt. Onder bedrijfsadviseurs is het absolute en relatieve bereik wel groter, maar ook hier is het effect beperkt gebleven tot nog geen 100 adviseurs (naar de toekomst toe kan dit aantal nog wel toenemen als het GHO-aanbod geaccrediteerd wordt voor Permanente Educatie ten behoeve van het BAS-register). Daar waar agrariërs en bedrijfsadviseurs gebruik hebben gemaakt van de vouchers blijken deze instrumenten wel effectief te zijn.

Slechts een klein deel van de beschikbare mogelijkheden om een laagdrempelige manier een cursus of opleiding te volgen, is in de praktijk ook daadwerkelijk benut. Niet alleen is het aantal aangevraagde vouchers bij beide groepen sterk achtergebleven bij de verwachtingen (waarbij overigens voor de opleidingsvoucher het benodigde budget veel te ruim ingeschat werd), ook is sprake van een grote 'uitval' doordat lang niet alle toegekende vouchers ook daadwerkelijk verzilverd zijn. De masterclasses voor agrarische ondernemers, waarvoor een voucher niet vereist zijn, zijn juist wel effectief en hebben een groot bereik.

In die gevallen waar agrariërs en adviseurs de vouchers wel gebruiken voor een cursus respectievelijk een opleiding, treden wel de veranderingen op die verwacht worden. In nagenoeg alle gevallen neemt het kennisniveau van de deelnemende agrariërs op het betreffende cursusthema toe. Ook heeft het volgen van de cursus bij deelnemende agrariërs vaak tot veranderingen in de bedrijfsvoering geleid. Deze veranderingen hebben een positieve impact op de verduurzaming van hun bedrijf.

Bij de deelnemende adviseurs zien we vergelijkbare effecten, namelijk meer of verdieping van de kennis over het thema van de opleiding, betere adviesvaardigheden (bij minder ervaren adviseurs) en bij een belangrijk deel van de adviseurs aanpassingen in de adviespraktijk. Deze aanpassingen leiden tot een betere kwaliteit en een inhoudelijke verbreding van de adviezen. Hierdoor mag verwacht worden dat de vouchers een positief effect op de advisering over kringlooplandbouw hebben.

5. Doeltreffendheid advies (voucher)

Op een vergelijkbare wijze als hier bij de vouchers voor educatie leggen we de uitkomsten van de vouchers voor advies – de Sabe-adviesvoucher en de Sabe-bedrijfsplanvoucher – langs de meetlat van de beleidstheorie. Op deze wijze stellen we vast of de beoogde doelen van deze instrumenten bereikt worden

5.1 Output: benutting en bereik vouchers

Bij het vaststellen van de doeltreffendheid van de Sabe-vouchers voor individueel advies bezien we eerst het bereik van de doelgroep, dus het aantal agrariërs (met een adviesvoucher) dat advies kreeg van een geregistreerde bedrijfscoach respectievelijk het aantal agrariërs (met een bedrijfsplanvoucher) dat een bedrijfsplan kreeg van een geregistreerde bedrijfscoach. In hoofdstuk 2 zijn de verschillen tussen beide vouchers weergegeven.

Belangstelling: aanvragen

In tegenstelling tot de vouchers voor educatie is bij de vouchers voor individueel advies sprake van een grote belangstelling. Dit blijkt uit het grote aantal aanvragen dat in de openstellingen ingediend is voor de advies- of bedrijfsplanvouchers. In de periode 2020-2023 gaat het in totaal om 14.219 aanvragen (zie tabel 5.1). Dit betreft voor het overgrote deel adviesvouchers: maar liefst 95% van deze aanvragen had betrekking op dit type vouchers. Overigens blijkt de belangstelling voor de adviesvoucher specifiek voor veehouderijen met piekbelasting – die in de laatste openstelling werd aangeboden – veel minder groot dan verwacht. Er was in deze openstelling budget voor 3.000 vouchers (4,5 miljoen euro bij een waarde van maximaal 1.500 euro per voucher), terwijl bij de RVO uiteindelijk 378 aanvragen van veehouders binnen zijn gekomen, waarvan er circa 350 zijn toegekend op basis van de criteria. Deze specifieke openstelling week in die zin af van de reguliere openstellingen dat bewust een voucher voor de gehele doelgroep – alle 3.000 agrariërs die als piekbelaster aangemerkt zijn kan een voucher toegekend krijgen – beschikbaar is gesteld. Ondanks de gerichte informatievoorziening voor deze voucher, viel de belangstelling tegen.

De grote belangstelling laat zich verklaren door een aantal factoren. Ten eerste voorzien de advies- en bedrijfsplanvoucher in een permanente behoefte die elke agrarische ondernemer heeft: er is altijd wel een actuele kennisvraag of vraagstuk op het boerenerv (passend bij de onderwerpen van de Sabe-regeling) waarvoor extern advies zeer welkom is. Advies is relatief duur voor een ondernemer dus een laagdrempelige manier van onafhankelijk bedrijfsadvies aanvragen via een voucher is dan zeer aantrekkelijk. Dat is ook waar de Sabe-regeling voor staat.

De voucher is ook vanuit het perspectief van een adviseur interessant. Immers de adviseur kan 'zijn klant' een aanbod doen voor een duurzaam advies met overheidssubsidie. Dit aanbod is dan ook actief gedeeld met de agrarische ondernemers, waarbij via de machtigingsprocedure voorgesorteerd is op de schaarste van vouchers (veel vraag maar beperkt aanbod) per openstellingsronde. De grote adviesbureaus zijn beter toegerust om vouchers namens hun klanten aan te vragen dan kleinere

bureaus en zzp'ers. Door de voorbereiding hierop werden de vouchers binnen een werkdag vergeven. Het is lastig om dit uitvoeringstechnisch anders in te richten, vanwege ook de nadruk op laagdrempeligheid van aanvragen (lichtste uitvoeringsvariant). Beperkingen hierop zijn of technisch moeilijk uitvoerbaar en of leiden tot hogere uitvoeringslasten voor zowel het ministerie/RVO als de aanvrager zelf.

Doordat een groot deel van de aanvragen toegekend is (zie tabel 5.1) kwam het voor dat sommige bureaus 'overvraagd' hebben. Hun aantal aanvragen was dan dusdanig groot dat zij (gedurende de geldigheidstermijn van de voucher) niet voldoende adviescapaciteit hadden om alle agrariërs van advies te voorzien. Hierbij merken we op dat dit verschijnsel zich vooral bij de eerste Sabe-openstellingen voordeed, toen het BAS-register nog onvoldoende 'gevuld' was met adviseurs in relatie tot de hoeveelheid beschikbare vouchers. Gaandeweg is het aantal BAS-adviseurs 'meegegroeid' met het aantal vouchers (zie ook hoofdstuk 9), zodat veel meer vouchers binnen de gestelde termijn verzilverd konden worden en het advies dus uitgebracht kon worden.

Vanwege de grote aandacht voor stikstofproblematiek is vooral vanuit de veeteelt belangstelling voor deze Sabe-instrumenten voor individueel advies. Ruim 70% van de aanvragen komt uit dat segment van de landbouw (zie tabel V.6 in Bijlage V). De adviesvouchers kunnen op een tiental, vooraf afgebakende aandachtsgebieden worden ingezet. Voor de bedrijfsplanvoucher gaat dit om een achttal omschakelmaatregelen. Zoals ook blijkt uit hoofdstuk 2, moet de adviesvoucher betrekking hebben op minimaal één aandachtsgebied en de bedrijfsplanvoucher op minimaal vijf omschakelmaatregelen waarvan stikstof een verplichte maatregel is. In de aangereikte RVO-monitoringgegevens is niet de verdeling van aanvragen over de afzonderlijke aandachtsgebieden/omschakelmaatregelen geregistreerd, maar alle mogelijke combinaties van gebieden/maatregelen. Dit laat een analyse van aanvragen naar aandachtsgebied/omschakelmaatregel niet toe.

Honorering: toekenningen

RVO toetst de aanvragen van de vouchers op volledigheid en aan de voorwaarden. Het resultaat hiervan is weergegeven in tabel 5.1. Van alle aanvragen zijn er in totaal 11.350 gehonoreerd door RVO. Dit komt neer op een gemiddelde honoreringsquote van 80%.

Tabel 5.1 Aantal aanvragen en resultaat beoordeling adviesvouchers en bedrijfsplanvouchers, per openstelling en totaal (ultimo 2023)

Instrument/tijdvak	Aantal aanvragen	Gehonoreerd	Afgewezen/ingetrokken	Honoreringsquote
Adviesvoucher				
2021-1	3.000	2.003	997	67%
2021-1a	5.197	4.217	980	81%
2022-1a	4.349	4.115	194	96%
2023 (piekbelasting)	378	352	26	93%
<i>Subtotaal</i>	<i>13.524</i>	<i>10.727</i>	<i>2.197</i>	<i>79%</i>
Bedrijfsplanvoucher				
2021-4	364	312	52	86%
2022-4	331	311	20	94%
<i>Subtotaal</i>	<i>695</i>	<i>623</i>	<i>72</i>	<i>90%</i>
Totaal generaal	14.219	11.350	2.269	80%

* In het eerste tijdvak was sprake van een voucher die zowel voor een cursus als advies gebruikt kon worden. In de praktijk zullen dit vooral adviestrajecten zijn geweest. Vandaar dat we die vouchers meegenomen hebben bij de adviesvouchers.

Het aandeel toegekende aanvragen is bij de bedrijfsplanvoucher hoger dan bij de adviesvoucher, namelijk 90% versus 79%. Dit verschil heeft vooral te maken met het relatief grote aantal afwijzingen en intrekkingen in de eerste openstelling voor de adviesvouchers. In deze eerste openstelling was een aantal zaken nog niet op orde. Zo vroegen sommige adviseurs meerdere vouchers aan om agrariërs in groepen te adviseren, waarbij de toenmalige norm van maximaal 15 werd overschreven. Deze mogelijkheid is bij de latere openstellingen (technisch) ongedaan gemaakt. Een ander probleem was dat grote adviesbureaus ook vouchers aanvroegen zonder medeweten van de begunstigen, dus de agrariërs. Soms waren er zelfs meerdere adviesbureaus die een aanvraag deden voor één agrariër. Ook hier is in technische zin een drempel opgeworpen. Het is nu alleen nog maar mogelijk om een voucher aan te vragen op naam van een agrariër en wordt een tweede aanvraag op die naam binnen dezelfde openstelling niet geaccepteerd.

Bereik: verzilvering

Tabel 5.2 toont de mate van verzilvering van de advies- en bedrijfsplanvouchers. We zien dat er in totaal 8.490 vouchers zijn verzilverd. Dit betekent dat ruim 8.000 agrariërs een advies hebben gekregen van een erkende bedrijfsadviseur en 400 agrariërs een bedrijfsplan. Het eerste aantal kan nog met ruim 300 agrariërs toenemen: dit aantal adviesvouchers uit de laatste openstelling kan nog worden verzilverd (omdat de geldigheidstermijn nog niet verlopen is). De huidige verzilveringsquote van 75% kan dan ook nog oplopen naar 78%.

Tabel 5.2 Mate verzilvering adviesvouchers en bedrijfsplanvouchers, per openstelling en totaal (ultimo 2023)

Instrument/tijdvak	Gehonoreerde aanvragen	Verzilverd	Niet verzilverd**	Nog te verzilveren	Verzilveringsquote
Adviesvoucher*					
2020-1	2.003	1.789	217	-	89%
2021-1a	4.217	3.139	1.078	-	74%
2022-1a	4.115	3.135	1.020	-	75%
2023 (piekbelasting)	352	29	2	321	(tussenstand) 8%
<i>Subtotaal</i>	<i>10.727</i>	<i>8.089</i>	<i>2.317</i>	<i>321</i>	<i>(tussenstand) 75%</i>
Bedrijfsplanvoucher					
2021-4	312	221	91	-	71%
2022-4	311	180	131	-	58%
<i>Subtotaal</i>	<i>623</i>	<i>401</i>	<i>222</i>	<i>-</i>	<i>64%</i>
Totaal generaal	11.350	8.490	2.539	321	(tussenstand) 75%

* In het eerste tijdvak was sprake van een voucher die zowel voor een cursus als advies gebruikt kon worden. In de praktijk zullen dit vooral adviestrajecten zijn geweest. Vandaar dat we die vouchers meegenomen hebben bij de adviesvouchers.

** Negatief besluit op verzilveringsverzoek, verlopen vouchers en ingetrokken vouchers.

Het bovenstaande betekent dus dat ongeveer een kwart van de toegekende adviesvouchers en een derde van de toegekende bedrijfsplanvouchers (tot dusver) niet verzilverd zijn. Hiervoor zagen we al dat aanvragen voor bedrijfsplanvouchers relatief vaker goedgekeurd werden dan die voor adviesvouchers. Bij de verzilvering is dit patroon precies andersom: adviesvouchers worden vaker verzilverd dan bedrijfsplanvouchers.

Er zijn twee typen verklaringen voor het feit dat een aanzienlijk deel van de toegekende vouchers niet verzilverd is. Het eerste type heeft betrekking op achtergronden voor het **uitblijven van verzilveringsverzoeken**. Een van de verklaringen daarvoor is de overvraging door de grote bureaus (zie hiervoor). Los van het feit dat niet alle agrariërs konden worden bediend vanwege onvoldoende adviescapaciteit, speelde ook mee dat agrariërs lang moesten wachten op de beschikbaarheid van een adviseur. Dit is een afbreukrisico, omdat de interesse van de agrariër kan veranderen/afnemen, bijvoorbeeld omdat deze andere wegen gaat bewandelen om de benodigde kennis te achterhalen. Ook de onzekere periode kan hierbij een rol hebben gespeeld. Door ontwikkelingen in de politieke context kan het voorkomen dat agrariërs alsnog afgezien hebben van voorgenomen individuele adviestrajecten.

De meest logische verklaring is de vrijblijvendheid om een toegekende voucher al dan niet in te wisselen. Concreet betekent dit dat een voucher wordt toegekend maar niet wordt gebruikt voor een advies en vervolgens vervalt deze omdat de termijn is verstreken. Dit zien we ook terug in de cijfers bij tabel 5.2. Er zit ook geen sanctie op het niet verzilveren. Er is dus ook geen financieel risico voor de agrarische ondernemer.³²

Een tweede type verklaring zijn de **afwijzingen van verzilveringsverzoeken**, waardoor het

³² De vrijblijvendheid van de adviesvoucher binnen het GLB is al iets ingeperkt door ook voor deze voucher een eigen bijdrage van de deelnemer te vragen.

opgevraagde subsidiebedrag niet uitgekeerd wordt. RVO doet namelijk steekproefsgewijze **controles** van verzilveringsverzoeken waarin getoetst wordt of het uitgebrachte advies/het opgeleverde bedrijfsplan aan de voorwaarden voldoet. Deze controles leiden soms tot afwijzingen, waardoor de feitelijke verzilvering achterwege blijft. De 'top-5' van meest voorkomende afwijzingsgronden bij verzilvering van de Sabe-adviesvoucher zijn (bron: RVO, 2024):

- het advies is gegeven in een groep van méér dan het toegestane aantal van 15 deelnemers. (14 keer voorgekomen in de eerste twee openstellingen);
- er niet wordt ingegaan op de impact van het gegeven advies (9);
- het advies gaat niet in op de bedrijfssituatie van de ondernemer.(8);
- het advies gaat niet in op de probleemanalyse (7);
- er wordt niet ingegaan op de adviesbehoefte van de agrariër (6).

Bij de verzilvering van de Sabe-bedrijfsplanvoucher zijn de meest voorkomende afwijzingsgronden de volgende:

- in het bedrijfsplan is geen of een onvoldoende uitgewerkt begroting opgenomen (5 keer voorgekomen);
- in het bedrijfsplan wordt niet of onvoldoende beschreven hoe de aanvrager de meerwaarde wil verkopen die de producten en/of diensten bieden na de omschakeling (4);
- in het bedrijfsplan worden de maatregelen en/of bedrijfsinvesteringen niet of onvoldoende beschreven (4);
- in het bedrijfsplan ontbreekt een deel van de verplichte adviesonderwerpen (3);
- in het bedrijfsplan staat geen of onvoldoende informatie over de haalbaarheid van de plannen van de aanvrager (3).

5.2 Outcome en impact adviesvoucher

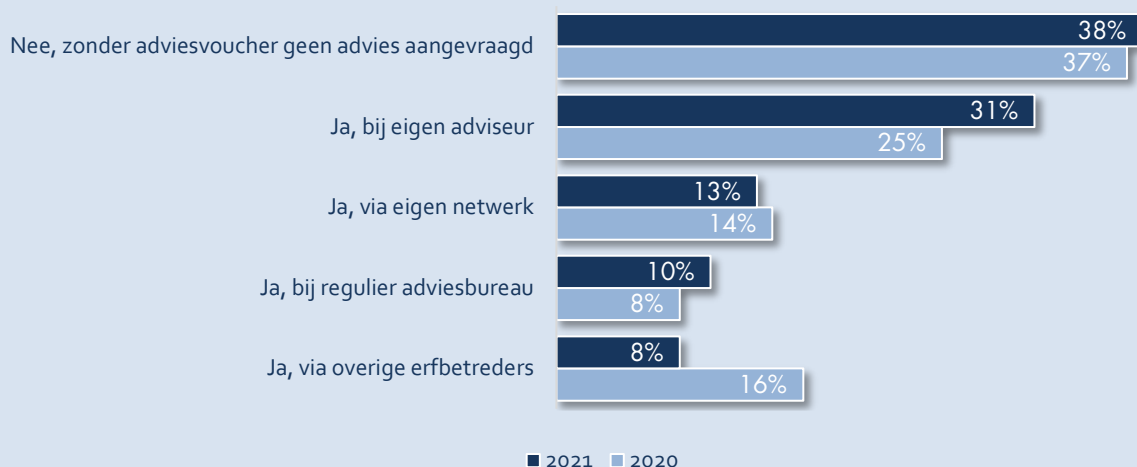
Ook de Sabe-adviesvoucher (en de bedrijfsplanvoucher, zie volgende paragraaf) hebben als doel dat de deelnemende agrariërs meer kennis krijgen over relevante onderwerpen en hierdoor handelingsperspectieven krijgen voor het zetten van vervolgstappen in de richting van een (meer) duurzame bedrijfsvoering. Deze informatie en handelingsperspectieven krijgen ze bij dit Sabe-instrument niet via een cursus of via deelname aan groepsgerichte kennisdeling (zie hoofdstuk 6), maar via een individueel, op het bedrijf toegesneden advies van een erkend en onafhankelijk adviseur.

Net als in het vorige hoofdstuk, bezien we eerst de meerwaarde van de voucher alvorens de outcome te bespreken. Het navolgende is gebaseerd op 17 waarnemingen van deze evaluatie. Twee geraadpleegde agrariërs hadden op het moment van de evaluatie nog geen adviesrapport ontvangen, waardoor de vragen over outcome en impact achterwege moesten blijven. Ook zijn de 940 waarnemingen in de RVO-monitoringsonderzoeken in deze paragraaf verwerkt.

RVO heeft gemeten of agrariërs ook zonder de Sabe-adviesvoucher advies hadden gevraagd over duurzamer werken op hun bedrijf. Uit figuur 5.3 blijkt dat vier op de tien agrariërs zonder voucher geen advies had ingewonnen. Voor hen was de adviesvoucher dus doorslaggevend. Bij overige agrariërs (ruim 60%) zou de agrariër alsnog advies ingewonnen hebben, waarbij de eigen, vaste

agrarische bedrijfsadviseur het vaakst is genoemd.

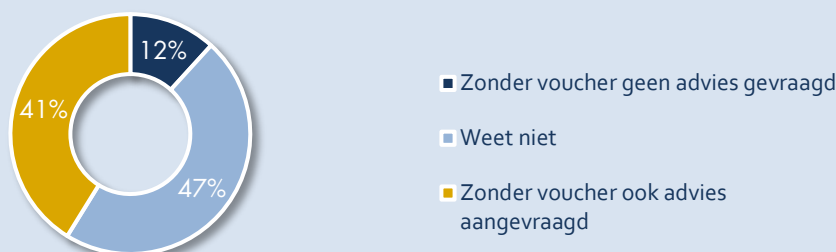
Figuur 5.3 Zonder adviesvoucher ook advies gevraagd over duurzamer werken, deelnemers adviesvoucher (N=940)

Bron: RVO, monitoringsonderzoek adviesvoucher 2020 en 2021

Ook in het veldwerk voor de evaluatie zelf is zicht gekregen op het belang van de adviesvoucher. Hierbij is een iets andere vraagstelling gehanteerd. Gevraagd of ze zonder de voucher ook advies ingewonnen zouden hebben voor de omschakeling naar duurzame landbouw, antwoordden 12% dat dit niet het geval zou zijn (zie figuur 5.4). Bij hen was de beschikbaarheid van de voucher doorslaggevend voor het adviestraject. Bijna de helft van de respondenten kon dit – ook achteraf gezien – niet beoordelen. In hun geval was de voucher niet doorslaggevend, maar was volgens enkele van hen wel sprake van een lagere drempel om het adviestraject op dat moment alsnog op te pakken.

Figuur 5.4 Belang voucher voor inwinnen advies, deelnemers adviesvoucher (N=17)

Bij deze meting is het 'free riders' effect aanzienlijk kleiner dan bij de meting van RVO, namelijk 41% ten opzichte van ruim 60%. Veel van deze respondenten zaten al in een veranderingstraject waarvoor een beroep op de betreffende adviseur werd gedaan. Door de voucher te benutten, kon op (voorgenomen) advieskosten worden bespaard.

Outcome: opgedane kennis en handelingsperspectieven

Hiervoor is aangegeven dat de adviesvoucher ingezet kan worden voor een individueel advies op een tiental onderwerpen, namelijk zes technisch-inhoudelijke aandachtsgebieden op het gebied van kringlooplandbouw en vier sociaal-economische aandachtsgebieden. Bezien we de *inhoud* van de *adviezen* dan blijkt een meerderheid daarvan (53% bij N=17) betrekking te hebben op het laatste type

aandachtsgebieden. Met name persoonlijke ontwikkeling en bedrijfsovername krijgen in deze adviestrajecten aandacht. Bij de trajecten die zich wel op de duurzaamheidsaspecten richten, gaat het om uiteenlopende thema's waarover de adviseur advies uitgebracht heeft, namelijk:

- stikstofreductie en hergebruik nutriënten (4 keer genoemd);
- aanleggen van duurzame energiebronnen (2);
- gezonde bodem, water en teeltsystemen(1);
- verbetering van dierenwelzijn (1);
- implementatie van natuurinclusieve landbouw (1);
- duurzaam verdienvermogen (1).

Vervolgens zijn we nagegaan of de voucher heeft geleid tot meer kennis op de voornoemde aandachtsgebieden. Uit de RVO-metingen kwam al naar voren dat een zeer groot deel van de respondenten een toename ervaart van hun kennis op het aandachtsgebied waarvoor ze advies hebben opgevraagd. In 2020 was dit aandeel 87% en in 2021 81% (zie figuur 5.5).

Figuur 5.5 Toename kennis na ontvangen advies, deelnemers adviesvoucher (N=940)

Bron: RVO, monitoringsonderzoek adviesvoucher 2020 en 2021

De bovenstaande RVO-uitkomsten kan de evaluator bevestigen vanuit de 'eigen' raadpleging van deelnemers aan de Sabe-adviesvoucher. Uit onze meting komt naar voren dat ruim driekwart van de geraadpleegde agrariërs kennis heeft opgedaan. Daarbij ging het vaker om verdieping van al aanwezige kennis dan volstrekt nieuwe kennis voor de agrariër (zie figuur 5.6).

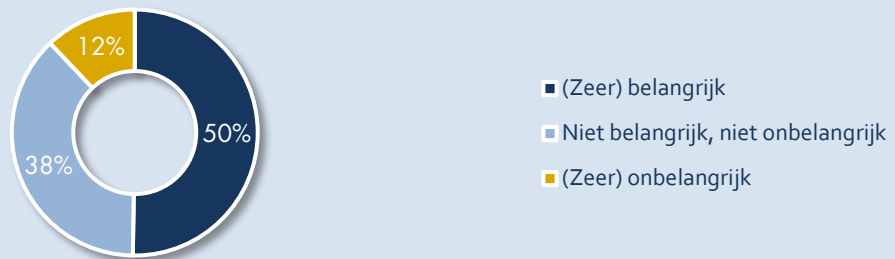
Figuur 5.6 Nieuwe en verdiepte kennis en inzichten, deelnemers adviesvoucher (N=17)

Bij het resterende kwart van de respondenten, die dus geen nieuwe of verdiepte kennis/inzichten hebben gekregen, ging het in alle gevallen om adviestrajecten waarin bedrijfsopvolging – waarbij aandacht voor verduurzaming wel een uit te werken onderdeel is – centraal staat. Hierbij is niet zozeer inhoudelijke kennis overgedragen. Wel hebben de betreffende respondenten juridisch en praktische handvatten gekregen over hoe ze de bedrijfsovername goed kunnen laten verlopen.

Aan de respondenten is gevraagd hoe **belangrijk** het uitgebrachte **advies** is voor de **besluitvorming** over (verdere) verduurzaming van hun onderneming. Zoals ook blijkt uit figuur 5.7 was het advies, en daarmee de aangereikte kennis en inzichten, in de helft van de gevallen (zeer) belangrijk voor verduurzaming van de onderneming. Deze respondenten geven aan veel aan het advies te hebben gehad bij het doorvoeren van de veranderingen.

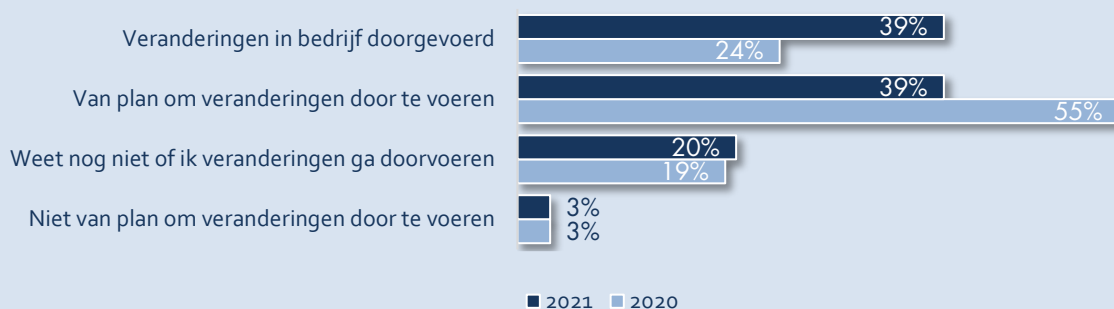
Figuur 5.7 Belang advies bij besluitvorming over verduurzaming, adviesvouché (N=16)

Voor ruim een derde was het advies niet belangrijk, maar ook niet onbelangrijk. Zij waren bijvoorbeeld daarvoor ook al bezig met verduurzamen. Het advies is voor deze agrariërs een schakel in een groter veranderingsproces. De besluitvorming om te verduurzamen was daarvoor al genomen. Voor een klein deel was het advies onbelangrijk voor de besluitvorming over verduurzaming, omdat het advies hier niet op gericht was maar op bedrijfsopvolging. Hoewel hierbij ook aandacht aan verduurzaming moet worden besteed, staat het advies in de beleving van deze agrariërs niet in het tegen van deze verduurzaming.

Dat met het uitgebrachte advies **handelingsperspectieven** zijn verkregen, blijkt uit de mate waarin de respondenten van zowel RVO als deze evaluatie met een Sabe-bedrijfsadvies veranderingen hebben doorgevoerd. Uit het RVO monitoringsonderzoek blijkt dat meer dan driekwart van de geraadpleegde agrariërs naar aanleiding van het advies veranderingen hebben doorgevoerd. Uit figuur 5.8 komt naar voren dat het aandeel dat daadwerkelijk veranderingen heeft doorgevoerd in 2021 groter is dan in 2020. Ook maakt RVO een onderscheid tussen typen agrariërs. Het blijkt dat het aandeel dat veranderingen doorvoert of van plan is door te voeren bij de veehouderij iets groter is dan bij de akkerbouw (79% versus 71%).

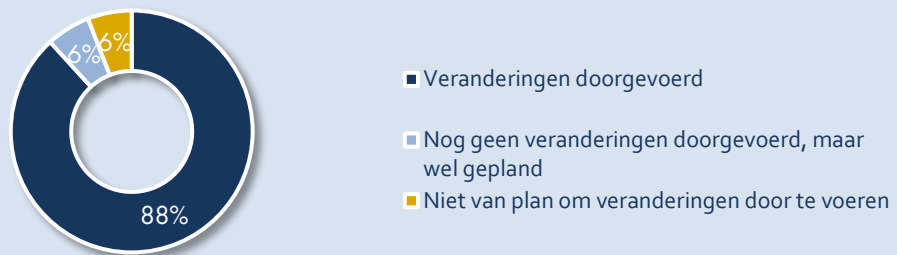
Figuur 5.8 Manier waarop vervolg is gegeven aan advies, deelnemers adviesvouché (N=940)

Bron: RVO, monitoringsonderzoek adviesvouché 2020 en 2021

In het veldwerk voor de evaluatie komt de evaluator tot een groter aandeel agrariërs dat veranderingen doorgevoerd heeft naar aanleiding van het uitgebrachte advies. Bij ruim negen op de respondenten was dit al het geval of werden veranderingen in de nabije toekomst voorzien (zie figuur 5.9). Bij RVO had een veel kleiner aandeel veranderingen doorgevoerd (en een veel groter aandeel was dit nog van plan). Dit verschil kan worden verklaard door het moment van raadpleging. RVO heeft de agrariërs kort na ontvangst van het advies geraadpleegd. Op dat moment heeft een deel van de respondenten nog geen gelegenheid gehad om de geadviseerde veranderingen te effectueren.

Figuur 5.9 Al dan niet veranderingen doorgevoerd, deelnemers adviesvoucher (N=17)

Impact: aanpassingen

De (15) agrariërs die naar aanleiding van het uitgebrachte advies al wel **veranderingen** hebben doorgevoerd, hebben een toelichting gegeven op de aanpassingen. Dit levert het volgende beeld op:

- bedrijfsopvolging geregeld met aandacht voor verduurzaming (5 keer genoemd);
- verbetering in de persoonlijke ontwikkeling, bijvoorbeeld op het gebied van communicatie en maken van plannen (3);
- minder of ander type kunstmest gebruiken (3);
- duurzame energieopwekking gerealiseerd (via de aanleg van zonnepanelen) (2);
- melkvee grotendeels ingeruild voor natuurbeheer (1);
- aantal weidegangen vermeerderd (1);
- bodem minder belasten door het gebruik van minder zware machines (1).

Uit de metingen van RVO komen vergelijkbare typen veranderingen naar voren.

Bij de bovenstaande respondenten zijn we nagegaan of zij voor het implementeren van deze veranderingen ook een **beroep** hebben gedaan op (andere) **financiële ondersteuningsmogelijkheden**. Zoals in hoofdstuk 2 aangegeven, kan de Sabe-regeling tussen kennisopbouw en de implementatie van innovaties worden gepositioneerd. Door ruim een kwart van de agrariërs die veranderingen doorgevoerd hebben (27% bij N=15) zijn voor deze vervolgstappen regelingen gebruikt, namelijk (elk één keer) opnieuw een Sabe-adviesvoucher, een Sabe-bedrijfsplanvoucher, subsidie voor Stimulering van Duurzame Energieproductie en Klimaattransitie (SDE++) en – heel recent – de nieuwe subsidie voor de vestiging van jonge landbouwers.

Impact: toename toegankelijkheid onafhankelijke advisering

Voor de adviestrajecten waarvoor de Sabe-adviesvoucher (en ook de Sabe-bedrijfsplanvoucher) benut wordt, geldt dat een beroep moet worden gedaan op een erkende bedrijfsadviseur, dus een adviseur die in het BAS-register opgenomen is. Dit BAS-register heeft als doel om niet alleen de

kwaliteit van het bedrijfsadvies op het gebied van duurzame landbouw te bevorderen, maar ook de onafhankelijkheid van de advisering te borgen. Als impact van dit voucher-instrument werd dan ook verwacht dat agrarische ondernemers meer toegang krijgen tot onafhankelijke advisering op het gebied van duurzame landbouw.

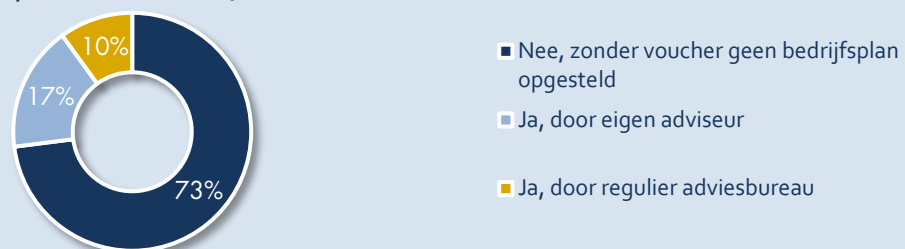
Vanuit de Sabe-regeling is een nationale variant van dit register ontwikkeld. Het aantal onafhankelijke bedrijfsadviseurs dat in dit register opgenomen is, is sinds 2021 bijna verviervoudigd (naar 278 adviseurs, zie tabel 9.1). Dit aantal groeit nog steeds, maar gestaag. De introductie van de Sabe-adviesvouchers heeft aan deze groei de belangrijkste bijdrage geleverd. Vooral in de eerste jaren hebben adviseurs zich in het BAS-register laten registreren om hun (potentiële) klanten van advies te voorzien met gebruikmaking van deze vouchers. Uit deze toename van het aantal erkende bedrijfsadviseurs en het grote aantal adviezen dat met gebruikmaking van de Sabe-instrumenten voor individueel advies uitgebracht is, kan de conclusie worden getrokken dat de toegang tot onafhankelijke advisering daadwerkelijk is vergroot.

5.3 Outcome en impact bedrijfsplanvoucher

Ook van de Sabe-bedrijfsplanvoucher hebben we de outcome en impact getoetst. 17 van de 20 in deze evaluatie geïnterviewde agrariërs met een dergelijke voucher hebben inmiddels hun bedrijfsplan ontvangen en kunnen dus de meerwaarde en de effecten van de voucher delen. Ook zijn de 78 reacties op de monitoringsonderzoeken van RVO met betrekking tot meerwaarde en effecten van de bedrijfsplanvoucher in dit onderdeel verwerkt.

De bedrijfsplanvoucher blijkt voor een veel groter aandeel respondenten dan de adviesvoucher van (groot) belang te zijn voor het al dan niet inwinnen van het individuele advies. Uit de RVO-monitoring komt naar voren dat bijna driekwart van de respondenten zonder voucher – dus zonder de kostenreductie op de advieskosten – geen bedrijfsplan voor de omschakeling naar duurzame landbouw had laten opstellen (zie figuur 5.1).

Figuur 5.10 Zonder bedrijfsplanvoucher ook bedrijfsplan laten opstellen, deelnemers bedrijfsplanvoucher (N=78)

Bron: RVO, monitoringsonderzoek bedrijfsplanvoucher 2020 en 2021

Ook uit de raadpleging van deelnemers aan de Sabe-bedrijfsplanvoucher ten behoeve van de evaluatie komt naar voren dat een deel zonder voucher geen bedrijfsplan had laten opstellen. Dit deel is wel aanzienlijk kleiner dan bij de meting van RVO, namelijk 53%. Daarnaast kan ruim één op de tien respondenten (12%) het belang hiervan niet beoordelen. Bij de overige 35% zou ook zonder voucher een bedrijfsplan opgesteld worden (tegenover 27% in de RVO-monitoring). In de meeste gevallen

door hun eigen agrarisch bedrijfsadviseur.

Outcome: opgedane kennis en handelingsperspectieven

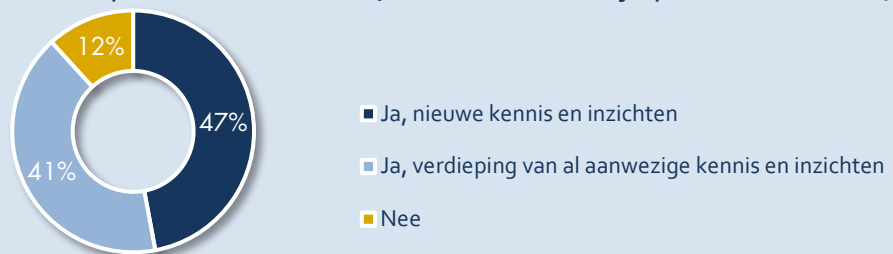
Over de inhoud van het opgeleverde bedrijfsplan bestaat een grote mate van tevredenheid onder de geraadpleegde agrarische ondernemers. In de optiek van maar liefst 94% van de respondenten geeft het bedrijfsplan goed **zicht** geeft op de **technische, inhoudelijke en bedrijfseconomische aspecten** van de omschakeling naar duurzame landbouw. Bij slechts één respondent is dit in zijn optiek niet het geval. Deze agrariër heeft dan ook weinig vertrouwen in de praktische toepasbaarheid van het plan en twijfelt aan het rendement dat met het plan wordt voorzien. Hij geeft dan ook aan dat hij niet tevreden is over de kwaliteit van het verkregen advies in het bedrijfsplan.

Ook vroegen we de respondenten naar de **volledigheid** van het bedrijfsplan. Op twee na geven alle geïnterviewde agrariërs aan dat ze geen zaken hebben gemist in het aangereikte bedrijfsplan. De twee respondenten die wel zaken hebben gemist, voeren beiden aan dat er informatie ontbreekt over het financiële perspectief voor de lange termijn.

Outcome: opgedane kennis en handelingsperspectieven

Bij de agrariërs die gebruik hebben gemaakt van de Sabe-bedrijfsplanvouchers hebben we getoetst of met het bedrijfsplan ook nieuwe kennis beschikbaar is gekomen. Het blijkt dat bijna alle respondenten nieuwe kennis hebben opgedaan of al bestaande kennis en inzichten hebben kunnen verdiepen (zie figuur 5.11). Het gaat bijvoorbeeld om kennis over bedrijfsvoering, stikstof en duurzame energie.

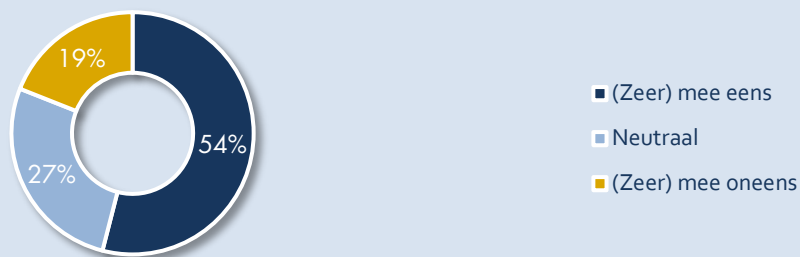
Figuur 5.11 Nieuwe en verdiepte kennis/inzichten, deelnemers bedrijfsplanvouchers (N=17)

Slechts twee respondenten hebben geen nieuwe kennis opgedaan met het bedrijfsplan. Een van hen had zelf de richting van het advies al bepaald en dit getoetst met het bedrijfsplan. De ander vond het advies zodanig algemeen dat hij naar eigen zeggen geen nieuwe, bedrijfsspecifieke kennis heeft verkregen.

In het verlengde hiervan is onderzocht in hoeverre het bedrijfsplan heeft geholpen bij het doorvoeren van veranderingen. RVO vroeg hun respondenten in hoeverre het bedrijfsplan heeft geholpen om duurzame aanpassingen door te voeren op een rendabele manier. Bij ruim de helft van de respondenten heeft het bedrijfsplan hierbij daadwerkelijk geholpen.

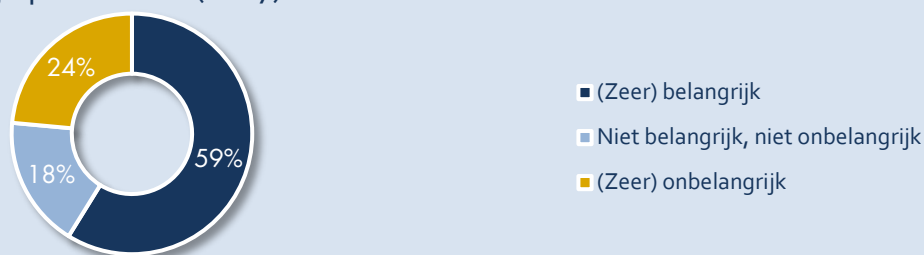
Figuur 5.12 Mate waarin bedrijfsplan helpt bij doorvoeren duurzame aanpassingen op rendabele wijze, deelnemers bedrijfsplanvoucher (N=78)

Bron: RVO, monitoringsonderzoek bedrijfsplanvoucher 2020 en 2021

Ook wij hebben de respondenten gevraagd hoe belangrijk het bedrijfsplan is geweest voor de besluitvorming over (verdere) verduurzaming van hun onderneming. Zoals ook blijkt uit figuur 5.13, blijkt dit in zes op de tien gevallen zo te zijn. In de toelichting wijzen deze respondenten niet alleen op de toegevoegde waarde van het plan om op onderbouwde wijze een keuze te maken voor verduurzaming, maar ook op de meerwaarde voor het verkrijgen van financiering voor de noodzakelijke investeringen in de onderneming. Dit aandeel komt overeen met dat van de RVO meting.

Figuur 5.13 Belang bedrijfsplan bij besluitvorming over verduurzaming, bedrijfsplanvoucher (N=17)

De overige respondenten relativeren het belang van het bedrijfsplan voor de besluitvorming over verduurzaming. De keuze om al dan niet stappen te zetten naar een meer duurzame landbouw was door hen namelijk al (lang) gezet. Het bedrijfsplan werd door deze respondenten meer als een middel gezien om de juiste stappen te gaan zetten en de verduurzamingsmaatregelen adequaat te implementeren binnen hun bedrijfsvoering.

Voor een groot deel van de geraadpleegde agrariërs biedt het bedrijfsplan, waarvoor de Sabe-bedrijfsplanvoucher is gebruikt, voldoende handelingsperspectief om met de inhoud van dit plan aan de slag te gaan. Uit de RVO-monitoring blijkt dat ruim twee derde veranderingen heeft doorgevoerd of wil gaan doorvoeren.

Figuur 5.14 Intentie om aanpassingen door te voeren n.a.v. bedrijfsplan, deelnemers bedrijfsplanvoucher (N=78)

Bron: RVO, monitoringsonderzoek bedrijfsplanvoucher 2020 en 2021

Voor bijna negen op de tien geraadpleegde agrariërs uit onze evaluatie blijkt dat zij aan de slag zijn gegaan of willen gaan met het bedrijfsplan. Dit is een aanzienlijk groter aandeel dan de meting van RVO. Dit heeft te maken met het moment van raadpleging, namelijk in het geval van de RVO-monitoring een stuk korter na ontvangst van het bedrijfsplan dan bij het veldwerk voor de evaluatie.

Op het moment van onze evaluatie had driekwart van de respondenten het bedrijfsplan inmiddels in uitvoering genomen en was nog eens 12% dit alsnog van plan, zoals ook blijkt uit figuur 5.15. Vanuit de eerste groep respondenten wordt wel aangevoerd dat op dat moment nog niet alle aspecten uit het bedrijfsplan zijn opgepakt. Bij een deel van hen wordt het volledige plan wel uitgevoerd, maar vindt de implementatie gefaseerd plaats. Bij een ander deel is toch besloten om een deel van de voorgestelde wijzigingen alsnog achterwege te laten.

Figuur 5.15 Bedrijfsplan al dan niet tot uitvoering gebracht, deelnemers bedrijfsplanvoucher (N=17)

Voor een tweetal respondenten geldt dat ze niet van plan zijn om het bedrijfsplan in uitvoering te nemen. In het ene geval blijkt het plan bedrijfseconomisch niet haalbaar te zijn. In het andere geval werd een beschikbare subsidieregeling aangepast waardoor deze agrariër over onvoldoende financiële middelen beschikt om de investeringen te doen.

Impact: aanpassingen

Bij de (13) geraadpleegde agrariërs die het bedrijfsplan op het moment van de evaluatie volledig of deels in uitvoering hebben genomen, zijn inmiddels de nodige veranderingen in de bedrijfsvoering doorgevoerd. De volgende **veranderingen** zijn door deze agrarische ondernemers doorgevoerd:

“Het bedrijfsplan was van grote toegevoegde waarde. Door het plan heb ik financiering via het IDL gekregen. Ook banken waren meer welwillend en rekenen een lagere rente voor een lening. We zijn op het goede moment ingestapt. Daardoor kan ons bedrijf doorontwikkelen. We hebben nu meer vastigheid, meer toekomstperspectief.”
Agrariër met Sabe-bedrijfsplanvoucher

- extensiveren van het veeteeltbedrijf (door minder koeien te houden, perceel uit te breiden of melkvee van een ander ras aan te schaffen) (5 keer genoemd);
- minder kunstmest gebruiken en dit deels vervangen door bijvoorbeeld compost of bokashi (5);
- aanleggen van kruidenrijk grasland, bloemrijke stroken en/of agroforestry (4);
- bronnen voor duurzame energie aanleggen, zoals zonnepanelen of zonneboilers (3);
- omschakeling van reguliere naar biologische landbouw (2);
- nieuwe, duurzame stal gebouwd (2);
- nieuw verdienmodel: op de boerderij duurzame zuivel rechtstreeks aan consument verkopen (2);
- duurzaam, lokaal geproduceerd diervoer gebruiken (2);
- bedrijfsovername (2);
- verduurzaming teelt: minder gebruik van gewasbeschermingsmiddelen (2);
- automatiseren van de bedrijfsvoering (1).

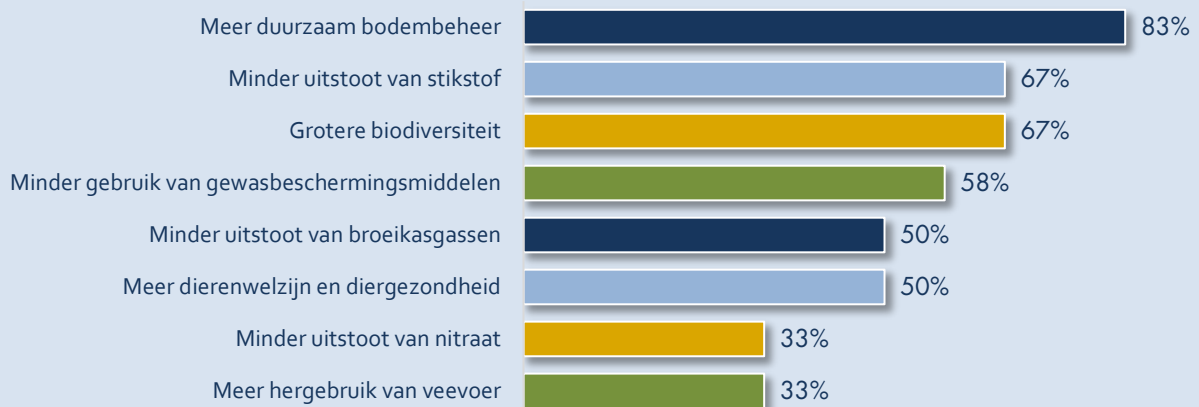
Net als hiervoor bij de adviesvoucher is nagegaan in hoeverre de agrariërs die aanpassingen in de bedrijfsvoering doorgevoerd hebben daarvoor ook andere (financiële) instrumenten van de overheid hebben gebruikt. Dit bleek bij 4,6% van deze agrariërs het geval te zijn. Uit de RVO metingen blijkt dat 32% van de agrariërs het bedrijfsplan hebben gebruikt om externe financiering te verkrijgen om te kunnen omschakelen naar duurzame landbouw. 68% van de respondenten heeft het bedrijfsplan hiervoor niet aangewend.

De respondenten noemen de volgende regelingen of fondsen waarop zij een beroep hebben gedaan en van waaruit zij financiële ondersteuning hebben ontvangen voor de implementatie van de innovaties:

- Investeringsfonds Duurzame Landbouw (IDL) (4 keer genoemd);
- provinciale subsidies (2);
- investeringsregeling van Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP₃₊) (1);
- Subsidie voor Stimulering van Duurzame Energieproductie en Klimaattransitie (SDE++) (1);
- Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer (ANLb), een subsidie voor agrarische collectieven vanuit provincies, waterschappen en het Gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) (1).

Een andere impact-indicator is de mate waarin duurzaamheidseffecten optreden als gevolg van het feit dat de agrarische ondernemers hun bedrijfsplan geheel of gedeeltelijk in uitvoering hebben genomen. In de interviews met de agrariërs is nagegaan welke typen effecten inmiddels opgetreden zijn (waaraan de Sabe-bedrijfsplanvoucher dus een bijdrage heeft geleverd). Van de 13 agrariërs die hun bedrijfsplan in uitvoering hebben genomen hebben er 12 inmiddels duurzaamheidseffecten waargenomen, voor 1 respondent was het hiervoor nog te vroeg. Figuur 5.16 geeft een overzicht van de waargenomen effecten.

Figuur 5.16 Duurzaamheidseffecten na implementatie bedrijfsplan, deelnemers bedrijfsplanvouchervoucher (N=12)

* Een respondent kan meerdere duurzaamheidseffecten aangeven, vandaar dat de percentages niet tot 100% optellen.

De 'top-3' van duurzaamheidseffecten als gevolg van het bedrijfsplan bestaat uit een duurzamer bodembeheer, vermindering van de stikstofreductie – stikstof was een verplicht onderwerp, zie hiervoor³³ – en een grotere biodiversiteit.

5.4 Resumé

De laagdrempelige Sabe-adviesvouchervoucher kan op een grote belangstelling rekenen. Alleen de laatste openstelling (voor specifiek piekbelasters) hoefde niet voortijdig gesloten te worden, omdat het aantal aanvragen ver achterbleef bij de beschikbare budgetten. De Sabe-bedrijfsplanvouchervoucher – met een grotere waarde maar ook een eigen bijdrage van de agrariër – heeft eveneens de nodige aftrek gekregen. De honoreringsquote van deze laatste voucher was groter dan die van de adviesvouchervoucher. Bij de mate van verzilvering was het patroon omgekeerd: toegekende bedrijfsplanvouchervouchers werden relatief minder verzilverd dan de adviesvouchervouchers. Per saldo hebben via de adviesvouchervouchers ruim 8.000 agrariërs onafhankelijk advies van een erkende bedrijfsadviseur ontvangen (en worden nog ruim 300 adviezen verwacht) en hebben met de bedrijfsplanvouchervoucher 400 agrariërs een bedrijfsplan van een dergelijke adviseur ontvangen.

Het vouchervoucherinstrument blijkt met name voor de duurdere adviestrajecten waarin een bedrijfsplan ontwikkeld wordt, voor de doelgroep van grote betekenis te zijn geweest om een adviseur in te schakelen (bijna driekwart van de deelnemende agrariërs had zonder voucher geen bedrijfsplan op laten stellen). Voor de adviesvouchervoucher is dit in veel mindere mate het geval (voor ruim een derde was de voucher doorslaggevend). Beide vouchervouchers doen in veel gevallen wel wat ze moeten doen, namelijk dat nieuwe kennis beschikbaar komt voor de agrarische onderneming of bestaande kennis verdiept wordt. Van dit outcome-effect was bij ongeveer vier op de vijf deelnemers aan de adviesvouchervoucher en 88% van de deelnemers aan de bedrijfsplanvouchervoucher sprake.

³³ Hoewel stikstofreductie een verplicht onderwerp is, hoeft dit niet te betekenen dat dit effect ook in alle gevallen ook daadwerkelijk (nu al) waargenomen is. Het kan namelijk zijn dat dit effect pas op de langere termijn optreedt of dat de agrariër niet de beoogde vervolgstappen heeft gezet na het advies.

Ook bieden beide typen vouchers de nodige handelingsperspectief voor vervolgstappen. Bij de deelnemers aan de adviesvouchers leidt het advies bij 94% tot (verwachte) veranderingen in de bedrijfsvoering. Hierbij is sprake van een mix van veranderingen in sociaal-economisch opzicht (persoonlijke ontwikkeling van de ondernemer en bedrijfsopvolging) en de implementatie van duurzaamheidsmaatregelen. Bij de bedrijfsplanvoucher heeft 88% van de agrariërs het bedrijfsplan inmiddels geheel of gedeeltelijk in uitvoering genomen of gaat dit binnen afzienbare tijd alsnog gebeuren.

Bij nagenoeg alle agrariërs die de implementatie van het plan opgepakt hebben zijn belangrijke stappen richting (meer) duurzame landbouw gezet. De betreffende deelnemers melden diverse duurzaamheidseffecten, waarvan een meer duurzaam bodembeheer, stikstofreductie en een grotere biodiversiteit het meest genoemd zijn.

Ten slotte hebben de Sabe-instrumenten voor individueel advies de toegang tot onafhankelijke advisering over verduurzaming in de landbouw vergroot, en dus een positieve impact gehad op de werking van het AKIS. Deze vouchers hebben namelijk tot een grote aanwas van erkende bedrijfsadviseurs in het BAS-register geleid. Combineren we dit met het grote gebruik en de effectiviteit van de vouchers, dan komt de evaluator tot de slotsom dat de Sabe-instrumenten voor individueel advies in hoge mate doeltreffend zijn.

6. Doeltreffendheid collectieve kennisdeling

In dit hoofdstuk ligt de focus op de doeltreffendheid van de projectsubsidies voor collectieve kennisdeling, namelijk de projectsubsidies voor praktijknetwerken en demobedrijven. Allereerst gaan we in op het bereik van de projectsubsidies (paragraaf 6.1). Vervolgens gaan we in op de outcome en impact van praktijknetwerken (paragraaf 6.2) respectievelijk die van demobedrijven (paragraaf 6.3).

6.1 Output: aantal projecten en bereikte boeren

Output projecten

De Sabe-regeling stond in 2020 open voor praktijknetwerken en in 2021 voor zowel praktijknetwerken als demobedrijven. Er zijn in totaal 260 aanvragen zijn geweest voor deze projectsubsidies, namelijk 182 voor praktijknetwerken en 78 voor demobedrijven. Deze aanvragen zijn beoordeeld door een externe commissie.³⁴ Bij demobedrijven is sprake van agrarische ondernemers die hun deuren openen voor collega-agrariërs en kennis en praktijkervaren overdragen. Uit tabel V.7 in Bijlage V blijkt dat, net als bij de verschillende Sabe-vouchers, de meeste belangstelling uit de veeteelt komt.

In tabel 6.1 is weergegeven hoeveel aanvragen er per instrument en tijdvak zijn ingediend en wat het resultaat van de beoordeling is geweest. Daaruit blijkt dat in totaal 75 projecten gehonoreerd konden worden.

Tabel 6.1 Aantal vragen en resultaat beoordeling demobedrijven en praktijknetwerken, per openstelling en totaal

Instrument/tijdvak	Aantal aanvragen	Gehonoreerd	Afgekeurd/ ingetrokken	Honoreringsquote
2020-3 Praktijknetwerken	93	26	67	28%
2021-3 Praktijknetwerken	89	27	62	30%
2021-5 Demobedrijven	78	22	56	28%
Totaal generaal	260	75	185	29%

Bron: monitoringgegevens RVO

De belangstelling voor de projectsubsidies was dus veel groter dan er met het beschikbare budget gehonoreerd kon worden. Op drie op de tien aanvragen volgde een positieve subsidiebeschikking. De beoordelingen die door de beoordelingscommissie zijn gegeven zijn dusdanig geregistreerd dat een analyse van de afwijzingsgronden niet mogelijk is. Echter, aan de hand van de ervaringen van – en de resultaten van beoordeling door – de beoordelingscommissie³⁵, kan de conclusie worden getrokken dat er sprake is van een gedegen beoordelingsprocedure.

³⁴ De beoordelingsprocedure is hiervoor in hoofdstuk 2 al toegelicht.

³⁵ Zie paragraaf 8.3.

Bij de projectsubsidies gaat het om meerjarige projecten. Een belangrijk deel van de gehonoreerde projecten is op het moment van de evaluatie nog in uitvoering. Inmiddels zijn 16 van de 75 gehonoreerde projecten (financieel) afgerond vastgesteld. Dit betekent dat de uitvoerders van deze projecten een verzoek tot vaststelling van de subsidie bij de RVO hebben ingediend en dat de definitieve Sabe-subsidie is vastgesteld. Uit de afgenomen interviews met uitvoerders (van met name praktijknetwerken uit de openstelling van 2020) blijkt dat in veel gevallen wel afgeweken is van het oorspronkelijke projectplan. In de meeste gevallen ging dit dan om uitstel van de einddatum van het project, omdat de voorgenomen activiteiten niet konden plaatsvinden vanwege corona of ongunstige weersomstandigheden. Ook bij een aantal geraadpleegde demobedrijven is sprake van vertraging in de uitvoering, waardoor verlenging van de projecttermijn aangevraagd moest worden.

Zes van de tien uitvoerders van praktijknetwerken (uit de openstelling van 2020) willen na afloop van de projectperiode hun netwerk voortzetten, soms in afgeslankte vorm (alleen de app-groepen of minder bijeenkomsten). Een enkel netwerk heeft al een 'doorstart' gemaakt. Bij de demobedrijven – die later van start zijn gegaan – is het veelal te vroeg voor een doorstart: 9 van de 10 onderzochte demobedrijven waren op het moment van de evaluatie nog in uitvoering. Enkele uitvoerders overwegen wel om na afloop van de projecttermijn door te gaan met het demobedrijf (waarbij de voorkeur bestaat om opnieuw een beroep op een regeling als de Sabe te kunnen doen).

Output: bereik agrariërs

Uit bovenstaande blijkt dat in totaal 51 praktijknetwerken en 22 demobedrijven ondersteund worden met een projectsubsidie van de Sabe-regeling. Bij de 20 geraadpleegde uitvoerders van deze projecten is nagegaan hoeveel agrariërs zij met hun projectactiviteiten hebben bereikt.

Bij de *praktijknetwerken* komen groepen agrariërs gedurende een vooraf afgesproken periode meerdere keren bijeen om kennis en ervaringen rondom een bepaald thema of vraagstuk uit te wisselen. Op deze wijze doen zij vanuit praktijkervaringen van collega-agrariërs nieuwe kennis op die zij vervolgens kunnen 'vertalen' naar hun eigen bedrijfsvoering. Daarnaast is het de bedoeling dat de kennis die op deze wijze beschikbaar komt, ook breder verspreid wordt naar agrariërs buiten het netwerk. In de praktijknetwerken kunnen twee groepen worden onderscheiden, namelijk de praktijknetwerken die (tot dusver) vooral activiteiten voor de 'eigen' deelnemers hebben georganiseerd en praktijknetwerken die ook vorm en inhoud hebben gegeven aan de externe kennisoverdracht (buiten de deelnemersgroep). Bezien we de typen kennisoverdrachtactiviteiten die door de geraadpleegde praktijknetwerken zijn georganiseerd, dan komen de volgende activiteiten naar voren:

- demonstraties op boerenerf (9 keer genoemd), zowel bij deelnemers aan het praktijknetwerk als andere agrariërs;
- voorlichtingsbijeenkomsten (7);
- workshops (4);
- trainingen (3);
- webinars (3);
- excursies (2);
- individuele coachingstrajecten (2);

- netwerkbijeenkomsten (anders dan demonstraties op boerenerf) (2);
- appgroepen (2).

De uitvoerders van praktijknetwerken hebben – in aanvulling hierop – ook activiteiten ontplooid om de kennis en ervaringen van het praktijknetwerk breder te verspreiden dan alleen onder de deelnemers. Voorbeelden van dergelijke disseminatie-activiteiten zijn het verspreiden van factsheets, nieuwsbrieven en filmpjes. Ook hebben enkele praktijknetwerken aandacht gekregen in artikelen in vakbladen.

Aan de (10) uitvoerders die in de evaluatie zijn betrokken, is gevraagd hoeveel agrariërs zij (tot dusver) met de projectactiviteiten van hun praktijknetwerk hebben bereikt (dus inclusief de bovenstaande disseminatie-activiteiten). Gemiddeld gaat het daarbij om 270 agrariërs per praktijknetwerk. Hierbij is wel sprake van een grote variatie, het minimum aantal bereikte agrariërs bedraagt 7 (gezamenlijk verduurzamingsproject op één van de Waddeneilanden), het maximum 1.100 (een digitaal netwerk voor het meten van de waterstand). Het genoemde gemiddelde is sterk beïnvloed door die ene uitschieter met een bereik van 1.100 agrariërs. Laten we deze uitschieter buiten beschouwing, dan daalt het gemiddelde bereik per praktijknetwerk naar 178 agrariërs.

De bovenstaande bereikcijfers hebben betrekking op de praktijknetwerken uit de openstelling van 2020. In die openstelling zijn in totaal 26 praktijknetwerken gehonoreerd, die in het voorjaar van 2021 van start zijn gegaan. Passen we het (gecorrigeerde) gemiddelde toe op al deze netwerken, dan mogen we aannemen dat deze praktijknetwerken ongeveer 4.600 agrariërs hebben bereikt met hun activiteiten. De (27) praktijknetwerken uit de openstelling van 2021 zijn een jaar van start gegaan. Om die reden nemen we niet het bovenstaande gemiddelde als vertrekpunt voor de berekening van het bereik van deze netwerken, maar een gecorrigeerd gemiddelde van 120 (ongeveer twee derde van bovenstaand gemiddeld). Het bereik van de laatstgenoemde praktijknetwerken kan dan geschat worden op circa 3.200 agrariërs. Per saldo hebben de praktijknetwerken die vanuit Sabe zijn ondersteund op het moment van de evaluatie naar schatting **7.800 agrariërs** bereikt. Dit aantal zal in de komende jaren nog verder toenemen.

Ook bij de (10) geraadpleegde **demobedrijven** hebben we in kaart gebracht welke typen projectactiviteiten zijn ontplooid en hoeveel agrariërs daarmee bereikt zijn. Bezien we de typen activiteiten, dan gaat het – naast demonstraties en open dagen die ze allemaal ontplooiën – om:

- voorlichtingsbijeenkomsten (8 keer genoemd);
- workshops (3);
- lezingen (3);
- netwerkbijeenkomsten (2);
- studiereizen, meeloopdagen, intervisie, boerencafés en excursies van studiegroepen naar het demobedrijf (allen 1 keer genoemd).

8 van de 10 uitvoerders konden gegevens verstrekken over het aantal bezoekers dat zij tot op het moment van de evaluatie hebben verwelkomd. Ook hier treffen we grote verschillen in bereik aan, namelijk variërend van 80 tot 1.500 bezoekers. Demobedrijven die volledig nieuw waren op het

moment van de toekenning van de Sabe-subsidie hebben doorgaans minder bezoekers dan demobedrijven die voorheen al bestonden (en dus al ervaring hadden met het werven van bezoekers). Voor de geraadpleegde uitvoerders komt het gemiddeld aantal bereikte agrariërs uit op 613. Extrapoleren we dit gemiddelde naar alle 22 ondersteunde demobedrijven, dan komen we in totaal op bijna **13.500 bereikte agrariërs**.

6.2 Outcome en impact praktijknetwerken

We hebben de outcome en impact van de praktijknetwerken getoetst onder 10 uitvoerders van praktijknetwerken en 7 deelnemers aan praktijknetwerken. Daarnaast zijn de reacties van 12 uitvoerders en 24 deelnemers van de monitoringsonderzoeken van RVO meegenomen in deze paragraaf.

De Sabe-subsidie blijkt voor alle geraadpleegde praktijknetwerken van (grote) meerwaarde te zijn. De helft van de uitvoerders geeft aan dat zonder subsidie het project niet in uitvoering zou zijn genomen. Bij de andere helft was het praktijknetwerk wel opgezet (of bij een bestaand netwerk voortgezet) maar kon met de subsidie meer projectactiviteiten worden ontplooid. Eén uitvoerder had (tevergeefs) geprobeerd om voor het praktijknetwerk een andere subsidie te verkrijgen.

Outcome: opgedane kennis en handelingsperspectieven

Om inzicht te krijgen in de effecten van deelname aan de praktijknetwerken, hebben we zowel uitvoerders als een zevental deelnemers aan die netwerken geraadpleegd. Het blijkt dat het samen leren en onderling kennis uitwisselen erg wordt gewaardeerd door de deelnemers aan de praktijknetwerken. Dit werd ook al vastgesteld in het monitoringonderzoek van RVO, waaruit bleek dat deelnemers aan het praktijknetwerk leren van andere deelnemers en hieraan een duidelijke meerwaarde ontleen (zie figuur 6.2). Dat dit een aantrekkelijke leermethode voor agrariërs is, blijkt ook uit het feit dat negen op de tien deelnemers opnieuw aan een dergelijk initiatief deel zou nemen.

Figuur 6.2 Stellingen over meerwaarde van samen leren, deelnemers praktijknetwerken (N=24)

Bron: RVO, monitoringsonderzoek praktijknetwerken 2020

Uit het RVO-monitoringsonderzoek komt naar voren dat het overgrote deel van de respondenten tevreden is over diverse procesgerelateerde aspecten van de praktijknetwerken. Dit geldt voor alle aspecten die zijn voorgelegd (zie figuur 6.3).

Figuur 6.3 Stellingen over procesgerelateerde aspecten praktijknetwerken, deelnemers praktijknetwerken (N=24)

Bron: RVO, monitoringsonderzoek praktijknetwerken 2020

Deze uitkomsten worden ondersteund door onze evaluatie. Zo zijn de door ons geraadpleegde deelnemers zeer te spreken over de **projectactiviteiten** waaraan zij deelgenomen hebben. Zij zijn vooral enthousiast over de kennisuitwisseling tijdens bijeenkomsten en demonstraties. Ook bleken de activiteiten van het praktijknetwerk **goed aan te sluiten** bij de kennisbehoefte van de deelnemende agrariërs. Dit werd geborgd door de deelnemers ook inspraak te laten hebben in het programma van het praktijknetwerk. De ene deelnemer die hierover niet positief was, had deze inspraak gemist. Verder kan de **samenstelling van de groep** op veel waardering van de deelnemers rekenen. Vooral de diversiteit in de praktijknetwerken – die sterk bijdraagt aan de onderlinge kennisuitwisseling tussen deelnemers – wordt erg gewaardeerd. Ook de **externe expertise** die door de praktijknetwerken werd ‘ingevlogen’ werd doorgaans goed gewaardeerd door de deelnemers. Bij deze externe expertise ging het – volgens opgave van de uitvoerders – om kennisinstellingen (als WUR en Louis Bolk Instituut) (9 keer genoemd), agrarische bedrijfsadviseurs (6), niet-deelnemende boeren (3) en de overheid (2).

Het doel van het praktijknetwerk is dat deelnemende boeren **nieuwe kennis** aangereikt krijgen om verdere stappen op het gebied van duurzame landbouw te (kunnen) zetten. Aan de tien uitvoerders van praktijknetwerken hebben we gevraagd welke typen effecten zij zien bij deelnemers aan hun praktijknetwerk. Hieruit komt het volgende beeld naar voren:

- het opdoen van nieuwe kennis en inzichten op het gebied van duurzaamheid (7 keer genoemd);
- mogelijke handelingsperspectieven in beeld krijgen (7), waarbij aangevuld is dat ook meer bewustzijn is verkregen over mogelijkheden die niet goed bij het bedrijf van de deelnemer passen;
- door kennis en inzicht in handelingsperspectieven een grotere motivatie bij deelnemers om veranderingen door te voeren (7);
- verdieping van al aanwezige kennis bij de agrariërs (4);
- nieuwe samenwerkingen om verduurzamingsvraagstukken aan te pakken (4), bijvoorbeeld regionale samenwerkingen binnen een nationaal praktijknetwerk of samenwerkingen met andere agrariërs van buiten het netwerk.

De geraadpleegde deelnemers bevestigen het beeld van de uitvoerders dat de praktijknetwerken bijdragen aan het verkrijgen van meer en/of verdiepte kennis door de deelname aan het netwerk. Op één deelnemer na hebben alle deelnemers door hun deelname nieuwe of verdiepte kennis/inzichten verkregen. RVO kwam in haar monitoringonderzoek naar praktijknetwerken tot een iets lagere uitkomst. Uit figuur 6.4 blijkt dat 75% van de deelnemers een toename van zijn kennisniveau constateert. Ongeveer twee derde van de respondenten ervaart de opgedane kennis als bruikbaar voor de eigen bedrijfssituatie.

Figuur 6.4 Stellingen over outcome praktijknetwerken, deelnemers praktijknetwerken (N=24)

Bron: RVO, monitoringsonderzoek praktijknetwerken 2020

De geraadpleegde deelnemers van deze evaluatie hebben naar eigen zeggen vooral kennis opgedaan op het gebied van:

- gezonde bodem, water en teeltsystemen (3 keer genoemd);
- reductie stikstofuitstoot en hergebruik nutriënten (2);
- weerbare teeltsystemen en gewasbescherming (2);
- natuurinclusieve landbouw (2).

De deelnemer die geen nieuwe kennis heeft opgedaan, geeft aan dat hij met zijn onderneming tot een van de voorlopers in Nederland op het betreffende thema behoort. Deze deelnemer had niet zozeer als doel om nieuwe kennis bij het praktijknetwerk te halen, maar om bij hem aanwezige kennis binnen het netwerk te delen.

Impact: aanpassingen

De groepsgewijze kennisdeling via het praktijknetwerk leidt bij een effectief instrument niet alleen tot meer kennis over het duurzaamheidsvraagstuk, maar – als impactindicator – inspireert deelnemers ook om deze kennis te vertalen naar aanpassingen in de bedrijfsvoering van het eigen bedrijf (en in het verlengde hiervan duurzaamheidseffecten). 8 van de 10 geraadpleegde uitvoerders kunnen een of meerdere voorbeelden noemen van deelnemers uit hun

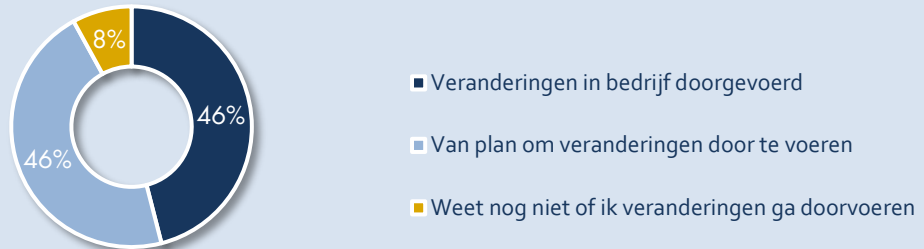
“Door deelname aan het praktijknetwerk heb ik de stap genomen om de kringloop van meststromen te sluiten. Door de techniek van monovergisting te introduceren blijft alle mest nu binnen een straal van 15 kilometer van mijn erf. We zijn nu wat de bemesting betreft bijna zelfvoorzienend.”

Deelnemer praktijknetwerk

praktijknetwerk die naar aanleiding van hun deelname veranderingen hebben doorgevoerd.

Uit het monitoringsonderzoek van RVO blijkt dat een groot deel van de deelnemers vervolg hebben gegeven aan hun deelname in het praktijknetwerk. Ruim 90% van de deelnemers heeft veranderingen in hun bedrijf doorgevoerd of is van plan om veranderingen te gaan doorvoeren (zie figuur 6.5).

Figuur 6.5 Veranderingen als gevolg van deelname praktijknetwerk, deelnemers praktijknetwerk (N=24)

Bron: RVO, monitoringsonderzoek praktijknetwerken 2020

Dit grote effect wordt bevestigd door onze evaluatie. Op één na alle geraadpleegde deelnemers – wederom de voorloper niet (zie hierboven) – hebben naar eigen zeggen inderdaad het praktijknetwerk als inspiratie voor veranderingen gebruikt. Voorbeelden van veranderingen die deze respondenten aanvoeren, hebben betrekking op het telen van duurzame gewassen, het toepassen van technieken waarmee het watergebruik verminderd kan worden en het sluiten van de mestkringloop (zie kader). Zonder uitzondering geven deze deelnemers aan dat het belang van het praktijknetwerk voor deze veranderingen groot is geweest.

Wanneer we de uitvoerders vragen welke projectactiviteiten het meest effectief zijn om kennis over te dragen en deelnemers te verleiden tot het doorvoeren van veranderingen, dan worden vooral combinaties van activiteiten genoemd. Er is dus niet zozeer één specifieke activiteit die als meest effectief wordt ervaren. Voorbeelden die genoemd zijn, hebben betrekking op werkbijeenkomsten in combinatie met coachingsgesprekken, een voorlichting van een expert gevolgd door een demonstratie op het veld en een excursie waarna de boeren met elkaar in gesprek gaan over hetgeen ze hebben gezien en geleerd.

“De combinatie van experts en demonstraties werkt het beste. Dan begint het te landen. Als het alleen een bijeenkomst met een expert is, dan kan hij wel een enthousiast verhaal vertellen, maar door het gesprek met collega's wordt pas de beslissing genomen om de verandering door te voeren.”

Uitvoerder praktijknetwerk

6.3 Outcome en impact demobedrijven

Net als hiervoor bij praktijknetwerken hebben we aan uitvoerders van demobedrijven gevraagd wat het belang van de Sabe-subsidie was. Ook bij dit type Sabe-projecten is geen sprake van een 'free riders' effect. Voor drie van de tien demonstratieprojecten was de subsidie essentieel voor het opstarten van het demobedrijf (zonder subsidie hadden zij het project niet in uitvoering genomen). Volgens zes respondenten was het demobedrijf zonder Sabe-subsidie wel doorgegaan, maar dan in een afgeslankte vorm (minder activiteiten, minder groepen en/of zonder inhuur van externe

deskundigen).³⁶ Eén respondent kon de vraag niet beantwoorden.

De navolgende uitkomsten over de effectiviteit van de demobedrijven zijn gebaseerd op de raadpleging van 10 uitvoerders en 13 bezoekers. Voor dit onderdeel kan – in tegenstelling tot de andere Sabe-subsidiemodules – niet ook geput worden uit RVO-monitoringonderzoek.

Outcome: opgedane kennis en handelingsperspectieven

Waar bij praktijknetwerken groepen agrariërs van elkaar leren door elkaar met enige regelmaat te ontmoeten, is de kennisoverdracht bij demobedrijven 'eenmalig'. Andere agrariërs worden (in groepsverband) uitgenodigd om het demobedrijf te bezoeken en tijdens dit eenmalige bezoek kennis en inspiratie op te doen. Het werven van bezoekers gebeurt veelal door gericht groepen agrariërs uit te nodigen en door het bedrijf op internet en via social media breed bekend te maken. Daarnaast wordt vanuit het agrarisch onderwijs bezoeken afgelegd aan demonstratie-bedrijven. Dit zijn ook de kanalen waarlangs de geraadpleegde deelnemers bij het demobedrijf terecht zijn gekomen.

De bezoekers van de demobedrijven zijn unaniem (erg) te spreken over de demobedrijven die ze hebben bezocht. Wat hen vooral aansprak, was het eerlijke en transparante verhaal dat de uitvoerders vertelden (5 keer genoemd). Zij zeggen veel geleerd te hebben van de successen, maar minstens evenveel van de mislukkingen die de uitvoerders met hen hebben gedeeld. Het enthousiasme van de uitvoerders was een ander aspect dat bezoekers zeer waarderen (3 keer genoemd). De passie die uitvoerders uitdragen werkt voor deze respondenten erg inspirerend. Ook de goede presentatie van uitvoerders sprak een aantal bezoekers aan (3 keer genoemd). Zij noemen de presentaties toegankelijk, duidelijk en goed opgebouwd. Als laatste zijn bezoekers te spreken over de koppeling die uitvoerders maakten tussen de praktijk en de theorie (2 keer genoemd). Zij vonden de gedeelde kennis goed toepasbaar in de praktijk.

De (10) geraadpleegde uitvoerders van de demonstratieprojecten constateren bij bezoekers dezelfde typen effecten als hiervoor bij praktijknetwerken, namelijk:

- opdoen van nieuwe kennis en inzichten (8 keer genoemd);
- een grotere motivatie om veranderingen in de bedrijfsvoering door te voeren (7);
- meer handelingsperspectieven in beeld gekregen (5);
- verdieping van bestaande kennis (3);
- samenwerking bij aanpak verduurzamingsvraagstukken (2).

³⁶ Twee uitvoerders hebben – in aanvulling op de Sabe-regeling – ook nog middelen verkregen vanuit provinciale subsidieregelingen.

We vroegen uitvoerders van de demonstratie-bedrijven welke kennis op succesvolle wijze is geland bij hun bezoekers. In de meeste gevallen gaat het om kennis over mogelijke duurzaamheidsmaatregelen en de omslag naar duurzame landbouw (6 keer genoemd). Ook het werken met of implementeren van nieuwe machines of technieken is door enkele uitvoerders naar voren gebracht (2 keer genoemd). Deze machines/technieken werden op de betreffende demobedrijven in de praktijk getoond. Als laatste noemen zij dat kennis is geland over het voeren van een goede bedrijfsvoering (2 keer genoemd). Dit gaat meer om het realiseren van een goed verdienmodel met de implementatie van duurzame landbouw.

“Een aantal boeren die ons bedrijf bezocht hebben, heeft de omslag naar biologisch gemaakt. Zij hebben kruidenrijk grasland aangelegd en zijn andere zaai-technieken gaan inzetten. Ook zie ik veranderingen in het opfokken van kalveren. Boeren gebruiken nu de biesmelk voor de opfok, want hierin zitten goede bacteriën. Ik krijg vaak appjes en berichtjes van bezoekers die bedanken voor de kennis die ze hebben opgedaan.”

Uitvoerder demobedrijf

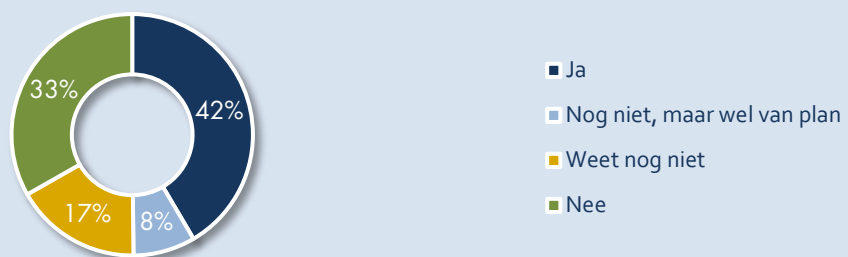
De geënquêteerde bezoekers beamen bovenstaande uitkomsten van de uitvoerders. Alle bezoekers die de digitale vragenlijst hebben ingevuld geven aan dat ze nieuwe kennis hebben opgedaan en/of bestaande kennis verder hebben kunnen verdiepen. Van de 13 geraadpleegde bezoekers hebben 8 naar eigen zeggen zicht gekregen op vervolgstappen die zij zelf kunnen zetten. In aanvulling hierop hebben bezoekers de volgende effecten aangedragen:

- meer bewustzijn over de meerwaarde van biologische teelt (4 keer genoemd);
- vergroting van hun netwerk (2 keer genoemd).

Impact: aanpassingen

De demobedrijven blijken in de praktijk inspirerend voor andere agrariërs die hieraan een bezoek brengen. Dat ze handelingsperspectieven aan bezoekers bieden, blijkt uit het aandeel bezoekers dat naar aanleiding van dit bezoek al aanpassingen doorgevoerd heeft of van plan is om dit alsnog te gaan doen. Uit figuur 6.6 blijkt dat dit bij de helft van de geënquêteerde bezoekers het geval is. De aard van de veranderingen zijn heel divers, al naar gelang de thematiek/het vraagstuk dat centraal staat op het demobedrijf. Eén op de zes bezoekers weet dit op het moment van de evaluatie nog niet.

Figuur 6.6 Veranderingen doorgevoerd n.a.v. bezoek demobedrijf, bezoekers (N=13)

Daar waar bezoekers geen veranderingen als gevolg van het bezoek voorzien, komt dit omdat de maatregelen minder toepasbaar/haalbaar zijn op het eigen bedrijf of minder aanspreken of omdat de respondenten nog leerling zijn (en nu nog geen eigen bedrijf hebben).

6.4 Resumé

Vanuit de Sabe-projectsubsidies zijn 53 praktijknetwerken en 22 demobedrijven geselecteerd. Beide typen projecten zijn in de optiek van de evaluator doeltreffend. Dit blijkt in de eerste plaats uit het grote bereik dat (tot dusver) gerealiseerd is: de ondersteunde praktijknetwerken hebben naar schatting 7.800 agrariërs bereikt, de ondersteunde demobedrijven in totaal al bijna 13.500 agrariërs.

Naast positieve ervaringen met de deelname aan het netwerk respectievelijk het bezoek aan het demobedrijf, dragen deze projecten bij aan meer kennis bij de deelnemers/bezoekers. Dit wordt zowel vanuit uitvoerders als geraadpleegde agrariërs aangegeven. Daarnaast zijn duidelijke indicaties verkregen dat de aangereikte kennis ook aanzet tot veranderingen. Dit geldt voor de meer intensieve deelname aan de praktijknetwerken meer dan voor de eenmalige bezoeken aan de demobedrijven.

Zowel uit het bereik als uit de vergrote kennis en veranderingsbereidheid van deelnemers/bezoekers blijkt dat de praktijknetwerken en demobedrijven (zeer) effectief zijn om de doelen van de Sabe-regeling te bereiken.

7. Doelmatigheid financieel

De doelmatigheid van de Sabe-regeling vormt een belangrijk thema binnen de evaluatie. In hoofdstuk 1 is al uitleg gegeven welke aspecten van doelmatigheid aandacht hebben gekregen. In dit hoofdstuk komen de resultaten wat betreft de financiën aan bod. In hoofdstuk 8 bespreken we de doelmatigheid van de uitvoering.

In de beleidstheorie werd als impact-indicator opgenomen dat het beschikbare budget voor de Sabe-regeling (vrijwel) volledig benut wordt. Voor de verschillende Sabe-onderdelen zijn we nagegaan welk deel van het beschikbare budget benut is. In de navolgende paragrafen geven we dit weer per leermethode, namelijk voor educatie – de ontwikkeling van het opleidingsaanbod door het GHO (paragraaf 7.1) en de cursus- en opleidingsvoucher (paragraaf 7.2) – voor individueel advies (paragraaf 7.3) en voor de groepsgerichte kennisdeling (paragraaf 7.4). In de afsluitende paragraaf staan we stil bij de uitvoeringskosten van de Sabe (paragraaf 7.5).

7.1 Educatie: scholingsaanbod GHO

In het programma Innovatie op het Boerenerf werd aangekondigd dat masterclasses en trainingen voor agrarische ondernemers en bedrijfsadviseurs ontwikkeld en aangeboden worden door de GHO-instellingen. Voor dit beleidsvoornemen was oorspronkelijk een budget van 2 miljoen euro beschikbaar. Zoals in hoofdstuk 3 aangegeven, hebben de samenwerkende GHO-instellingen op verzoek van het ministerie van LNV twee *scholingsprogramma's ontwikkeld* en in uitvoering genomen. Daartoe heeft het ministerie twee subsidiebeschikkingen verstrekt aan Hogeschool Aeres, die als penvoerder namens de GHO-instellingen optreedt.

Voor het eerste programma 'Educatie Stikstofprogramma' werd voor de jaren 2020 en 2021 een bedrag van ruim 1 miljoen euro beschikbaar gesteld.³⁷ In oktober 2022 werd een tweede beschikking afgegeven, namelijk voor een breder programma.³⁸ Naast (nieuwe) cursussen over stikstof werd in dit programma ook voor twee andere aandachtsgebieden – natuurinclusief ondernemen en precisielandbouw – een aanbod ontwikkeld. Met deze subsidiebeschikking was een bedrag van bijna 800.000 euro gemoeid. In schema 3.1 is weergegeven welk aanbod voor agrarische ondernemers en bedrijfsadviseurs ontwikkeld is. De subsidie werd beschikbaar gesteld voor de ontwikkeling en het onderhoud van cursussen en opleidingen, opleiding van trainers/docenten, communicatie (voor de werving van cursisten) en het projectmanagement. De feitelijke uitvoeringskosten worden bekostigd door de vergoeding van deelnemers, via verzilvering van de cursus- en opleidingsvouchers. Vanwege de geringe voortgang in de deelname aan het cursus- en opleidingsaanbod is de uitvoeringstermijn van beide programma's verlengd tot eind maart 2026.

³⁷ Ministerie van LNV, *Subsidie Scholingsprogramma Stikstof in de landbouw*, 21 augustus 2020.

³⁸ Ministerie van LNV, *Subsidieverlening Scholingsprogramma Stikstof in de landbouw, Natuurinclusief Ondernemen en Precisielandbouw*, 3 oktober 2022.

Uit de tussenverslagen van de samenwerkende GHO-instellingen blijkt dat het beschikbare budget op het moment van de evaluatie bij lange na niet aangesproken is. Van de 2,2 miljoen euro beschikbare subsidie was ruim een derde besteed, en twee derde dus nog niet. Deze onderrealisatie kan verklaard worden door de geringe deelname aan het ontwikkelde cursusaanbod. Zoals in paragraaf 4.1 aangegeven, viel de belangstelling vanuit de doelgroepen tegen waardoor diverse cursussen geen doorgang vonden.

Tabel 7.1 Voorlopige benutting budget ontwikkeling cursusaanbod (medio 2023/maart 2024)

Ontwikkelde educatieprogramma's	Beschikt*	Gerealiseerd**	Resteert	Realisatie
Educatie Stikstofprogramma	1.034.280	439.087	595.193	42%
Educatie Stikstof, NIO en Precisielandbouw	1.222.713	387.454	835.259	32%
<i>Subtotaal educatie</i>	<i>2.256.993</i>	<i>826.541</i>	<i>1.430.452</i>	<i>37%</i>

* Beschikkingen aan penvoerder GHO, inclusief wijzigen en verlenging.

** Realisatie t/m juni 2023 (programma 1) en t/m maart 2024 (programma 2)

Bron: GHO, *Tussenrapportage scholingsprogramma Stikstof in de landbouw*, 7 september 2023; GHO, *Tussenrapportage Scholingsprogramma Stikstof, Natuurinclusief Ondernemen en precisielandbouw*, 27 juli 2023; GHO, *Tweede tussenrapportage Scholingsprogramma Stikstof, Natuurinclusief ondernemen en precisielandbouw*, 26 april 2026.

Bezien we de benutting van de middelen voor elk van de drie thema's – stikstof, natuurinclusieve landbouw en precisielandbouw – dan blijken de financiële realisatiecijfers niet ver uiteen te lopen. Voor het thema stikstof, waarvoor zowel vanuit het eerste als het tweede educatieprogramma middelen beschikbaar zijn, kwam de voorlopige realisatie uit op 36% (zie tabel V.8 in bijlage V). De tussentijdse realisatiecijfers voor natuurinclusief ondernemen en precisielandbouw bedragen 39% respectievelijk 37%.

In hoofdstuk 3 is gebleken dat de verschillende cursussen, masterclasses en opleidingen in totaal ruim 30 keer doorgegaan zijn. Ongeveer de helft hiervan bestond uit de gratis, online masterclasses. Met dit cursusaanbod zijn volgens opgave van de penvoerder in totaal 526 deelnemers, namelijk 368 agrarische ondernemers en 158 agrarische bedrijfsadviseurs, bereikt. Relateren we dit aantal deelnemers aan de tot dusver gerealiseerde kosten uit tabel 7.1 – van ruim 826.000 euro – dan komen de ontwikkelkosten per deelnemer uit op 1.570 euro. De aangereikte gegevens laten geen verdere uitsplitsing naar type deelnemer – agrarische ondernemers en adviseurs – toe.

Om de drempel voor deelname aan de educatie voor agrarische ondernemers en adviseurs te verlagen zijn vanuit de Sabe-regeling twee vouchers ingesteld, namelijk de **Sabe-cursusvouchers** respectievelijk de **Sabe-opleidingsvouchers**. Voor de twee openstellingen voor het eerste type voucher was ruim 750.000 euro subsidie beschikbaar. Voor de opleidingsvouchers, die in drie openstellingen aangeboden zijn, was ruim 600.000 euro beschikbaar. Voor beide soorten vouchers was in totaal bijna 1,4 miljoen euro beschikbaar gesteld.

In hoofdstuk 4 is al aangegeven dat de belangstelling voor deelname aan het educatieaanbod ver achterbleef bij de verwachtingen. Er was dan ook veel minder subsidie verleend dan er aan budget beschikbaar was. Dat gold met name voor de cursusvouchers en – hoewel in iets mindere mate – ook voor de opleidingsvouchers.

7.2 Educatie: cursus- en opleidingsvouchers

Ook kwam in hoofdstuk 4 al aan bod dat lang niet alle verstrekte vouchers ook daadwerkelijk verzilverd zijn (door de GHO-instellingen die de cursussen/opleidingen aanbieden). Op de redenen hiervan zijn we hiervoor al ingegaan. In tabel 7.2 zijn de consequenties van de twee vormen van vrijval – minder toegekend dan begroot en niet verzilveren van toegekende vouchers – weergegeven. RVO heeft berekend welk deel van het verleende budget ook daadwerkelijk verzilverd is. Voor de laatste openstellingen geldt dat nog niet alle vouchers definitief afgerekend zijn.³⁹ Vandaar dat RVO ook een inschatting heeft gemaakt van het bedrag dat alsnog verzilverd gaat worden. Daarom staat bij sommige bedragen in tabel 7.2 'verwacht' vermeld.

Tabel 7.2 Benutting budget cursusvouchers en opleidingsvouchers, per openstelling en totaal (ultimo 2023)

Instrument/tijdvak	Plafond	Verleend	Verzilverd	Nog te verzilveren**	Vrijval**	Verwachte benutting
Cursusvoucher*						
2021-1b	520.000	23.200	2.400	-	20.800	<0,5%
2022-1b	252.000	66.400	14.400	12.800	39.200	(verwacht) 11%
<i>Subtotaal</i>	<i>752.000</i>	<i>89.600</i>	<i>16.800</i>	<i>12.800</i>	<i>60.000</i>	<i>(verwacht) 4%</i>
Opleidingsvoucher						
2020-2	300.000	75.500	37.000	-	35.500	12%
2021-2	225.000	41.250	16.750	-	24.500	7%
2022-2	97.500	72.500	37.500	8.750	26.250	(verwacht) 47%
<i>Subtotaal</i>	<i>622.500</i>	<i>186.250</i>	<i>91.250</i>	<i>8.750</i>	<i>86.250</i>	<i>(verwacht) 16%</i>
Totaal generaal	1.374.500	275.850	108.050	21.550	146.250	(verwacht) 9%

* In het eerste tijdvak was sprake van een voucher die zowel voor een cursus als advies gebruikt kon worden. In de praktijk zullen dit vooral adviestrajecten zijn geweest. Vandaar dat we die vouchers meegenomen hebben bij de adviesvouchers.

** Inclusief prognose voor 2024 en 2025.

*** Negatief besluit op verzilveringsverzoek, verlopen vouchers en ingetrokken vouchers + prognose RVO voor 2024 en 2025.

Bron: RVO, 2024.

Voor de Sabe-cursusvouchers geldt dat slechts 12% van het beschikbare budget (89.600 euro op 752.000 euro) was verleend, waarvan ook nog eens twee derde niet is verzilverd. Per saldo is dus slechts 29.600 euro door het GHO verzilverd op een budget van 752.000 euro, een benuttingsquote van een schamele 4%. Bij de Sabe-opleidingsvouchers is 30% van het budget verleend. Hiervan is ruim de helft ook daadwerkelijk verzilverd. De benuttingsquote voor dat Sabe-instrument is daarmee uitgekomen op 16%. Nemen we deze twee Sabe-onderdelen voor educatie samen dan blijkt dat meer dan 90% van de beschikbare middelen 'op de plank is blijven liggen'. Dit is vooral door de geringe belangstelling vanuit de doelgroepen veroorzaakt.

³⁹ De vouchers hebben een bepaalde geldigheidsduur, waarvoor bij RVO ook nog verlenging aangevraagd kan worden. Binnen deze termijn moet de verzilvering plaats hebben gevonden, anders vervalt de toekenning van het voucherbedrag.

7.3 Individueel advies

Op een vergelijkbare wijze als bij de vouchers voor educatie stellen we ook de benutting van het budget voor individueel advies – de Sabe-adviesvoucher en de Sabe-bedrijfsplanvoucher – vast. Voor de adviesvouchers was in totaal ruim 20 miljoen euro beschikbaar, voor de bedrijfsplanvouchers 3,7 miljoen euro. Voor nagenoeg alle openstellingen voor deze vouchers geldt – in tegenstelling tot de andere vouchers – dat er sprake was van een overtekening. Vouchers werden toegekend totdat het subsidieplafond is bereikt.⁴⁰ In die openstellingen is het volledige budget verleend. Enige dissonant is de adviesvoucher voor veehouderijen met piekbelasting in 2023. Hier was de belangstelling veel minder groot dan verwacht, waardoor slechts 12% van het beschikbare budget werd beschikt (zie tabel 7.3).

Tabel 7.3 Benutting budget adviesvouchers en bedrijfsplanvouchers, per openstelling en totaal (ultimo 2023)

Instrument/tijdvak	Plafond	Verleend	Verzilverd	Nog te verzilveren**	Vrijval**	Verwachte benutting
Adviesvoucher*						
2020-1*	3.000.000	3.000.000	2.654.300	-	345.700	88%
2021-1a	6.300.000	6.300.000	4.645.476	-	1.654.524	74%
2022-1a	6.240.000	6.232.500	4.643.975	17.455	1.571.070	(verwacht) 75%
2023 (piekbelasting)	4.500.000	528.000	13.500	511.500	3.000	(verwacht) 12%
<i>Subtotaal</i>	<i>20.040.000</i>	<i>16.060.500</i>	<i>11.957.251</i>	<i>528.955</i>	<i>3.574.294</i>	<i>(verwacht) 62%</i>
Bedrijfsplanvoucher						
2021-4	1.866.000	1.866.000	1.310.933	-	555.067	70%
2022-4	1.866.000	1.866.000	1.031.237	6.000	828.763	(verwacht) 56%
<i>Subtotaal</i>	<i>3.732.000</i>	<i>3.732.000</i>	<i>2.342.170</i>	<i>6.000</i>	<i>1.383.830</i>	<i>(verwacht) 63%</i>
Totaal generaal	23.772.000	19.792.500	14.299.421	534.955	4.958.124	(verwacht) 62%

* In het eerste tijdvak was sprake van een voucher die zowel voor een cursus als advies gebruikt kon worden. In de praktijk zullen dit vooral adviestrajecten zijn geweest. Vandaar dat we die vouchers meegenomen hebben bij de adviesvouchers.

** Inclusief prognose voor 2024 en 2025.

*** Negatief besluit op verzilveringsverzoek, verlopen vouchers en ingetrokken vouchers + prognose RVO voor 2024 en 2025.

Bron: RVO, 2024.

Uit bovenstaande tabel blijkt dat ongeveer 12,5 miljoen euro van het beschikbare budget voor de Sabe-adviesvouchers – namelijk 20 miljoen euro – daadwerkelijk uitgekeerd is/wordt aan adviseurs.⁴¹ Bijna twee derde van het budget voor dit Sabe-instrument is dus daadwerkelijk benut. Voor de Sabe-bedrijfsplanvoucher komen we op nagenoeg dezelfde benuttingsquote. Per saldo is de benutting voor beide instrumenten samen op 62% uitgekomen.

De onderbenutting bij de instrumenten voor het individueel advies (van 9 miljoen) is dus deels door onvoldoende belangstelling voor één openstelling (4 miljoen euro) en dat is de specifieke openstelling voor veehouderijen met piekbelasting en deels door minder verzilvering (5 miljoen euro) veroorzaakt.

⁴⁰ Met uitzondering van een kleine overcommitting in 2022 bij de adviesvoucher.

⁴¹ Voor deze beide typen vouchers geldt dat de adviseurs na afloop van het adviestraject de vouchers dienen te verzilveren bij RVO.

7.4 Projectsubsidies groepsgerichte kennisdeling

Voor de drie openstellingen waarin projectsubsidies aangevraagd konden worden – twee voor praktijknetwerken en één voor demobedrijven – geldt dat het beschikbare budget ‘aan de voorkant’ nagenoeg volledig beschikt werd (kolom ‘Verleend’ ten opzichte van ‘Plafond’). Doordat niet overgecommitteerd is, werd 215.000 euro op de 9,3 miljoen bij voorbaat niet verleend. Omdat de projecten praktijknetwerken en demobedrijven twee of drie jaar mogen duren, is een deel van de subsidie nog niet afgerekend. Op grond van de inschatting van RVO zal een belangrijk deel van deze kosten alsnog gerealiseerd worden. Verwacht wordt dat per saldo ongeveer 230.000 euro van de beschikte subsidiebedragen vrijvalt.

Tabel 7.4 Benutting budget projectsubsidies, per openstelling en totaal (tussenstand ultimo 2023)

Instrument/tijdvak	Plafond	Verleend	Uitbetaald	Nog uit te betalen*	Vrijval*	(Verwachte)-benutting
2020-3 Praktijknetw.	2.600.000	2.514.575	2.220.232	251.859	42.393	95%
2021-3 Praktijknetw.	3.300.000	3.238.168	2.071.023	1.064.290	102.854	95%
2021-5 Demobedr.	3.440.000	3.379.130	1.736.105	1.559.745	83.280	96%
Totaal algemeen	9.340.000	9.131.873	6.027.452	2.875.894	228.527	95%

* Inclusief prognose voor 2024 en 2025.

** Uitbetaald en nog uit te betalen subsidie ten opzichte van de verleende subsidie.

Bron: RVO, 2024.

Op een totaal subsidiebudget van ruim 9,3 miljoen euro is dus slechts 437.000 euro niet benut (namelijk 215.000 euro niet verleend en 288.000 vrijval). De benuttingsquote voor deze Sabe-modules is dan ook heel anders dan bij de voorgaande onderdelen van de regeling, namelijk 95%.

7.5 Uitvoeringskosten RVO

RVO is verantwoordelijk voor de uitvoering van de vouchers en de projectsubsidies binnen Sabe.⁴² In de beleidstheorie werd uitgegaan van uitvoering van de Sabe-regeling met een overhead van 10%.⁴³ In de praktijk blijkt dit niet als norm aangehouden te worden. LNV vraagt aan RVO offertes per openstellingsronde waarbij het beschikbaar gestelde programmabudget en de output belangrijke parameters zijn voor het bepalen van de verwachte kosten. Bovendien was in het geval van de Sabe-regeling een grote initiële investering nodig in de ICT-infrastructuur. Dit komt omdat bij het in beheernemen van de Sabe in 2020 ook een nationaal ICT-platform is ingeregeld voor de Sabe-regeling zodat de regeling uitgevoerd kon worden.⁴⁴ Dit betreft een aanvraagstelsel voor de vouchers en projectsubsidies. Ook het opstellen van werkprocessen en het borgen van kwaliteitsstandaarden vallen onder de initiële kosten. Deze initiële kosten drukken relatief zwaar op de uitvoeringskosten, maar nemen relatief af naarmate een dergelijk ICT-systeem langer in beheer is

⁴² Voor de ontwikkeling van educatie is door het ministerie van LNV zelf subsidie verstrekt aan de GHO-instellingen.

⁴³ Deze norm was destijds gebruikelijk om voorcalculatorisch te hanteren bij een dergelijke regeling die RVO in uitvoering neemt.

⁴⁴ Hiermee wordt het ICT-platform (NL) bedoeld waarop de Sabe-regeling is ingeregeld in 2020-2023. Dit platform is onderdeel van deze evaluatieperiode. Vanaf 2023 is de Sabe-regeling omgezet naar het NSP/GLB en hiervoor is een nieuw ICT-platform (EU) gebouwd met verzwaarde eisen. Deze kosten liggen buiten de scope van deze evaluatie.

en voor meerdere openstellingen gebruikt wordt. De kosten per openstelling of per output – voucher of projectsubsidie – worden dan gaandeweg lager.

RVO administreert op projectniveau. De Sabe-regeling wordt hierbij als een project beschouwd, waardoor RVO geen onderscheid maakt tussen de Sabe-regeling onder RNES of die onder REES dan wel naar openstellingsronde (offerte versus realisatie). Zoveel mogelijk worden de uitvoeringskosten toegerekend naar het project, waar het directe uren, overhead en out of pocket kosten betreft. Dit betekent ook dat er kosten en voorzieningen zijn die niet direct toerekenbaar zijn aan de Sabe-regeling, maar hier wel aan bijdragen. Een exact realisatiecijfer van de uitvoeringskosten van RVO voor de Sabe-regeling binnen de scope van deze evaluatie (RNES) is dus niet te geven.

In tabel 7.5 zijn de uitvoeringskosten gerelateerd aan de totale kosten (lees programmabudget) van de Sabe-regeling opgenomen, zoals die door RVO zijn geadministreerd.

Tabel 7.5 Verhouding uitvoeringskosten op totale kosten vouchers/projectsubsidies

Onderdeel	(Verwachte) realisatie	
	Absoluut	Relatief
Cursusvouchers en opleidingsvouchers	129.600	<0,5%
Adviesvouchers en bedrijfsplanvouchers	14.834.376	50%
Projectsubsidies	8.903.346	30%
<i>Subtotaal vouchers/projectsubsidies</i>	<i>23.867.322</i>	<i>81%</i>
<i>Uitvoeringskosten RVO*</i>	<i>5.760.760</i>	<i>19%</i>
Totaal generaal	29.628.082	100%

* Stand van zaken 28 april 2024

Uit een tussentijdse opgave van RVO blijkt dat de (voorlopige) kosten voor de uitvoering van de Sabe uitkomen op ruim 5,7 miljoen euro. Hier zitten dus deels ook kosten in van de eerste openstelling onder de REES en initiële kosten van het Europees ICT-platform hiervoor. Het bovengenoemde aandeel van 19% overhead op de totale kosten is dan een overschatting.

Vanuit de opdrachtgever is aangegeven dat de feitelijke uitvoeringskosten over de hele periode 2020-2023 op basis van het nationaal regime (RNES) en de beschikbaar gestelde programmabudgetten en initiële investering van het nationaal ICT-platform (zie hierboven) tussen de 13% en 15% worden geschat. Dat de uitvoeringskosten van de Sabe-regeling relatief hoog zijn heeft enerzijds te maken met de grote vrijval van middelen (waardoor de 'noemer' veel kleiner is dan verwacht) en anderzijds met de grote initiële investering bij het in beheer nemen van de regeling.

8. Doelmatigheid uitvoering

In dit hoofdstuk staat de doelmatigheid van de uitvoering centraal. In paragraaf 8.1 bespreken we de informatievoorziening over de Sabe-regeling. In paragraaf 8.2 bespreken we het oordeel van deelnemers over de verschillende modaliteiten van de Sabe. De ervaringen met de procedures komen in paragraaf 8.3 aan bod. De oordelen over het cursusaanbod en het verkregen advies, zijn in paragraaf 8.4 weergegeven. We sluiten af met de door deelnemers aangedragen verbeterpunten voor de toekomst in paragraaf 8.5.

8.1 Informatievoorziening

Een ander element van de doelmatigheid is hoe de ondersteuningsmogelijkheden vanuit de Sabe op het netvlies komen en of de modaliteiten van de verschillende Sabe-modules aansluiten bij de doelgroepen. In deze paragraaf gaan we in op de informatievoorziening over de Sabe. In de volgende paragraaf komen de modaliteiten aan de orde.

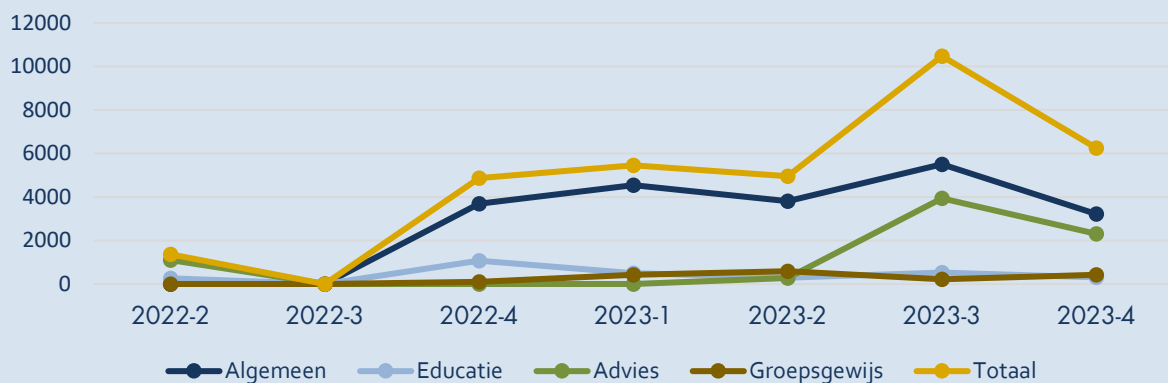
Belangrijk om een zo goed mogelijke benutting van de beschikbare subsidiemiddelen en passende aanvragen te krijgen, is de informatievoorziening over de ondersteuningsmogelijkheden richting de doelgroepen. De Sabe-regeling is op verschillende manieren onder de aandacht van agrariërs, bedrijfsadviseurs en uitvoerders gebracht. De communicatie over de openstellingen van de Sabe (en de subsidiemodules daarbinnen) verloopt onder meer via de website LNV/RVO, social media kanalen van LNV/RVO en de digitale nieuwsbrief van RVO en de VAB. Daarnaast heeft het ministerie van LNV samen met RVO webinars georganiseerd over de Sabe-vouchers en -projectsubsidies.

Door RVO wordt – vanaf het tweede kwartaal van 2022 – bijgehouden hoeveel bezoekers de RVO-website over de Sabe trekken. Naast de algemene website van de Sabe worden ook de bezoekers aan de sites voor elk van de onderdelen van de regeling geregistreerd. In figuur 8.1 is de ontwikkeling van het bezoek aan deze sites weergegeven. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen de verschillende leermethodes: educatie (de cursus- en opleidingsvouchers), individueel advies (de advies- en bedrijfsplanvouchers) en de groepsgewijze kennisdeling (de projectsubsidies voor praktijknetwerken en demobedrijven).

Uit figuur 8.1 volgt dat de algemene website van Sabe vanaf het vierde kwartaal operationeel is en ook druk bezocht wordt. Het bezoek aan de pagina's voor de verschillende Sabe-onderdelen hangt (vanzelfsprekend) nauw samen met het ritme van de openstellingen. Zodra er een openstelling voor het betreffende type instrument aanstaande is, loopt het websitebezoek op. Verder zien we een verband tussen het websitebezoek en het bereik (in aantal aanvragen) van de verschillende instrumenten. Zo is het totaal aantal bezoekers aan de pagina's voor de projectsubsidies beduidend lager dan die aan de advies-pagina's (1.730 versus 7.629). De vouchers voor educatie neemt met 2.966 bezoekers een tussenpositie in. In het onvolledig jaar 2022 hebben in totaal 6.237 bezoekers de Sabe-websites bezocht (waarbij het ontbreken van enig bezoek in het tweede kwartaal opvalt), in 2023 was

het websitebezoek gestegen naar 27.125.

Figuur 8.1 Ontwikkeling aantal bezoekers RVO Sabe-websites, vanaf tweede kwartaal 2022

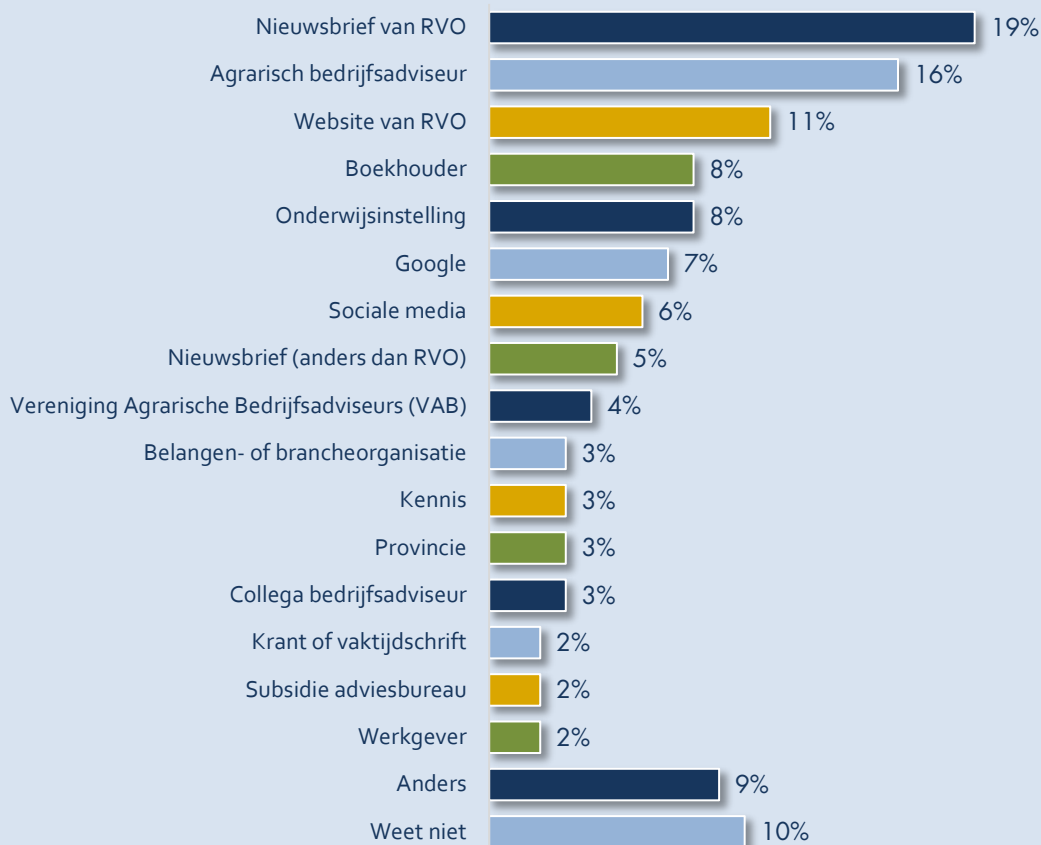

Bron: RVO

Beoordeling informatievoorziening

We hebben alle geraadpleegde deelnemers gevraagd hoe ze bekend zijn geraakt met de Sabe-regeling. Uit figuur 8.2 blijkt in de eerste plaats dat de Sabe via een groot aantal kanalen op het netvlies van de deelnemers komen. Daarbinnen blijkt RVO een belangrijke bron te zijn: bijna een derde van de respondenten komt via de nieuwsbrief en website van RVO bij de Sabe-regeling terecht.

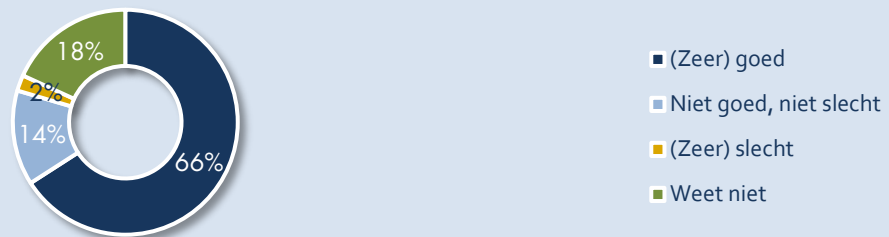
Figuur 8.2 Kennismaking met Sabe-subsidie, geraadpleegde deelnemers (N=99)

Ook de agrarische bedrijfsadviseur speelt een belangrijke rol in de toeleiding naar de Sabe. Dit geldt vooral voor de deelnemers aan de Sabe-instrumenten voor individueel advies. Verderop blijkt dat bij dit instrument de adviseurs het voortouw namen om vouchers aan te vragen namens de agrariërs. In het geval van de cursus- en opleidingsvoucher komt een aantal deelnemers via de GHO-instellingen – die het scholingsaanbod van de Sabe-regeling uitvoeren – bij de Sabe uit.

De respondenten zijn ook in de gelegenheid gesteld om de **informatievoorziening** over de regeling te **beoordelen**. Achttien respondenten waren hiertoe niet in staat, omdat ze geen informatie over Sabe hebben opgezocht. Dit vanwege het feit dat hun adviseur de aanvraag heeft gedaan. Hiervan was vooral sprake bij de adviesvoucher en bedrijfsplanvoucher en in een enkel geval de projectsubsidie voor demobedrijven. De overige respondenten zijn over het geheel genomen positief over de informatievoorziening over de Sabe-regeling. Uit figuur 8.3 blijkt dat twee derde van de respondenten de informatievoorziening (zeer) goed vindt. Deze respondenten lichten toe dat zij de website van RVO over (de subsidiemodule van) de regeling als overzichtelijk en duidelijk ervaren.

Figuur 8.3 Beoordeling informatievoorziening Sabe-regeling door deelnemers (N=81)

Ongeveer één op de zeven respondenten is neutraal over de informatievoorziening, slechts 2% is negatief. Deze respondenten hebben bepaalde informatie gemist of hebben onduidelijkheden ervaren. Voorbeelden van gemiste/onduidelijke informatie die deze deelnemers aandragen, zijn de locatie van de cursus of opleiding, de aanvraagprocedure en de doelgroep van de subsidie. De overige respondenten hadden geen oordeel, omdat de oriëntatie op de aanvraag te ver terug in de tijd was.

Aan de deelnemers aan de advies- en bedrijfsplanvoucher en de projectsubsidies, is de vraag voorgelegd of het **doel** en de **voorwaarden** voor deze onderdelen van de Sabe-regeling **helder** waren. Uit onderstaande figuur blijkt dat dit voor het overgrote deel van de respondenten geldt. Een aantal agrariërs heeft wel aangegeven dat zij, om geen fouten te maken, samen met hun adviseur de aanvraag hebben ingevuld.

Figuur 8.4 Duidelijkheid doel en voorwaarden vouchers advies en projectsubsidies (N=52)

Slechts een vijftal respondenten heeft onduidelijkheden in de voorwaarden ervaren. Dit aantal is te klein om hierin een lijn te ontdekken: voorwaarden die zij als onduidelijk ervaren werden telkens één keer genoemd.

De deelnemers die de Sabe-cursus of -opleidingsvoucher hebben gebruikt, hebben we ook gevraagd of de inhoud en invulling van de **cursus of opleiding** vooraf goed **duidelijk** was gemaakt. De antwoorden op deze vraag leveren een wisselend beeld op. De helft had naar eigen zeggen vooraf goede informatie over de cursus of opleiding aangereikt gekregen. Dit gebeurde overigens op verschillende manieren, namelijk via de website, een webinar, door het lezen van een folder of een (telefonisch) gesprek met een vertegenwoordiger van het GHO.

Figuur 8.5 Duidelijkheid inhoud en invulling cursus/opleiding, deelnemers vouchers educatie (N=40)

Ruim vier op de tien respondenten vond de informatie over de inhoud en invulling van de cursus/opleiding niet (geheel) duidelijk. Een aantal van hen vond de uitleg over de inhoud van de cursus onvoldoende. Dit geldt vooral voor het onderwijsaanbod over natuurinclusief ondernemen. Ook misten sommige respondenten (gedetailleerde) informatie over de specifieke deelonderwerpen die in de cursus of opleiding aan bod zouden komen. Ook was niet voor iedereen helder wie de doelgroep van de opleiding was. Ten slotte is door elke respondenten aangevoerd dat onvoldoende duidelijk was hoeveel tijdsbeslag het volgen van de cursus of opleiding zou vergen.

In de bovenstaande uitkomst troffen we geen noemenswaardige verschillen naar respondentengroep – agrariërs en adviseurs – aan. Uit de *Tussenrapportage Scholingsprogramma Stikstof, Natuurinclusief Ondernemen en Precisie landbouw* uit 2023 komt ook naar voren dat de inhoud en invulling van de cursus of opleiding niet voor alle deelnemers helder was. Zowel bij de cursus en opleiding over stikstof als over natuurinclusief ondernemen wordt genoemd dat de verwachtingen van deelnemers beter gemanaged moeten worden aangaand mate van diepgang en praktische toepasbaarheid. Uit de tussenrapportage uit 2024 blijkt dat aanpassingen tot meer tevredenheid onder deelnemers hebben geleid.

8.2 Beoordeling modaliteiten

In hoofdstuk 2 zijn de verschillende modaliteiten van de Sabe-instrumenten weergegeven. Om na te gaan of de ondersteuningsmogelijkheden van de Sabe aansluiten bij de wensen en behoeften van de beoogde doelgroep, zijn de geraadpleegde deelnemers in de gelegenheid gesteld om deze modaliteiten te beoordelen. In deze paragraaf bespreken we de uitkomsten.

Modaliteiten vouchers

In de figuren 8.6 en 8.7 is weergegeven hoe de geraadpleegde deelnemers de modaliteiten van de verschillende vouchers waarderen. Bezien we eerst de oordelen over de **educatievouchers**, dan blijkt er over het algemeen een groot draagvlak voor de modaliteiten van dit type vouchers te bestaan. Zo is er begrip voor dat de voucher alleen **gebruikt** kan worden voor het **cursus- en opleidingsaanbod van het GHO**. Deze respondenten zien deze onderwijsinstellingen als belangrijke bron voor nieuwe kennis op het betreffende thema. Bij de adviseurs is het aandeel dat hierover neutraal of negatief oordeelt groter. Dit had met name te maken met het feit dat ze een kwalitatief betere opleiding verwacht hadden. Deze respondenten waren minder te spreken over het onderwijsaanbod waarvan gebruik moest worden gemaakt (zie verderop).

Figuur 8.6 Oordeel deelnemers over modaliteiten cursus- en opleidingsvouchers (N=40)

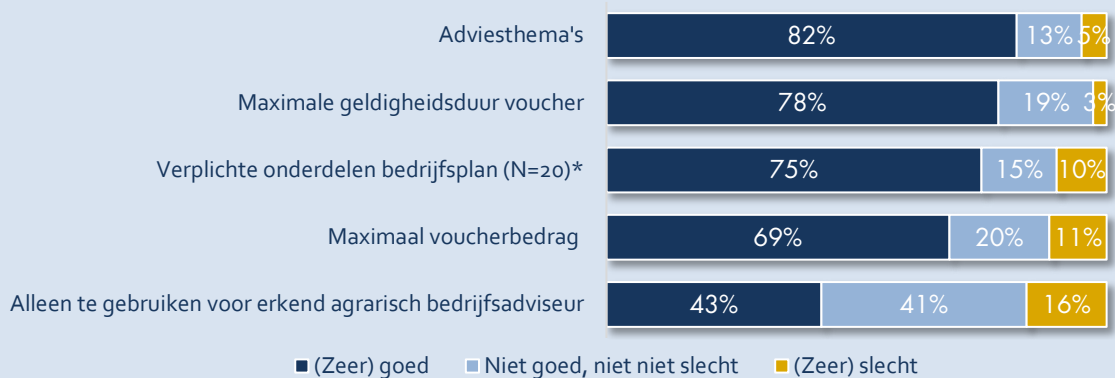
Ook met de **maximale geldigheidsduur** kunnen de deelnemers doorgaans goed uit de voeten. Overigens wordt ook gewaardeerd dat er in voorkomende gevallen een verlenging (met maximaal zes maanden) mogelijk is. Voor enkele deelnemers was een jaar te krap, omdat de gekozen cursus of opleiding in eerste instantie niet doorging.

In hoofdstuk 2 is al uitleg gegeven over de **maximale waarde** van de vouchers voor educatie. Daarbij is opgemerkt dat de cursusvoucher agrarische ondernemers in staat stelt om de cursus gratis te volgen, terwijl met de adviseurs met een opleidingsvoucher een eigen bijdrage van 50% in de opleidingskosten dienen bij te dragen. Ook voor de voucherwaarde bestaat waardering. Zij die kritisch waren vonden de cursus zijn geld niet waard (3 keer genoemd) of onvoldoende voor de opleiding voor bedrijfsadviseurs bij essentiële thema's zoals stikstof (2 keer genoemd). Dit komt met name omdat het niveau van deelnemende adviseurs in de eerste opleidingen ver uit elkaar bleek te liggen. Hierop is door het GHO bij latere opleidingen ingespeeld in de communicatie over de opleiding.

Ook is er begrip voor de beperking dat er **maximaal één voucher per tijdvak** aangevraagd kan worden. Enkele respondenten die neutraal of negatief reageren, doen dit omdat ze graag meer cursussen hadden willen volgen.

Op een vergelijkbare wijze is in figuur 8.7 de waardering voor de **modaliteiten** van de **advies- en bedrijfsplanvouchers** weergegeven. Eén van de modaliteiten – over de verplichte onderdelen van het bedrijfsplan – is vanzelfsprekend alleen aan de respondenten voorgelegd die van laatstgenoemde type voucher gebruik hebben gemaakt. Uit onderstaande figuur blijkt dat de meeste modaliteiten door een ruime meerderheid positief worden beoordeeld.

Figuur 8.7 Oordeel deelnemers over modaliteiten advies- en bedrijfsplanvouchers (N=38)

Agrariërs zijn te spreken over de **duurzaamheidsthema's** waarop het advies of het bedrijfsplan betrekking kan hebben. Zij laten weten dat de thema's goed bij hun kennisvraag of informatiebehoefte passen. Enkele respondenten noemden expliciet dat het prettig was dat ook persoonlijke ontwikkeling één van de adviesthema's was. De respondenten die neutraal of negatief over de afbakening in thema's waren hebben een bedrijfsplanvoucher aangevraagd. Zij misten bepaalde thema's (zoals natuurbeheer) of thema's bleken gaandeweg het proces toch niet goed aan te sluiten bij hun vraag (omschakeling naar biologisch).

De **maximale geldigheidsduur** van de vouchers – van één jaar (kan op aanvraag verlengd worden met een half jaar) – kan op de nodige waardering rekenen, maar wordt minder goed gewaardeerd dan hiervoor bij de vouchers voor educatie. Dit heeft vooral met de ervaringen van deelnemers aan de bedrijfsplanvouchers waarvoor de periode van een jaar dikwijls te kort was. Bij het opstellen van een bedrijfsplan komen soms (onvoorziene) omstandigheden kijken waardoor het proces langer duurt dan van tevoren voorzien.

Agrariërs die een bedrijfsplan hebben laten opstellen, zijn behoorlijk tevreden over de **verplichte onderdelen** ervan (zie schema 2.3). Zij zijn vooral tevreden over de bruikbaarheid van SWOT-analyse en de begroting. Dit komt overeen met de uitkomsten van het eerdere monitoringonderzoek dat de RVO. Hieruit blijkt dat 90% van de respondenten (zeer) tevreden was met de beschrijving van het bedrijf (waaronder de SWOT-analyse). 78% was (zeer) tevreden met de begroting voor de omschakeling naar duurzame landbouw en 75% was (zeer) tevreden met maatregelen en investeringen voor de omschakeling.

Uit de toelichtingen van onze evaluatie blijkt dat respondenten het minst tevreden zijn met de bruikbaarheid van het plan voor de verkoop van producten na de omschakeling en de haalbaarheid van het plan. Ook dit komt overeen met de uitkomsten van het monitoringsonderzoek van RVO. Ook daarin was het draagvlak voor deze laatste twee verplichte onderdelen het minst onder de deelnemende agrariërs. Over de bruikbaarheid van plan is 57% (zeer) tevreden en over de haalbaarheid van het plan 59%.

Het maximale voucherbedrag wordt door een ruime meerderheid goed beoordeeld. Vanuit de respondenten die neutraal of kritisch waren, werden vooral twee argumenten aangevoerd. In de eerste plaats vonden zes respondenten het bedrag van de adviesvoucher (van 1.500 euro) te laag om een inhoudelijk goed advies te krijgen. Hierbij past de kanttekening dat er altijd maatwerk mogelijk is, waarbij meer adviezen nodig zijn voor het gevraagd advies, maar dan moet de agrarische ondernemer wel de kosten boven het maximum voucherbedrag zelf betalen. In de praktijk wordt dit maximum door de adviseur vaak ingezet als een vast adviesformat in uren en dus ook in diepgang richting de agrarische ondernemers. Overigens is het zo dat sinds januari 2023 ook een eigen bijdrage van 20% wordt gevraagd bij de maximale subsidie binnen de Europese openstellingen onder de REES. Dit was al het geval bij de nationale openstellingen voor bedrijfsplanvouchers. Nu geldt dit dus voor alle individuele adviesvouchers onder de REES.

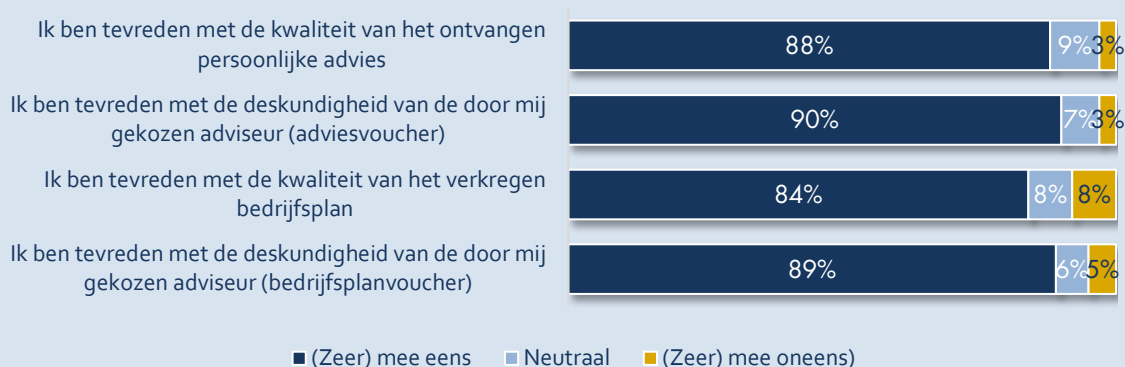
In de tweede plaats hadden enkele agrarische ondernemers het idee dat de adviseurs de kosten van hun adviestraject hadden opgehoogd naar het maximumbedrag van het adviestraject, waardoor de voucher een verdienmodel voor de adviseur is (4 keer genoemd). Er bestond bij de agrarische ondernemers over het algemeen wel begrip voor de vereiste eigen bijdrage van (minimaal 20% van de advieskosten bij de Sabe-bedrijfsplanvouchers). Zij vinden dit een goede stimulans om het commitment voor het adviestraject te vergroten.

Enige dissonant is de vereiste dat gebruik moet worden gemaakt van een **erkend bedrijfsadviseur**, dus een adviseur die opgenomen is in het BAS-register. Deze voorwaarde wordt door iets minder dan de helft van de respondenten gewaardeerd. Deze respondenten voeren vooral als reden aan dat zij het goed vinden dat er een vorm van controle plaatsvindt op de onafhankelijkheid en kwaliteit van de in te zetten adviseurs. De respondenten die neutraal of negatief over deze voorwaarde oordelen, brengen naar voren dat op deze wijze goede adviseurs buiten de boot vallen. Bovendien wordt het hierdoor voor een deel van hen niet mogelijk om met de eigen adviseur te werken terwijl dit wel nadrukkelijk hun voorkeur heeft. Doordat een 'vreemde' adviseur gekozen moest worden is de besteding van de voucher in hun optiek minder efficiënt. De adviseur kent het bedrijf namelijk nog niet, waardoor het tijd en geld kost om de adviseur 'in te werken' in de situatie van het bedrijf. In de praktijk blijkt dat de agrariërs wel een bij hen bekende adviseur inschakelen, die in het BAS-register staat.

De achterliggende gedachte van deze verbinding met het BAS-register is dat op deze wijze geborgd wordt dat het advies/bedrijfsplan op een onafhankelijke en deskundige wijze tot stand komt. Dit zou dan moeten leiden tot bruikbare en kwalitatief hoogwaardige adviezen/bedrijfsplannen. In de RVO-

monitoringonderzoeken hebben de deelnemers de **kwaliteit van het product** en de **deskundigheid van hun adviseur** beoordeeld. Daaruit bleek op beide aspecten een grote mate van tevredenheid bij de deelnemers aan deze Sabe-instrumenten (zie figuur 8.8). In de openstelling 2020 van de Sabe-adviesvoucher onderschreef 90% van de respondenten de stelling 'ik ben tevreden met de kwaliteit van het verkregen advies', terwijl dit aandeel in de openstelling 2021 88% bedroeg. In beide openstellingen was 90% van de respondenten tevreden met de deskundigheid van de adviseur.⁴⁵ Deze grote mate van tevredenheid bevestigen we in het veldwerk voor de evaluatie. Alle respondenten met een adviesvoucher zijn tevreden over de kwaliteit en praktische toepasbaarheid van het verkregen advies en de interactie met de adviseur. De evaluator concludeert dat de respondenten dan ook niets hebben gemist in het advies.

Figuur 8.8 Mate van tevredenheid met kwaliteit product en deskundigheid adviseur, deelnemers adviesvoucher (N=940) en deelnemers bedrijfsplanvoucher (N=63)

Bron: RVO, monitoringonderzoek adviesvoucher 2021 en bedrijfsplanvoucher 2020 en 2021

Voor de Sabe-bedrijfsplanvouchers – die in 2021 en 2022 beschikbaar kwamen – geldt een vergelijkbare mate van tevredenheid: een groot deel was (zeer) tevreden met de kwaliteit van het bedrijfsplan. Bij de bedrijfsplanvoucher geldt een eigen bijdrage. Daarom heeft RVO ook de relatie tussen de kwaliteit van het bedrijfsplan uitgevraagd en gemaakte kosten voor het bedrijfsplan. Het blijkt dat 73% van de geraadpleegde agrariërs dan nog steeds tevreden is met de kwaliteit van het bedrijfsplan. Daarnaast is een zeer groot deel tevreden met de deskundigheid van de adviseur. Ook deze laatste uitkomsten kunnen we vanuit de bevindingen van de evaluatie bevestigen. Het aandeel respondenten dat (zeer) tevreden was met het verkregen advies in het bedrijfsplan bedraagt 88%, voor de kwaliteit van de adviseur was dit aandeel 85%. Vanuit deze uitkomsten kan de conclusie worden getrokken dat de verbinding met het BAS-register effectief is.⁴⁶

⁴⁵ RVO neemt bij deze uitkomsten geen verschillen waar tussen adviezen van grote adviesbureaus en die van kleine adviesbureaus.

⁴⁶ In hoofdstuk 3 is vermeld dat vanuit het BAS-register en de VAB extra maatregelen zijn genomen om de kwaliteit van de adviezen te vergroten. In steekproefsgewijze controles werden bij aanvang namelijk de nodige tekortkomingen vastgesteld.

Modaliteiten projectsubsidies

Bij de geraadpleegde uitvoerders van praktijknetwerken en demobedrijven zijn we nagegaan hoe zij de modaliteiten van de Sabe-projectsubsidies voor deze initiatieven beoordelen. Uit figuur 8.9 blijkt een groot draagvlak onder deze respondenten voor de meeste modaliteiten: over vier van de zes voorgelegde modaliteiten was meer dan 90% van de uitvoerders positief. De verplichte aandacht voor duurzaamheidsthema's vinden de uitvoerders vanzelfsprekend. Ook kunnen de uitvoerders goed uit de voeten met de hoogte van de subsidie (bij praktijknetwerken), de start binnen drie maanden (bij demobedrijven) en de typen subsidiabele activiteiten. Wel plaatsen sommige respondenten bij dit laatste wel een aantal kanttekeningen (elk twee keer genoemd), namelijk:

- op de website van de Sabe(-projectsubsidies) ontbreekt informatie over de typen subsidiabele activiteiten;
- in de praktijk is (vooraf) lastig onderscheid te maken tussen loonkosten en kosten voor de inzet van derden;
- de uurtarieven voor agrariërs liggen lager dan die van experts, terwijl agrariërs in veel gevallen de meeste expertise/ervaringsdeskundigheid hebben.

Figuur 8.9 Oordeel uitvoerders over modaliteiten projectsubsidies

* Uitvoerders praktijknetwerken

** Uitvoerders demobedrijven

Het overgrote deel van de uitvoerders van zowel demobedrijven als praktijknetwerken laten weten dat ze met de **projecttermijn van maximaal drie jaar** uit de voeten kunnen. Een aantal uitvoerders heeft uitstel aangevraagd omdat ze vanwege de coronaperiode niet voldoende activiteiten kon organiseren. De vier respondenten die neutraal of negatief waren over de projecttermijn, op een allemaal demobedrijven, hadden graag middelen gehad voor een langere periode dan drie jaar. Door het wegvallen van de subsidie naar drie jaar moeten ze op zoek naar nieuwe middelen om hun demobedrijf voort te zetten.

Het minst positief zijn de respondenten over het **subsidiepercentage**. De ene helft van de respondenten laat weten dat ze uitkomen met een subsidiebijdrage van 80% in de projectkosten en hebben geen moeite met de vereiste cofinanciering van 20%. De andere helft van de respondenten is hier minder enthousiast over. Zij vinden deze cofinanciering een te groot risico voor de uitvoerder.

Bovendien stelt een aantal van hen dat hun project zodanig veel impact maakt dat ze het verdienen om volledig gesubsidieerd worden.

8.3 Ervaringen met procedures

Hiervoor is al opgemerkt dat de verschillende Sabe-vouchers en -projectsubsidies aangevraagd kunnen worden via het subsidieportaal van RVO. Hiervoor zijn in de periode 2020-2023 een vijftal openstellingen georganiseerd. De aanvragen voor vouchers worden door RVO beoordeeld, voor de projectsubsidies zijn beoordelingscommissies ingesteld. Voor de cursus- en opleidingsvouchers geldt dat de deelnemers deze inleveren bij de aanbieders van de cursus/opleiding, die ze vervolgens verzilveren bij RVO. Agrarische ondernemers die een advies- of bedrijfsplan toegekend hebben gekregen, leveren deze in bij de adviseur. De adviseur verzilvert de voucher vervolgens bij RVO. In deze paragraaf bespreken we de ervaringen met de aanvraag-, beoordelings- en vaststellingsprocedures. Hierbij zijn, naast de ervaringen van deelnemers, ook die van de uitvoering vervlochten.

Cursus- en opleidingsvoucher

Hiervoor is al opgemerkt dat het aantal aanvragen voor de educatievouchers sterk achtergebleven is bij de verwachtingen (waarbij de verwachtingen over de opleidingsvoucher achteraf gezien niet reëel waren). Vervolgens is ook een deel van de verstrekte vouchers niet verzilverd. Dit heeft erin geresulteerd dat slechts een klein deel van het beschikbare budget benut is (zie paragraaf 7.2). Vanuit verschillende sleutelpersonen is aangegeven dat het voor agrarische ondernemers minder aantrekkelijk is om de cursusvoucher in de praktijk te gebruiken. Dit vanwege het feit dat drie maal een handeling moet worden gedaan, namelijk eerst het aanvragen van de vouchers, vervolgens opgeven voor een cursus en ten slotte – na het volgen van de cursus – de voucher overdragen aan de aanbieder van de cursus.⁴⁷ Dit wordt hiervoor ook als één van de redenen genoemd waarom de belangstelling voor dit type voucher zo gering is gebleven. Bij de opleidingsvouchers speelt dit minder, omdat de adviseurs doorgaans wel de nodige ervaringen hebben met dergelijke procedures.

Los van de geringe belangstelling voor dit type vouchers is uit de gesprekken met sleutelpersonen gebleken dat de procedures goed zijn verlopen. Wel stond de AVG-wetgeving benadering door het GHO van agrariërs die een cursusvoucher toegekend hebben gekregen in de weg. Om de deelname te bevorderen wilde het GHO deze agrariërs persoonlijk benaderen, maar dit bleek niet mogelijk. Andere procedures verliepen naar wens. Dit geldt zowel voor de behandeling van aanvragen en de beoordeling daarvan, als voor de verzilvering. RVO heeft goede uitleg aan GHO-betrokkenen gegeven over de wijze waarop de verzilvering plaats dient te vinden.

We zijn nagegaan hoe agrariërs en bedrijfsadviseurs het aanvraagproces van de cursus- en opleidingsvoucher hebben ervaren. In figuur 8.10 wordt bevestigd dat zich rondom het aanvragen geen knelpunten voorgedaan hebben. Een aantal respondenten kon overigens geen oordeel geven, omdat de aanvraagprocedure te ver terug in de tijd was.

⁴⁷ In de evaluatie hebben we dit niet verder kunnen toetsen, omdat we geen niet-deelnemers hebben geconsulteerd (over achtergronden van niet-deelname).

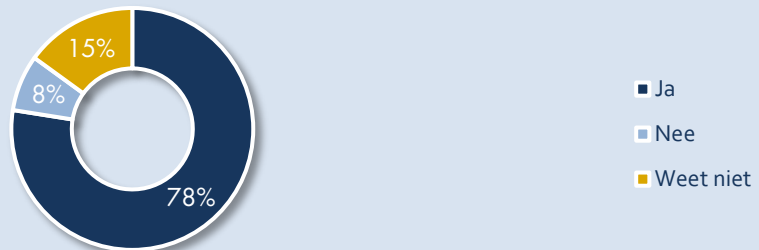
Figuur 8.10 Mate waarin deelnemers aanvraag vouchers educatie eenvoudig vonden (N=40)

De twee respondenten die de aanvraagprocedure niet als eenvoudig ervaren, vonden het subsidieportaal van RVO niet gebruiksvriendelijk.

Een min of meer vergelijkbaar beeld komt naar voren op de vraag of de overdracht van de voucher na afloop van de cursus of opleiding eenvoudig is verlopen (zie figuur 8.11). Ook hierbij zijn er slechts enkele respondenten (agrariërs) die hier meer moeite mee hadden. Dit heeft te maken met het feit dat ze moeten inloggen op de RVO-portal om daar de bevestiging te geven dat de voucher overgedragen kan worden. Dit wordt door hen als een omslachtige, administratief belastende handeling ervaren.

Figuur 8.11 Mate waarin deelnemers overdracht cursus-/opleidingsvoucher als eenvoudig ervaren (N=40)

Advies- en bedrijfsplanvouchers

Het ministerie van LNV heeft voor ogen om met de advies- en bedrijfsplanvouchers de drempel voor agrariërs te verlagen om onafhankelijk, individueel advies aan te vragen. Daartoe kunnen de agrarische ondernemers vouchers aanvragen als deze typen vouchers aangeboden worden in Sabe-openstellingen.

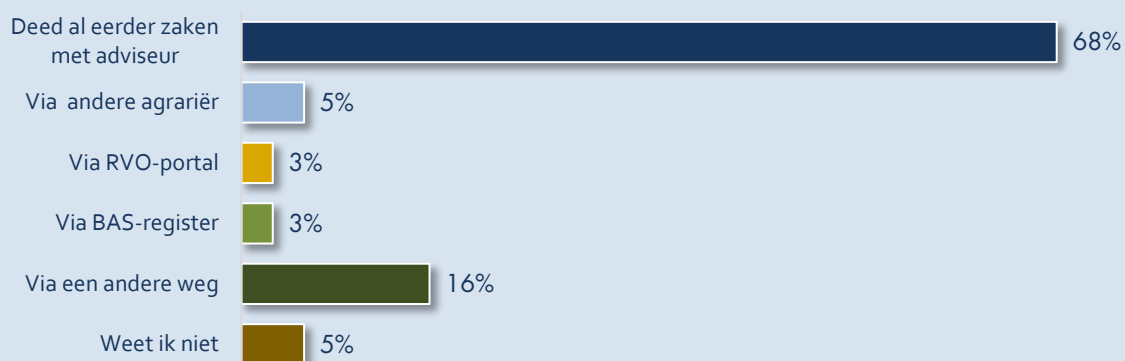
Hiervoor is al opgemerkt dat voor deze vouchers, en dan met name de adviesvouchers, veel belangstelling bestond. Uit zowel de gesprekken met sleutelpersonen als de monitoringgegevens van RVO is gebleken dat een aantal grote adviesbureaus direct bij openstellingen veel aanvragen voor de adviesvoucher (namens hun klanten) ingediend hebben (zie ook hoofdstuk 5). Daarbij maakten ze gebruik van het algemene mandaat van hun klanten dat ze al hadden om bij RVO aanvragen te kunnen doen, overigens soms zonder dat de betreffende agrariërs zich hiervan bewust waren. Door dit 'gedrag' van deze adviesbureaus was het plafond binnen een tijdsbestek van twee dagen bereikt (terwijl de tender normaal gesproken zes weken openstond).

Het bovenstaande was aanleiding om na de eerste openstelling van de adviesvoucher aanpassingen in de Sabe-regeling door te voeren. Zo werd het combineren van vouchers voor een groepsgerichte

advisering (waardoor adviesbureaus tot maximaal 15 vouchers in één keer aan konden vragen) niet langer toegestaan. Ook is principe van 'wie het eerst komt, wie het eerst maalt' (gedeeltelijk) losgelaten. Dit geldt voor de dag waarop het subsidieplafond wordt bereikt. De aanvragen die op die dag ingediend zijn, worden via loting in een volgorde gezet. Hiervoor heeft RVO het trekkingsprincipe in een protocol vastgelegd. Ook is het gesprek aangegaan met het adviesbureau dat – in aantal ingediende aanvragen – met kop en schouders boven de rest uitstak. Deze maatregelen, en het gegeven dat er bij latere openstellingen minder met machtigingen wordt gewerkt, hebben ertoe geleid dat de verschillen in volume van aanvragen tussen de bureaus minder groot zijn geworden.

Alleen erkende bedrijfsadviseurs uit het BAS-register zijn gemachtigd om agrariërs van advies te voorzien via de Sabe-regeling. We hebben agrariërs die gebruik hebben gemaakt van de advies- of bedrijfsplanvouchers gevraagd hoe zij bij hun adviseur terecht zijn gekomen. De adviseur stond in twee derde van de gevallen al op het netvlies van de agrarische ondernemer, omdat ze voorheen al zaken met elkaar deden (zie onderstaande figuur).

Figuur 8.12 Wijze waarop adviseur is gekozen door deelnemers vouchers advies (N=38)

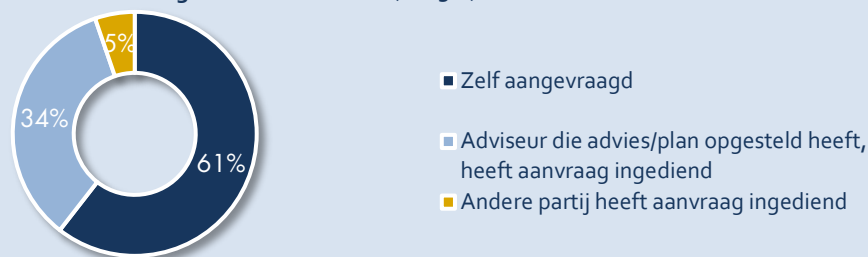
Anderen bronnen – zoals de RVO-portal en het BAS-register – werden slechts incidenteel genoemd. Bij 'via een andere weg' kwamen nog enkele andere sporen naar voren, zoals de provincie, Regio Foodvalley, de eigen boekhouder en social media. Ook deze alternatieve bronnen werden telkens één keer genoemd.

“Door de Sabe-vouchers durven boeren meer buiten de gebaande paden te gaan. Eerder keken ze uitsluitend naar hun vaste adviseur. Deze adviseur geeft advies vanuit hun eigen blikveld. Ik probeer de boer zelf aan het denken te zetten. Ik heb als bedrijfscoach een andere aanpak en stel andere vragen. Eigen adviseurs zijn vaak bedrijfsblind, ze kennen elkaar te lang. Het is juist verfrissend om een ander te laten meekijken.”

Bedrijfsadviseur

Bij de deelnemers aan de advies- of -bedrijfsplanvouchers is in kaart gebracht wie de feitelijke aanvraag voor deze voucher ingediend heeft. Bij zes op de tien respondenten is dit de agrariër zelf, bij de overige vier op de tien aan andere partij (veelal de adviseur die ook het advies uitgebracht of het bedrijfsplan opgesteld heeft). Deze verdeling is exact hetzelfde als RVO in haar monitoringrapport over de adviesvoucher 2021 aantrof.

Figuur 8.13 Mate waarin deelnemers al dan niet zelf aanvraag advies- en bedrijfsplanvouchers ingediend hebben (N=38)

Gevraagd naar de redenen om hulp bij de aanvraag van de voucher in te schakelen, hebben de betreffende (15) respondenten het volgende aangevoerd:

- dit werd actief aangeboden door de adviseur die het advies opgesteld heeft (7 keer genoemd);
- het indienen van de aanvraag is (te) ingewikkeld (4);
- bij het aanvragen van subsidies doet de agrariër altijd beroep op externe adviseurs (2);
- vergroten van de kans op honorering van de aanvraag (2).

We hebben de agrariërs die zelf de aanvraag hebben ingediend in de gelegenheid gesteld om het aanvraagproces te beoordelen. Uit figuur 8.14 blijkt dat nagenoeg alle 'zelf-indieners' de procedure als eenvoudig hebben ervaren. Dit geldt voor beide typen vouchers.

Figuur 8.14 Mate waarin aanvraag advies-/bedrijfsplanvouchers eenvoudig was voor zelf-indieners (N=23)

Een drietal agrariërs (ook die de aanvraag wel makkelijk vonden) hebben opmerkingen gemaakt over het feit dat ze, op advies van hun adviseur en naar aanleiding van de snelle sluiting van de openstelling in de eerste openstelling, midden in de nacht een aanvraag moesten indienen. Op dat tijdstip konden ook geen vragen gesteld worden aan RVO of de adviseur over het invullen van de aanvraag.

De bovenstaande uitkomst is overigens positiever dan RVO in haar monitoringonderzoeken had vastgesteld: 68% van de deelnemers aan de adviesvoucher 2020 onderschreef de stelling dat de aanvraag eenvoudig was, bij de adviesvoucher 2021 bedroeg dit aandeel 61% en bij de bedrijfsplanvouchers 2021/2020 72%. Dit verschil is mogelijk te verklaren door de wijze van vraagstelling: direct vragen of het eenvoudig was versus stellingen waarbij uit vijf antwoordcategorieën moet worden gekozen.

Via de RVO-omgeving kunnen de agrariërs die een advies hebben verkregen de voucher online **overdragen** aan de adviseur (die deze vervolgens kan verzilveren bij RVO). Het overdragen van de voucher liep in het overgrote deel van de gevallen (75%) zonder problemen. 15% van de deelnemers aan de vouchers voor individueel advies had wel knelpunten ervaren. Zij vonden het bijvoorbeeld

lastig, omdat ze in de persoonlijke portal van RVO hebben moeten zoeken naar de button waarmee de overdracht geregeld kon worden. Ook bleek in sommige gevallen dat een bedrijfsplan nog moest worden aangevuld voordat het goedgekeurd werd en verzilvering mogelijk was. De overige 10% van de deelnemers had hun adviseur gemachtigd om de overdracht te regelen. Zij hadden zelf dus geen ervaringen met deze procedure.

Projectsubsidies: ervaringen commissies

De aanvraag voor de projectsubsidies voor praktijknetwerken en demobedrijven wordt eveneens ingediend via de RVO-portal. Naast een ingevuld aanvraagformulier moet bij de aanvraag ook een projectplan en begroting worden aangeleverd. Beoogde uitvoerders van praktijknetwerken moeten tevens een verklaring aanreiken waarin de deelnemers aan het netwerk hun kennisbehoefte op het betreffende onderwerp of onderwerpen bevestigen.

Voor beide typen projectsubsidies zijn onafhankelijke beoordelingscommissies ingesteld. De leden van deze commissies krijgen de aanvragen – na een eerste toets aan de subsidievoorwaarden door RVO – aangereikt voor een inhoudelijke beoordeling (zie schema 2.4 en de toelichting daarop). In de eerste openstelling van de praktijknetwerken had RVO ook een voorbeoordeling gedaan van elke aanvraag. Dit is in de tweede openstelling achterwege gelaten om dubbel werk te voorkomen. Wel geeft RVO sindsdien, als daar aanleiding toe is, aandachtspunten mee aan de commissie die ze kunnen meenemen in hun beoordeling.

De beoordelingsprocedure wordt door RVO en de geraadpleegde leden van de commissies als adequaat en zorgvuldig ervaren. Vanuit de commissieleden wordt de voorbereiding en ondersteuning vanuit RVO erg gewaardeerd. Bovendien kunnen zij naar eigen zeggen ook goed uit de voeten met de procedure en de beoordelingscriteria. In enkele (online) bijeenkomsten – bij praktijknetwerken één bijeenkomst per aanvraagcategorie (stikstof, akkerbouw en algemeen) – worden de uitkomsten van de beoordeling met elkaar doorgenomen. Daar waar grote verschillen in afzonderlijke scores zijn, wordt om een argumentatie voor de scores gevraagd en kunnen commissieleden elkaar bevragen. Deze toelichting en discussie leiden bij sommige aanvragen tot bijstellingen in de (gemiddelde) scores en uiteindelijk consensus over de beoordeling.

Voor de eerste openstelling van praktijknetwerken laten de aangeleverde monitoringgegevens een verdere analyse toe.⁴⁸ Daaruit blijkt dat de gemiddelde scores voor de thema's als volgt waren: 3,02 voor impact, 3,60 voor kwaliteit van de combinatie, 3,37 voor het projectplan en 2,99 voor kosteneffectiviteit. Uit de toelichting hierop blijkt dat de commissie bij impact vooral belang hecht aan kennisoverdracht (ook naar buiten het netwerk), terwijl in veel praktijknetwerken het accent lag op kennisopbouw. Kosteneffectiviteit levert de meeste discussie op. Hier wordt gekeken naar de hoogte van de subsidie in relatie tot de verwachte impact. Hier is in de praktijk niet echt een objectieve maatstaf voor.

⁴⁸ Voor de andere openstellingen is dit niet het geval, omdat voor elke aanvraag alle scores in één cel zijn aangereikt.

Een punt dat wel vanuit de commissieleden is aangereikt is het grote tijdsbeslag dat het beoordelen van alle aanvragen vergt.⁴⁹ Toch zijn deze gesprekspartners graag bereid geweest om hun bijdrage aan de beoordeling van dit type Sabe-instrumenten te leveren.

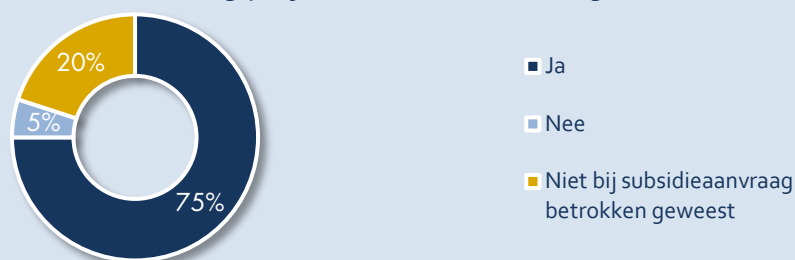
Projectsubsidies: ervaringen deelnemende uitvoerders

We hebben ook de uitvoerders van praktijknetwerken en demobedrijven gevraagd naar hun ervaringen met de procedures van de Sabe-regeling. Daarvoor hebben we allereerst getoetst of de uitvoerders het opstellen en indienen van de subsidieaanvraag zelf hebben gedaan of dat ze dit uit handen hebben gegeven. We maken hierbij een onderscheid tussen praktijknetwerken en demobedrijven. Het blijkt dat de uitvoerders van de praktijknetwerken in alle gevallen de aanvraag zelf hebben gedaan. Veelal zijn deze aanvragers werkzaam bij adviesbureaus, waardoor het doen van subsidieaanvragen binnen hun werkgebied valt.

Van de demobedrijven hebben zeven geraadpleegde uitvoerders de aanvraag deels of geheel uit handen gegeven, veelal aan een agrarisch bedrijfsadviseur (3 keer) of aan een subsidieadviesbureau, kennisinstelling, marketingbureau of een adviseur van de provincie (elk 1 keer genoemd). Het betrekken van externe hulp is vooral gedaan omdat het opstellen van een aanvraag (projectplan) als ingewikkeld werd ervaren en vanwege tijdgebrek.

De respondenten die de aanvraag (gedeeltelijk) zelf hebben gedaan, ondervonden weinig belemmeringen. Op één na vonden deze uitvoerders het opstellen en indienen van de aanvraag eenvoudig (zie figuur 8.15). De respondent die de aanvraag niet eenvoudig vond, had met name moeite met het invullen van de RVO-format voor opstellen van de projectbegroting. Dit format werd ook door twee andere uitvoerders niet als passend ervaren bij hun projectopzet.

Figuur 8.15 Mate waarin uitvoerders aanvraag projectsubsidies eenvoudig vonden (N=20)

De aanvragers moeten aan een aantal voorwaarden voldoen om in aanmerking te komen voor projectsubsidie vanuit de Sabe-regeling. Deze voorwaarden hebben we al besproken in hoofdstuk 2. We vroegen de respondenten of ze de voorwaarden en het beoordelingsproces duidelijk vonden. Dit bleek voor het overgrote deel van de respondenten het geval (zie onderstaande figuur). Twee respondenten vonden de voorwaarden en beoordeling niet duidelijk. Zij vonden de verschillende uurtarieven, het begrotingsformat en de subsidiabele kosten onduidelijk.

⁴⁹ Dit heeft er overigens toe geleid dat bij de REES-openstelling voor praktijknetwerken met deelcommissies per thema gewerkt wordt.

Figuur 8.16 Mate waarin voorwaarden en beoordeling duidelijk waren (N=20)

Op het moment van deze evaluatie zijn 13 van de 20 projecten van de geraadpleegde uitvoerders nog in uitvoering. De uitvoerders van deze projecten hebben we dus geen ervaring met de vaststellingsprocedure opgedaan. Zeven respondenten hebben op het moment van de evaluatie al wel een vaststellingsverzoek ingediend, waarvan bij vijf de vaststelling daadwerkelijk is afgerond. Bij de vaststellingsprocedure zijn (tot dusver) geen noemenswaardig knelpunten opgetreden. Vanuit RVO zijn geen vragen gesteld of verzoeken gedaan om extra informatie aan te reiken. Ook zijn er geen kortingen op de toegekende subsidie toegepast. Eén uitvoerder had knelpunten ervaren met de werking van de RVO-portal.

8.4 Oordeel over verkregen educatie

In deze paragraaf staat het oordeel over het cursus- en opleidingsaanbod, zoals dat door de GHO-instellingen is ontwikkeld en aangeboden, centraal. Daarbij hebben we ons gebaseerd op de interviews met de agrarische ondernemers en adviseurs die een Sabe-cursusvouchers respectievelijk -opleidingsvouchers hebben gebruikt.⁵⁰ Ook hebben we informatie uit de eigen evaluaties van het GHO hierin vervlochten. De sleutelpersonen van het GHO geven aan dat zij het cursus- en opleidingsaanbod voortdurend verbeteren om aan te sluiten bij de behoeften van deelnemers.

We zijn nagegaan wat de deelnemers van de *inhoud* van de *cursus* en *opleiding* vonden. Volgens beide respondentengroepen was de inhoud ruim voldoende: het gemiddeld rapportcijfer is bij zowel agrarische ondernemers als adviseurs 7,1 (bij N=39). Bij de agrarische ondernemers hebben 5 van de 13 respondenten kritiek op de inhoud. Deze deelnemers vinden de cursus te algemeen: zij hebben diepgang in de cursus gemist.

In hun optiek is onvoldoende aandacht besteed aan bijvoorbeeld verdienmodellen en de praktische toepassing op het boerenierf.

7,1
Gemiddeld
rapportcijfer inhoud
scholingsaanbod

Bij de deelnemende bedrijfsadviseurs valt op dat de gemiddelde waardering voor stikstof-opleiding veel hoger was dan de (namelijk 7,7 respectievelijk 6,4, zie ook tabel V.9 in Bijlage V). De deelnemers aan de eerstgenoemde opleiding waren over het algemeen erg enthousiast over de inhoud. Wel hebben enkele van hen kritische kanttekeningen geplaatst bij de samenhang in het inhoudelijke programma van de opleiding. De bedrijfsadviseurs die de opleiding natuurinclusieve landbouw

⁵⁰ Bij agrarische ondernemers ging het overigens uitsluitend om deelnemers aan educatie op het gebied van natuurinclusief ondernemen in de landbouw en precisielandbouw (10 respectievelijk 3 respondenten). Uit de monitoringgegevens van de cursusdeelname blijkt dat er maar één cursus op het thema stikstof met 10 deelnemers doorgegaan is. Hiervan hebben slechts enkelen een voucher gebruikt.

hebben gevolgd, geven aan dat ze verdieping hebben gemist. Ze vonden de opleiding qua inhoud oppervlakkig. Ze misten bijvoorbeeld een goed theoretisch kader en informatie over de bedrijfseconomische kant van natuurinclusief ondernemen (verdienmodellen).

Bovenstaande kritiekpunten – onvoldoende aandacht aan de praktische toepassing bij agrariërs en onvoldoende diepgang volgens bedrijfsadviseurs – werden ook in eerdere evaluaties door het GHO zelf 'opgehaald'. Onvoldoende verwachtingsmanagement in de informatievoorziening werd in de toelichting hierop als belangrijke verklaring gegeven. Bovendien is op basis van de feedback van deelnemers het scholingsaanbod op het gebied van natuurinclusieve landbouw verder doorontwikkeld. Uit latere GHO-evaluaties bleek een grotere tevredenheid van agrariërs met de inhoud en de praktische tools van de vernieuwde cursus. Daarop is ook de opleiding voor bedrijfsadviseurs verbeterd.⁵¹

Over de **deskundigheid** van de **docenten** die de cursus of opleiding gaven, bestaat consensus bij beide respondentengroepen. Agrariërs die een cursus hebben gevolgd, beoordelen deze deskundigheid

7,4 en 7,5
Gemiddeld rapportcijfer
deskundigheid
docenten

gemiddeld met een rapportcijfer 7,4 (bij N=13), bedrijfsadviseurs geven voor hun docenten gemiddeld een 7,5 (bij N=24). Bij de bedrijfsadviseurs bestaat veel waardering voor de gastsprekers tijdens de opleiding. Enkele bedrijfsadviseurs hebben verder de kanttekening geplaatst dat de kwaliteit van docenten wel wisselde. Zij vonden sommige docenten zeer goed, terwijl andere docenten

minder uit de verf kwamen.

Het meeste verschil tussen beide respondentengroepen treffen we aan in de beoordeling van de **organisatie** van de cursus of opleiding waaraan zij deelgenomen hebben. Agrariërs waren hierover minder tevreden dan adviseurs (7,1 bij N= 13 versus 7,5 bij N=26). Vanuit de eerste groep hebben enkele deelnemers kritische kanttekeningen geplaatst bij de wisselende locaties van de cursus en de (rommelige) communicatie vanuit de GHO-instelling die de cursus aanbiedt.

7,1 en 7,5

Gemiddeld rapportcijfer
organisatie
scholingsaanbod

Bedrijfsadviseurs vinden het prettig dat de opleiding na werktijd plaatsvindt en dat er voorzien is in een maaltijd. Een minpunt is de wijziging van de locatie, waardoor sommigen een stuk verder moesten rijden dan van tevoren voorzien. Het GHO licht toe dat deze maatregel is genomen om de reistijd voor alle deelnemers acceptabel te maken.⁵²

8.5 Wensen voor de toekomst

De geraadpleegde agrariërs en bedrijfsadviseurs zijn in de gelegenheid gesteld om verbeteringsuggesties voor de toekomst te doen. Hieronder komen de aangedragen verbeterpunten voor achtereenvolgens de informatievoorziening, de vouchers voor educatie en individueel advies en de projectsubsidies aan bod. Bij de Sabe-instrumenten wordt dit telkens voorafgegaan door de

⁵¹ GHO, *Toelichting op evaluatieresultaten Scholingsprogramma Natuurinclusief Ondernemen*, februari 2024.

⁵² GHO, *Toelichting op evaluatieresultaten Scholingsprogramma Natuurinclusief Ondernemen*, februari 2024.

ervaren sterke en zwakke punten.

Informatievoorziening

We hebben alle respondenten de gelegenheid geboden om **verbetersuggesties** aan te dragen voor de **informatievoorziening over de Sabe-regeling**. Slechts enkele respondenten hebben suggesties gedaan. Daarbij zijn de volgende verbeterpunten meer dan één keer genoemd:

- overzichtelijk stappenplan aanreiken voor het aanvragen en verzilveren van vouchers (3 keer genoemd);
- informatie geven over de tijden en locaties van cursussen en opleidingen (bij de cursus- en opleidingsvouchers) (3);
- meer toelichting over de eisen om de opleiding te halen en de benodigde tijdsinspanning (bij de opleidingsvouchers) (3);
- meer informatie verschaffen over de verwachte tussenrapportages en het eindverslag van projectsubsidies (2).

Cursus- en adviesvoucher

Gevraagd naar **sterke punten** van de Sabe-vouchers voor cursussen en opleidingen, konden 24 van de 40 respondenten één of meerdere punten noemen. Het meest genoemde sterke punt is de **stimulans** die van de voucher uitgaat om een cursus of opleiding te volgen (18 keer genoemd). De voucher, en daarmee geen of weinig deelnamekosten, verlaagt de drempel om educatie te gaan volgen. Twee andere sterke punten zijn aanzienlijk minder vaak genoemd, namelijk dat:

- het goed is dat er ook een voucher voor bedrijfsadviseurs beschikbaar is (3 keer genoemd);
- de procedures voor het aanvragen en verzilveren van de voucher duidelijk zijn (2);

Slechts tien respondenten hebben **zwakke punten** genoemd. Het punt dat het meest wordt genoemd relateert aan de doelgroep voor de opleidingen voor bedrijfsadviseurs. Deze respondenten hebben ervaren dat het kennisniveau van de deelnemers (te sterk) uiteenlopend was, met als gevolg dat er uitvallers waren (3 keer genoemd). Ook vond een tweetal respondenten het aanvraagproces ingewikkeld en eveneens twee respondenten het lastig om de voucher te verzilveren.

De verbeterpunten – die door 10 respondenten zijn aangedragen – refereren voor een deel aan de bovenstaande zwakke punten. De onderstaande punten zijn twee keer of vaker genoemd:

- het proces van aanvragen en verzilveren vereenvoudigen (5 keer genoemd). De suggestie is gedaan om de subsidie door de onderwijsinstelling zelf te laten aanvragen zonder dat deelnemers er iets van merken;
- een bepaald kennisniveau van deelnemende adviseurs vragen (2);
- meer/beter communiceren over de voorwaarden voor toelating tot het BAS-register (2).

Advies- en bedrijfsplanvoucher

Op een vergelijkbare manier als hiervoor bij de cursus-/opleidingsvouchers hebben we ook de deelnemers aan de Sabe-voucherregeling voor advies en bedrijfsplannen gevraagd naar sterke en zwakke punten. 25 van de 39 respondenten hebben **sterke punten** aangedragen. Het punt dat het meest wordt genoemd is de financiële ondersteuning die de voucher biedt waardoor de drempel voor

het inwinnen van advies of het opstellen van een bedrijfsplan wordt verlaagd (20 keer genoemd). Een tweede punt dat agrariërs erg aanspreekt is dat ze de voucher kunnen inzetten voor een brede reeks hedendaagse thema's (8 keer genoemd). Hierbij noemen ze zowel duurzaamheidsthema's als persoonlijke ontwikkeling. En ander positief punt is dat de vouchers alleen ingezet kunnen worden voor erkende agrarische adviseurs (3 keer genoemd). Deze respondenten denken dat dit zorgt voor een frisse blik en waarborging van een bepaald kennis- en kwaliteitsniveau van de adviseurs/het advies. Als laatste noemen enkele agrariërs de vouchers toegankelijk (3 keer genoemd). Zij geven aan dat de administratieve lasten van de vouchers laag zijn.

Een vergelijkbaar aantal respondenten (namelijk 23) noemen (ook) **zwakke punten** van advies- en bedrijfsplanvouchers. De eis dat in te zetten adviseurs in het BAS-register moeten staan – dat door sommigen juist als sterk punt is aangemerkt (zie hierboven) – is het meest genoemd (9 keer genoemd). Deze respondenten hebben hier bezwaar tegen omdat zij hun 'eigen', vaste adviseur niet konden inzetten. Daarnaast is een aantal respondenten niet tevreden over de kwaliteit en bruikbaarheid van het gegeven advies (8 keer genoemd). De verstrekte adviezen waren in hun optiek te algemeen en dus te weinig toegesneden op hun specifieke bedrijfssituatie. Sommige respondenten zien het vouchersysteem als een verdienmodel voor sommige adviseurs, waardoor adviestrajecten naar het maximum voucherbedrag worden toegeschreven (7 keer genoemd). Dit is ook vanuit sommige sleutelpersonen en vanuit gesprekspartners uit de externe omgeving aangedragen. Overige zwakke punten die meer dan eens werden genoemd, zijn:

- de beperkte beschikbaarheid van vouchers (3 keer genoemd);
- het lage voucherbedrag bij de adviesvoucher (2);
- en een ingewikkelde aanvraagprocedure (2).

De aangedragen verbeterpunten refereren aan deze zwakke punten. De 12 respondenten die verbeterpunten genoemd hebben, vragen om meer vouchers beschikbaar stellen (3 keer genoemd), geld niet uitkeren aan de adviseur maar aan de agrariër (2), ook niet-erkende adviseurs laten adviseren in het kader van de Sabe-regeling (2) en verhoging van het voucherbedrag voor advies (eveneens 2).

Projectsubsidies voor praktijknetwerken en demobedrijven

Alle (20) geraadpleegde uitvoerders van de groepsgerichte kennisdeling weten **sterke punten** van deze Sabe-modules te noemen. Het punt dat het meest naar voren is gebracht, is dit Sabe-onderdeel goed past bij de manier van leren die de voorkeur heeft van agrarische ondernemers, namelijk leren van elkaar (10 keer genoemd). Ook roemen respondenten de flexibiliteit van de regeling (9 keer genoemd), zowel qua typen subsidiabele kosten, de invulling van hun project als de reactie vanuit RVO op tussentijdse wijzigingen. Uitvoerders van praktijknetwerken zijn ook zeer te spreken over de laagdrempeligheid van de Sabe-regeling (5 keer genoemd). Zij zeggen dat de subsidie makkelijk is aan te vragen en weinig bureaucratische rompslomp met zich meebrengt. Uitvoerders van demobedrijven zijn blij met de ondersteuning in de vorm van het leernetwerk en met communicatie (5 keer genoemd). Sommige respondenten zien dit juist als zwak

“De Sabe-regeling voor demobedrijven is een goede regeling! Dat zeg ik niet vaak van de overheid. Het is vooral goed dat voorlopers beloond worden. Ik heb de regeling dan ook aanbevolen bij collega-agrariërs.”

Uitvoerder van demobedrijf

punt, zie hieronder) Als laatste noemen twee respondenten dat hun indruk is dat de gesubsidieerde projecten relatief veel maken.

Zwakke punten zijn door de respondenten in veel mindere mate genoemd dan sterke punten. Het meest kritisch zijn de uitvoerders op de aanvraag- en beoordelingsprocedure (5 keer genoemd). Deze respondenten vinden het beoordelingsproces weinig transparant en lang duren. Ook zijn volgens sommige respondenten de uurtarieven voor specifiek agrariërs een zwak punt. Dit wijkt in negatieve zin sterk af van die van adviseurs (3 keer genoemd). Ook vindt een drietal respondenten het leernetwerk en de bijbehorende communicatiecampagne geen toegevoegde waarde hebben. Als laatste noemen respondenten de beperkte inbedding van de Sabe-regeling in het verdere beleid (3 keer genoemd). Zij vinden het een gemiste kans dat projectresultaten door het ministerie van LNV niet verder worden vertaald naar en uitgewerkt tot nieuw beleid.

Van de 20 geraadpleegde uitvoerders hebben 9 verbetersuggesties genoemd. De onderstaande punten zijn twee of meer keer genoemd:

- een duidelijker begrotingsformat dat beter aansluit bij de projecten (4 keer genoemd);
- duidelijker aangeven welke informatie in de tussentijdse rapportages en het eindverslag moet staan (2);
- de mogelijkheid aanbieden van een tussentijdse toets aan de hand van tussenrapportages (2);
- individuele feedback geven na de beoordeling (2).

Draagvlak voortzetting

Tot slot hebben we aan alle respondenten gevraagd of zij het van belang vinden dat de Sabe-module waarvan zij gebruik hebben gemaakt ook in de komende jaren beschikbaar is. Uit de navolgende figuur blijkt dat er een groot draagvlak bestaat onder de deelnemers om de instrumenten in de toekomst voort te zetten (zoals nu overigens ook binnen de REES gebeurt). Dit draagvlak is voor de vouchers op het gebied van educatie minder dan voor de andere Sabe-instrumenten.

Figuur 8.17 Belang van voortzetten Sabe-module volgens deelnemers, naar type

9. Randvoorwaardelijke instrumenten

In dit hoofdstuk gaan we nader in op (de ervaringen met) de drie randvoorwaardelijke instrumenten die aan specifieke Sabe-onderdelen 'gekoppeld' zijn. Daarbij komen achtereenvolgens het BAS-register (paragraaf 9.1), het Groen Kennisnet (paragraaf 9.2) en het leernetwerk demobedrijven (paragraaf 9.3) aan bod.

9.1 BAS-register

Het is op Europees niveau geregeld dat iedere lidstaat moet beschikken over een systeem van onafhankelijke (onpartijdige) agrarische advisering. In het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid voor de periode 2023-2027 is deze bestaande verplichting opgenomen dat elke lidstaat beschikt over een onpartijdig adviseringssysteem waarmee de beschikbaarheid en kwaliteit van dergelijke hierin opgenomen adviseurs geborgd wordt vanwege de GLB adviesdiensten en rechtstreekse betalingen. In tegenstelling tot andere Europese landen, die vaak nog over eigen publieke voorlichtings- en adviesdiensten beschikken, is de agrarische adviesmarkt in ons land volledig geprivatiseerd vanaf midden jaren negentig van de vorige eeuw.⁵³ Vandaar dat in ons land een (kwaliteits)register is opgezet voor onafhankelijke agrarische bedrijfsadviseurs.

Daartoe is in 2015 het Bedrijfsadviseringssysteem (BAS) in Nederland geïmplementeerd. Dit digitale register bevat de gegevens van bedrijfsadviseurs (op persoonlijke titel) die voldoen aan de eisen die de EU stelt aan advisering over financiering, beheer en monitoring van het GLB-beleid. Oorspronkelijk was vanuit Brussel een vijftal aandachtsgebieden geformuleerd waarvoor bedrijfsadviseurs zich konden laten registreren in het BAS-register.

In aanloop tot de eerste Sabe-openstelling is het BAS-register aangepast aan het nationale beleid, in casu de Sabe-regeling. Voor deze 'nationale variant' van het register zijn er aandachtsgebieden toegevoegd die van belang zijn om (via het bedrijfsadvies) bij te dragen aan de reductie van stikstofemissie, kringlooplandbouw en een duurzame, klimaatvriendelijke bedrijfsvoering op het boerenerf. Sindsdien kunnen adviseurs zich ook laten registreren voor één of meerdere van de tien aandachtsgebieden van de Sabe-regeling, die gebaseerd zijn op de KIA LWV (zie hiervoor). De nationale aandachtsgebieden zijn ook gematcht met de huidige doelen uit het NSP in het nieuwe GLB. Dit betekent dat het BAS-register ook meteen bijdraagt aan de Europese doelstellingen.

Over de wijze waarop dit de nationale variant van het BAS-register het beste vorm en inhoud kon krijgen, heeft een adviescommissie onder leiding van ir. J.A. Breembroek advies uitgebracht aan het ministerie van LNV. Een strenge selectie 'aan de poort' via toelatingseisen, het voortdurend verrijken van kennis en adviesvaardigheden via permanente educatie en een steekproefsgewijze beoordeling van de kwaliteit van uitgebrachte adviezen, waren kernonderdelen van dit advies.⁵⁴ In dit advies wordt

⁵³ Commissie Peper, *Duurzame kennis, Duurzame landbouw*, 20 mei 1996.

⁵⁴ Breembroek, J.A., Strootman, A., Meerkerk, B., Westerhof, H., Koole, J.C., Janssen, N., *Kwaliteitsborging van het*

overigens ook het belang benadrukt van een integraal, strategisch advies en een gedegen bedrijfsplan voor het bereiken van transities en gedragsverandering bij boeren en tuinders. De Sabe sluit hierbij aan met de bedrijfsplanvouchers en de inhoudelijke eisen die aan dat plan worden gesteld (zie schema 2.3).

Om de onafhankelijkheid (in documenten ook wel 'onpartijdigheid' genoemd) van de erkende adviseurs te borgen is een scherpe scheidslijn getrokken van adviseurs die wel of niet tot het BAS-register toegelaten kunnen worden. Zo mag het advies niet gekoppeld zijn aan de verkoop van producten en diensten. De adviseur mag dan ook niet in dienst zijn bij een onderneming die producten als beschermingsmiddelen, meststoffen, diervoeders of landbouwmechanisatie verkoopt. Ook zaakbegeleiders vanuit de aanpak piekbelasting, die rechtstreeks vanuit de overheid agrarische ondernemers ondersteunen en begeleiden bij de omschakeling, verplaatsing of beëindiging van het bedrijf, zijn uitgesloten van opname in het BAS-register. Iets soortgelijks geldt voor adviseurs van kennis- en onderwijsinstellingen, omdat deze (indirect) door de overheid betaald worden. Dergelijke casussen worden ook besproken in – en getoetst door – de onafhankelijke BAS-commissie.

De Vereniging Agrarische Bedrijfsadviseurs (VAB) is door de minister van LNV aangewezen als EU-erkende beroepsorganisatie die adviseurs mag erkennen voor – en toelaten tot – het systeem. Om in het register te staan, moeten de adviseurs voldoen aan bepaalde eisen. Het gaat hierbij onder meer om meerjarige relevante werkervaring in het agrarisch advieswerk, minimaal hbo werk-/denkniveau en jaarlijks een minimaal aantal PE-punten halen (waarmee aangetoond wordt dat ze zich – via Permanente Educatie – hebben ontwikkeld). Ook moet voor elk nationaal aandachtsgebied waarvoor een adviseur zich wil laten erkennen in het BAS-register een portfolio op dat gebied aangereikt worden waaruit blijkt dat de adviseur over voldoende (advies)kwaliteiten en ervaring beschikt. Dit portfolio wordt beoordeeld door een onafhankelijke toelatingscommissie, de Commissie van Toelating (de BAS-commissie), die ingesteld is door de VAB. Uit de gesprekken blijkt dat (systeem van) het BAS-register steeds verder uitgebouwd wordt. Zo is er ook een onafhankelijke Commissie Onderwijs & Accreditatie (Commissie O&A) ingesteld om opleidingen te erkennen die relevant zijn voor de vereiste permanente educatie (het behalen van PE-punten). Beide commissies zijn organisatorisch opgehangen binnen de VAB, maar hebben een eigenstandige onafhankelijke positie hierbinnen gebaseerd op statuten en protocollen.

De **Sabe-regeling** is het eerste nationale beleidsinstrument dat gebruik maakt van het BAS-register. Agrariërs die een BAS-geregistreerde adviseur inschakelen kunnen gebruik maken van een Sabe-adviesvouchers en Sabe-bedrijfsplanvouchers. Zoals hiervoor aangegeven, geldt de BAS-registratie als voorwaarde voor benutting van deze subsidiemodules van de Sabe-regeling. Daarmee wordt het bedrijfsadvies laagdrempelig gemaakt en wordt een zekere vorm van kwaliteitsborging van het advies voorgestaan.

De onlosmakelijke verbinding van de Sabe-regeling met het BAS-register maakt dat het belangrijk is dat er voldoende, kwalitatief goede bedrijfsadviseurs beschikbaar zijn om ingezet te kunnen worden.

agrarisch advies. Advies aan Ministerie LNV, 7 juli 2020.

Vanaf de start volop ingezet op het registreren van deze adviseurs (op vrijwillige en persoonlijke titel) in de verschillende aandachtsgebieden binnen het BAS-register. De Sabe-regeling – en dan vooral de beschikbaarheid van de vouchers voor individueel advies – heeft een belangrijke stimulerend effect gehad op het aantal registraties in de afgelopen jaren. Uit tabel 9.1 blijkt dat sinds 1 januari 2021 het aantal geregistreerde adviseurs bijna verviervoudigd is. Deze groei in BAS-registraties loopt gelijk op met het toenemend belang van kwalitatief goed en onafhankelijk agrarisch bedrijfsadvies als LNV-beleidsinstrument. Agrarisch bedrijfsadvies wordt namelijk steeds belangrijker in de verduurzamingsopgaven om veranderingen te bewerkstelligen op het boerenerf. Het BAS-register kan ook worden gebruikt voor andere interventies waarbij de inzet van onafhankelijk agrarisch bedrijfsadvies wordt gevraagd met inzet van publieke financiering.

Tabel 9.1 Aantal erkenningen in BAS-register, in aantal adviseurs en aandachtsgebieden (peildatum 1 januari)

Erkenningen	2021	2022	2023	2024	Mutatie
BAS-erkende adviseurs (NL)	72	199	250	278	+386%
A1 Stikstofemissie en hergebruik nutriënten	24	55	65	72	+300%
A2 Gezonde bodem, water en teeltsystemen	12	18	15	20	+167%
A3 Weerbare teeltsystemen en gewasbescherming	9	10	14	18	+200%
A4 Circulair gebruik van gewassen, etc.	7	10	10	10	+143%
A5 Natuurinclusieve landbouw	5	17	19	22	+440%
A6 Precisielandbouw	5	9	11	11	+220%
E1 Persoonlijke ontwikkeling ondernemer en bedrijf	30	104	117	132	+440%
E2 Horizontale samenwerking	10	38	45	46	+460%
E3 Bedrijfsovername	20	105	142	164	+820%
E4 Verdienvermogen	-	30	41	51	+170%*
Gemiddeld aantal erkenningen per adviseur	1,7	2,0	1,9	2,0	

* Ten opzichte van 2022

Bron: VAB, 2024

De meeste groei van geregistreerde adviseurs is in de jaren 2021 en 2022 gerealiseerd. Dat komt overeen met de eerste openstellingen van de Sabe-regeling en hieraan gekoppelde interesse en aandacht voor registratie onder de potentieel grote groep van BAS-adviseurs die werkzaam zijn bij met name de grotere adviesbureaus. De verdere groei gaat logischerwijze langzamer nu de focus meer wordt gelegd op het bereiken van kleinere adviesbureaus en adviseurs die als zzp'er werkzaam zijn. Daarnaast zijn de grotere bureaus al voldoende opgenomen in het BAS-register vanaf de start.

In bovenstaande tabel is ook aangeven hoeveel adviseurs zich per aandachtsgebied hebben laten erkennen. Zoals hiervoor opgemerkt, kan een adviseur voor meer dan één gebied in het BAS-systeem geregistreerd worden. De sterkste toename is in de sociaaleconomische aandachtsgebieden (de E-nummers in bovenstaande tabel) waar te nemen. Bij de technisch-inhoudelijke aandachtsgebieden op het gebied van kringlooplandbouw is vooral een groei bij natuurinclusieve landbouw en stikstofreductie waar te nemen.

Uit de gevoerde gesprekken komt naar voren dat via de Sabe een goed functionerend kwaliteitssysteem voor onafhankelijk agrarisch bedrijfsadvies is opgezet, dat steeds verder verfijnd

wordt. De bovengenoemde commissies binnen de VAB hebben in de afgelopen jaren belangrijke stappen gezet om de kwaliteit en onafhankelijk te borgen. Er is een **toelatingsprocedure** ontwikkeld die er voor zorgt dat adviseurs aantoonbaar kwaliteit en ervaring hebben om op het betreffende terrein of terreinen te kunnen adviseren. Het gevolg hiervan was dat in de eerste periode 25 tot 30% van de verzoeken tot toelating afgewezen werd. Inmiddels is dit aandeel lager (naar 5% tot 10% en nog eens 5% voorwaardelijke toelatingen), omdat algemeen bekend is dat er serieus eisen aan de toelating tot het BAS-register worden gesteld. Ook is door de komst van de Commissie O&A meer aandacht voor de kwaliteit van opleidingen (en de accreditatie daarvan voor het verkrijgen van punten voor **permanente educatie**) en de controle op het bijhouden van de kennis (via het behalen van PE-punten). Sinds dit jaar een opleidingsregister operationeel bij de VAB waarvoor aanbieders hun opleidingsaanbod kunnen laten toetsen door deze commissie. Als het opleidingsaanbod aan de kwaliteitseisen van deze commissie voldoet, wordt het geaccrediteerd voor permanente educatie en opgenomen in het opleidingsregister. Op deze wijze wordt bijgedragen aan een goede kwaliteit van het opleidingsaanbod en dus uiteindelijk ook aan goede kwaliteit van het onafhankelijke bedrijfsadvies.

Bij de steekproefsgewijze toetsing van uitgebrachte adviezen bleek in de aanvangsfase dat de kwaliteit ervan sterk uiteenliep. Door adviseurs aan te spreken in het geval van een ondermaatse kwaliteit, is een verbetering in de advieskwaliteit gerealiseerd. Hierbij past de kanttekening dat de steekproef puur gericht was op de schriftelijke vastlegging van het adviesrapport in relatie tot de vereisten van de Sabe-regeling. Ook wordt op dit moment een online cursus schriftelijk rapporteren ontwikkeld, die mogelijk verplicht gesteld gaat worden. Uit RVO monitoring en onze evaluatie blijkt dat agrarische ondernemers – met een Sabe-advies- of bedrijfsplanvoucher – doorgaans (zeer) tevreden zijn met de kwaliteit van het advies. Zie hiervoor paragraaf 8.2.

Het BAS-register draagt dus niet alleen bij aan een grotere beschikbaarheid van onafhankelijke adviseurs maar ook aan een betere borging van de kwaliteit van het advies. De rol van de onafhankelijke adviseurs op het AKIS heeft hierdoor een impuls gekregen. Vanuit de VAB is aangegeven dat zij in haar rol als erkend orgaan voor BAS-register ook namens de lidstaat Nederland meer invloed en impact heeft gekregen binnen het AKIS. De VAB wordt ook regelmatig uitgenodigd om binnen Europees verband presentaties te geven over hoe binnen Nederland het onafhankelijk advies en het BAS-register functioneert. Met name ook de koppeling van vouchers/aandachtsgebieden en registratie van adviseurs hiervoor heeft de aandacht als best practice.

“Zonder de Sabe-regeling was er geen BAS-systeem zoals dat er nu staat. Sabe heeft een wezenlijke rol gespeeld bij de ontwikkeling en uitbouw van het BAS-systeem. Inmiddels heeft de registratie ook echt marktwaarde voor de adviseurs. We zijn nog niet zover, maar het moet verder groeien naar een soort BOVAG-garantie voor onafhankelijk advies.”

Gesprekspartner externe omgeving

Onze gesprekspartners hebben voor de toekomst wel enkele **kritische kanttekeningen** geplaatst of aandachtspunten aangereikt. Zo is het ontwikkelde aanbod van opleidingen aan de GHO-instellingen nog lang niet goed aangesloten op de aandachtsgebieden zoals die ook voor de Sabe en het BAS-register gelden. Dit het voorgaande blijkt al dat dit opleidingsaanbod beperkt is (gebleven) tot drie

aandachtsgebieden (dat overigens recent is aangemeld voor accreditatie in het kader van het BAS-opleidingenregister), terwijl er voor de nationale erkenning tien aandachtsgebieden zijn vastgesteld waarop het onafhankelijke advies betrekking kan hebben. Deze disbalans wordt ook als één van de redenen aangevoerd waarom de deelname vanuit de adviseurs aan deze educatie achtergebleven is bij de verwachtingen.

Bij het bovenstaande moe aangetekend worden dat vanuit het ministerie van LNV een bewuste keuze is gemaakt om binnen de context van de Sabe-regeling specifiek deze drie cursussen en opleidingen te laten ontwikkelen en niet voor alle aandachtsgebieden. Het is de bedoeling dat via de permanente educatie (het opleidingenregister) in 2024 op praktisch alle aandachtsgebieden een erkend opleidingsaanbod komt waarvan BAS-adviseurs gebruik kunnen maken. Dit wordt privaat georganiseerd door bestaande kennisaanbieders. De infrastructuur hiervoor (het register) wordt door het ministerie van LNV gefinancierd. Hierdoor kan het actuele scholings- en opleidingsaanbod sneller en kostenefficiënter 'landen' bij de BAS-adviseurs.

Een kritische kanttekening is ook gemaakt in de richting van de grotere adviesbureaus die oververtegenwoordigd zijn qua registraties in het BAS-register en zodoende veel invloed en sturing kunnen uitoefenen richting de agrarische ondernemers als het gaat om de aantallen aanvragen voor advies- en bedrijfsplanvouchers. Dit verloopt bij een deel van de adviseurs via een machtigingsprocedure. Hierdoor zouden kleinere adviesbureaus en zzp'ers minder goed aan bod komen om vouchers voor 'hun klanten' te organiseren. Tijdens de eerste openstellingen van de Sabe-regeling was dit een groter probleem dan nu het geval is, blijktens de meest recente praktijkervaringen. Het is wel van belang om de balans hierin te blijven bewaken. Het aanvraagstelsel voorziet in een (wettelijk vastgelegde) machtigingsprocedure voor deze subsidieregeling en hierop beperkingen zetten is technisch en economisch kostbaar in de uitvoering. Om die reden is ook besloten om via communicatie en gesprekken met de bureaus dit punt zoveel mogelijk uit de weg te helpen. Dit wordt blijvend gemonitord.

Uit de gevoerde gesprekken met sleutelpersonen en de externe omgeving blijkt dat de Sabe-regeling als voorloper een voorbeeldfunctie heeft voor andere LNV-beleidsinstrumenten. Mede op grond van de ervaringen die bij de Sabe opgedaan zijn, is er een BAS-register geëvolueerd waaraan ook andere regelingen (van LNV of provincies) te koppelen zijn. Een zeer recent voorbeeld hierbij is de inzet van procesbegeleiders en coaches die in het kader van de sociaal-economische begeleiding (SEB) op korte termijn worden ingezet om agrarische ondernemers meerjarig bij te staan bij de vraagstukken en processtappen omtrent hun toekomstperspectief. Ook hier geldt dat een BAS-registratie en dus specifieke erkenning wordt gevraagd zodat de kwaliteit en onafhankelijkheid kan worden geborgd.

9.2 Groen Kennisnet

In het kader van het programma Innovatie op het Boerenerf is het kennisplatform Groen Kennisnet verder doorontwikkeld, met als doel om een bredere groep agrarische ondernemers te bereiken met nieuwe kennis. Deze nieuwe kennis is nodig voor de (verdere) verduurzaming van het boerenbedrijf. Groen Kennisnet is een landelijk, digitaal platform voor het 'groene domein'. De kennisbank biedt

meer dan vijfhonderd duizend vrij toegankelijke en actuele kennisbronnen over de agrarische sector, voedselsector en groen. In de collectie van Groen Kennisnet zitten onder andere vakbladen, onderzoeksresultaten en projectresultaten. Ook onderhoudt Groen Kennisnet in samenwerking met verschillende partners wiki's en andere e-learnings. Daarnaast houden de Groen Kennisnet-redacteurs verschillende dossiers bij over onderwerpen die zij uitlichten. Uit een gesprek met een sleutelpersoon van LNV, blijkt dat Groen Kennisnet in Europa een voorloper is op het gebied van digitalisering van informatie uit de agrarische sector. Bij het EU-FarmBook, de Europese tegenhanger van het Groen Kennisnet, wordt het Groen Kennisnet als een voorbeeld beschouwd. Goede praktijken van het Groen Kennisnet worden zo Europees overgenomen.

In het verleden werd het Groen Kennisnet voornamelijk gebruikt door docenten en studenten aan het GHO. In de afgelopen jaren is het Groen Kennisnet ook andere type bezoekers aan gaan trekken, zoals adviseurs, andere erfbetreders en beleidsmedewerkers. De website van Groen Kennisnet heeft ruim 219.000 gebruikers pers jaar, de wiki meer dan 250.000.

Verbinding met Sabe

Aanvankelijk is Groen Kennisnet geen onderdeel van de Sabe-regeling. In de aangepaste regelingstekst van 30 april 2021 wordt voor het eerst aan Groen Kennisnet gerefereerd, namelijk door informatie over demobedrijven op te nemen in het Groen Kennisnet. In de wijzigingen aan de regelingstekst van 3 mei 2022 – dus in de aanloop van de tweede openstelling voor dit type project – volgt een soortgelijke verplichting voor praktijknetwerken. Uitvoerders van beide typen projecten die Sabe-projectsubsidies krijgen, zijn volgens de regeling verplicht om medewerking te verlenen aan het delen van informatie over hun project op Groen Kennisnet. Achterliggend doel hiervan is om de kennisverspreiding te stimuleren naar andere agrarische ondernemers en of bedrijfsadviseurs of wetenschappers/ beleidsmakers.

Van de praktijknetwerken wordt, na toekenning van de Sabe-subsidie, in ieder geval de naam van het project, de naam van de organisatie, de zakelijke contactgegevens van de aanvrager, een samenvatting van het projectplan en het samenwerkingsverband dat deelneemt aan het project gedeeld. Voor demobedrijven geldt dat informatie over de demonstratieprojecten moet worden gedeeld. In de regelingstekst staat niet vastgelegd op welk moment deze informatie moet worden gedeeld, zoals bijvoorbeeld na de toekenning van de subsidie of na afloop van het project, en welke partij hierin het initiatief neemt.

Uit de evaluatie blijkt dat de praktische uitvoering van het delen van informatie over de Sabe-praktijknetwerken en -demobedrijven te wensen overlaat. Vanuit Groen Kennisnet is aangegeven dat informatie over de praktijknetwerken uit de eerste openstelling voor dit type projecten, ontbreekt. Bij deze eerste openstelling was van een verplichting om informatie aan te dragen nog geen sprake. Verder vindt er geen toets plaats of alle uitvoerders informatie aanleveren en of deze informatie volledig is. Onduidelijk is bij wie deze verantwoordelijkheid ligt. Ook zijn over het aanleveren van tussentijdse of eindverslagen geen afspraken gemaakt. Wel benadert Groen Kennisnet de uitvoerders van wel bekende praktijk-netwerken één of twee keer per jaar om na te gaan of interessante resultaten te melden zijn en informatie hierover aangereikt kan worden. Voor zover bekend geldt dit

niet voor de demobedrijven.

De praktijknetwerken uit de tweede openstelling en de demobedrijven staan onder 'projecten' vermeld op de Groen Kennisnet -webpagina. De demobedrijven worden kort gepresenteerd waarbij de naam van het bedrijf, naam van de uitvoerder, locatie en doel van het demobedrijf worden genoemd. De pagina's over de demobedrijven linken door naar de website 'Groeien naar morgen' waarop deze bedrijven uitgebreider worden voorgesteld. De praktijknetwerken staan uitvoerig op Groen Kennisnet, met projectstatus, regio, thema, uitvoerder, aantal deelnemers, activiteiten en omschrijving van het netwerk. Beschikbaar gestelde resultaten van het praktijknetwerk zijn deze via deze pagina in te zien.

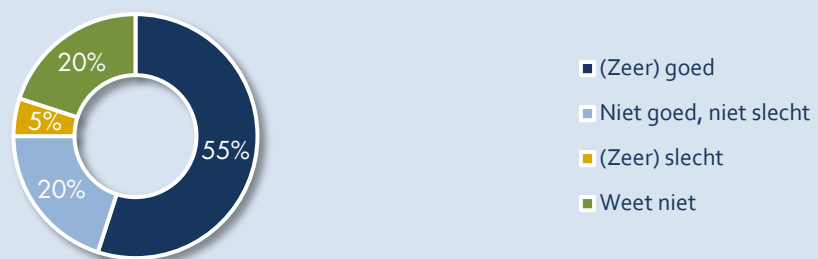
Ook het GHO maakt gebruik van Groen Kennisnet voor het delen van kennis, materialen en masterclasses. Over precisielandbouw heeft het GHO een wiki aangemaakt op Groen Kennisnet. Deze wiki wordt ook gebruikt voor de Sabe-cursus en -opleiding over precisielandbouw. De sleutelpersoon uit het GHO geeft aan dat het delen van informatie via Groen Kennisnet soepel is verlopen.

Ervaringen met Groen Kennisnet

Uitvoerders van praktijknetwerken (uit de tweede openstelling) en demobedrijven wordt gevraagd om van hun project informatie te delen op Groen Kennisnet. Slechts 4 van de 20 geraadpleegde uitvoerders hebben hiermee ervaring opgedaan. Twee van hen hebben gedurende de looptijd van hun project informatie gedeeld, de twee anderen na afloop van het project. Een van hen koppelt terug dat het proces van aanleveren en delen niet soepel verloopt. Ook was voor deze respondent onduidelijk waar de informatie terecht zou komen.

Ruim de helft van de uitvoerders staat positief tegenover de verplichting van het delen van informatie via Groen Kennisnet (zie figuur 9.2). Zij vinden het een goed principe om resultaten breder te verspreiden. Een vijfde is neutraal, een zelfde aandeel heeft hierover geen mening. Slechts één respondent reageert ronduit negatief.

Figuur 9.2 Oordeel over verplichting kennis delen via Groen Kennisnet, demobedrijven en praktijknetwerken (N=20)

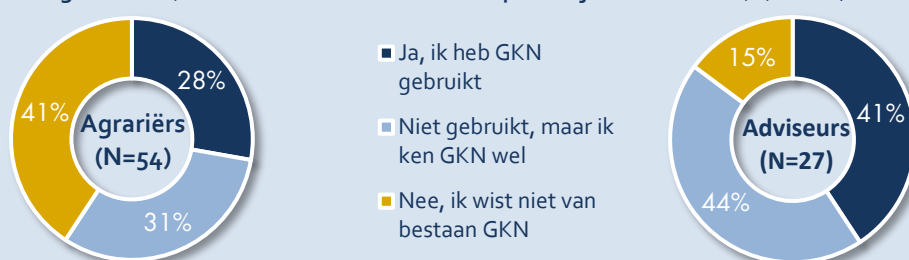

Dat het enthousiasme van uitvoerders over kennisdeling via het Groen Kennisnet niet groot is, blijkt ook uit het feit dat de helft van de respondenten, waaronder ook een aantal die in principe positief oordelen over het breder delen, vraagtekens plaatst bij de werking van Groen Kennisnet. Zij dragen hiervoor de volgende argumenten aan:

- er is twijfel of Groen Kennisnet wel bekend is onder boeren (5 keer genoemd). De verwachting is dat het delen van informatie via Groen Kennisnet daarom weinig impact zal maken;
- het digitale platform van Groen Kennisnet is onoverzichtelijk en ontoegankelijk (2);
- het delen van Groen Kennisnet kost teveel tijd (2).

Bij zowel geraadpleegde agrariërs als bedrijfsadviseurs is in kaart gebracht of zij bekend zijn met en – als dit het geval is – gebruik maken van de informatie op Groen Kennisnet. Dit is voor beide respondentengroepen in figuur 9.3 weergegeven. Bij de agrariërs hebben we deze vraag gesteld aan de respondenten die een cursusvoucher, adviesvoucher of bedrijfsplanvoucher hebben aangevraagd en aan de deelnemers aan de praktijknetwerken. Vergelijken we de agrariërs met de adviseurs, dan is Groen Kennisnet onder adviseurs veel meer bekend dan onder agrariërs (85% versus 59%). Groen Kennisnet is in de adviespraktijk ook een belangrijker kennisbron dan voor boeren die willen verduurzamen, getuige het feit dat het aandeel gebruikers onder de eerste groep groter is dan onder de tweede groep.

Figuur 9.3 Bekendheid en gebruik Groen Kennisnet, adviseurs (opleidingsvoucher) en agrariërs (vouchers en deelnemers praktijknetwerken) (N=81)

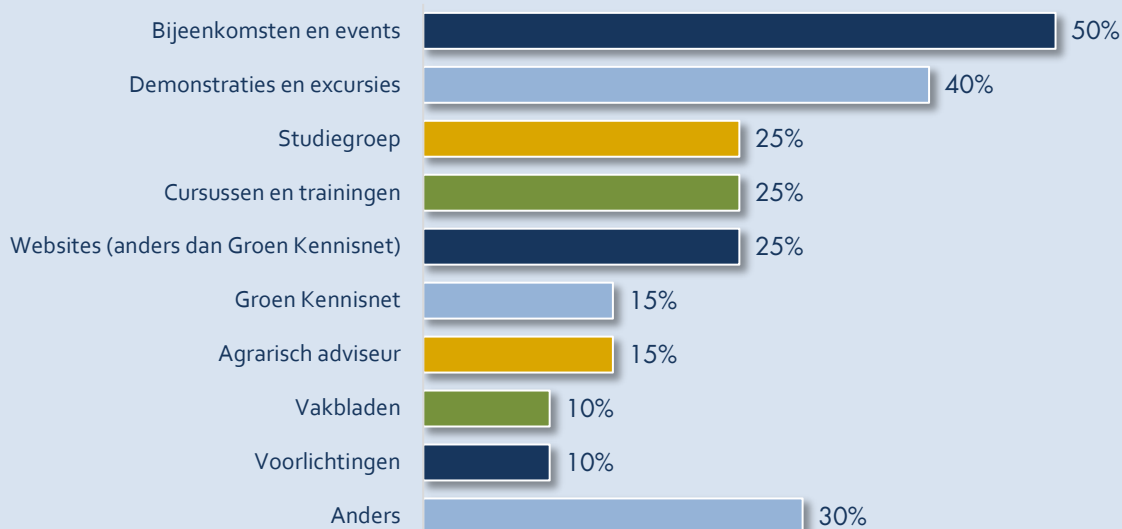

Uit de bovenstaande figuur komt ook naar voren dat bijna drie op de tien agrariërs wel eens gebruik maakt of heeft gemaakt van Groen Kennisnet voor het opdoen van kennis over duurzame landbouw en/of verduurzaming van hun onderneming. Bij de adviseurs is dit ruim vier op de tien. Vaak gebruiken ze Groen Kennisnet voor achtergrondinformatie, bijvoorbeeld over:

- teelten (4 keer genoemd);
- stikstof (3);
- bemesting (2);
- bodem (2);
- fokken en houden van melkvee (2).

Dat het Groen Kennisnet geen veelgebruikte bron is voor agrariërs wordt bevestigd in de uitkomst op de vraag aan geraadpleegde deelnemers aan praktijknetwerken en bezoekers aan demobedrijven welke kanalen zij benutten om kennis over verduurzaming te vergaren. Slechts 3 van de 20 respondenten hadden wel eens gebruik gemaakt van Groen Kennisnet (zie figuur 9.4).

Figuur 9.4 Kanalen voor kennisvergarig over duurzaamheid, deelnemers praktijknetwerken en bezoekers demobedrijven (N=20)

Naast bijeenkomsten en demonstraties – die bij deze respondenten vanzelfsprekend bovenaan staan – vormen studiegroepen, cursussen en internet belangrijke bronnen om nieuwe kennis en informatie over (aspecten van) verduurzaming van hun bedrijf tot zich te krijgen.

9.3 Leernetwerk demobedrijven

Voor uitvoerders van demobedrijven is een leernetwerk opgericht waarin zij kennis en ervaringen kunnen uitwisselen. Het leernetwerk is gebaseerd op drie principes, namelijk dat boeren hun ervaringen – zowel successen als gemaakte fouten – delen uit de praktijk, dat zij ondernemerschap tonen en dat zij kennis en ervaringen op gelijke voet kunnen delen. Het leernetwerk en de communicatiecampagne (zie hierna) worden uitgevoerd door communicatiebureau Imagro, in samenwerking met Aequator Groen + Ruimte en CLM (die inhoudelijke kennis aandragen). In november 2022 is daartoe vanuit het ministerie van LNV subsidie verleend.

Het belangrijkste doel van het leernetwerk is om agrariërs met demobedrijven te ondersteunen om hun bereik – dus het aantal bezoekers aan hun bedrijf – te vergroten. Dit gebeurt met de communicatiecampagne 'De Groene Vonk', die onder meer bestaat uit landelijke demodagen, de website 'Groeien naar morgen' en online communicatieworkshops. Een tweede doel van het leernetwerk is het faciliteren van onderlinge kennismaking en uitwisseling tussen agrariërs met een demobedrijf. Daartoe worden netwerkbijeenkomsten georganiseerd waarin ontmoeting en ervaringsuitwisseling over duurzaam ondernemen centraal staan. In het gesprek met de vertegenwoordiger van het leernetwerk is naar voren gebracht dat vooral aan uitwisseling en netwerkvorming veel behoefte is.

Ook voor leernetwerk geldt dat dit pas gaandeweg de uitvoering aan de Sabe-regeling 'verbonden' is. In de regelingstekst van 24 september 2021 worden de rechten en richtlijnen voor deelname aan het

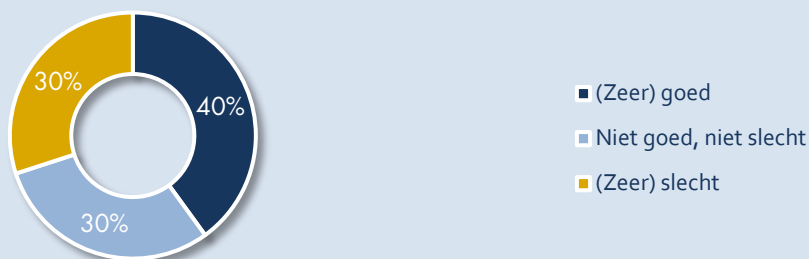
leernetwerk beschreven. Een belangrijk vertrekpunt is dat de deelname op vrijwillige basis gebeurt. Elk demobedrijf wordt uitgenodigd om mee te werken aan de centrale projectcommunicatie op de website 'Groeien naar morgen'. In overleg met demobedrijven worden communicatie-uitingen ontwikkeld waaraan elk demobedrijf in de looptijd van het project een keer bijdraagt. Als laatste wordt verwacht dat uitvoerders van demobedrijven twee keer per jaar deelnemen aan netwerkbijeenkomsten van het leernetwerk.

Met de communicatie heeft het leernetwerk naar het eigen zeggen ongeveer 70% van de Nederlandse boeren bereikt. Er is vooralsnog alleen geen aantoonbaar verband tussen de campagne-uitingen en een toename van bezoek aan demobedrijven. Of demobedrijven succesvol zijn ligt voornamelijk aan de uitvoerder in kwestie, aldus de vertegenwoordiger van het leernetwerk. De meeste demobedrijven zijn in staat om veel bezoekers te trekken, maar bij enkele blijft het bezoekersaantal achter op de verwachtingen. Slechts 2 van de 10 geraadpleegde uitvoerders van demobedrijven heeft naar eigen zeggen via het leernetwerk kennis opgedaan over communicatie en het vergroten van hun bereik. Zie paragraaf 6.1 voor het aantal bezoekers dat geraadpleegde demobedrijven bereikt hebben.

Ervaringen uitvoerders met leernetwerk

Uit de interviews met uitvoerders van demobedrijven komt een wisselend beeld naar voren (zie figuur 9.5). Vier respondenten zijn (zeer) positief over het leernetwerk. Zij zijn vooral erg te spreken over het feit dat ze ervaringen kunnen uitwisselen met andere uitvoerders van demobedrijven. Ook werkt het netwerk in hun ervaring motiverend.

Figuur 9.5 Ervaringen met leernetwerk demobedrijven (N=10)

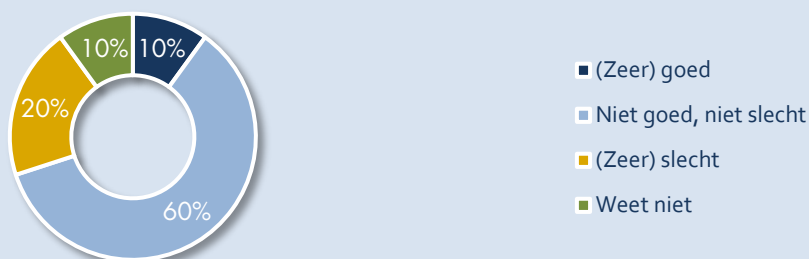

De andere zes respondenten zijn neutraal of hebben slechte ervaringen met het leernetwerk voor demobedrijven. Deze twee groepen dragen hiervoor dezelfde argumenten aan, namelijk:

- de gedeelde kennis over communicatie en marketing is niet nuttig (4 keer genoemd);
- het bijwonen van de netwerkbijeenkomsten kost (te) veel tijd (4);
- de opbrengsten van het leernetwerk staat in geen verhouding met de kosten hiervan (2);
- voorafgaande aan de aanvraag was niet duidelijk dat er sprake was van een leernetwerk waaraan uitvoerders verondersteld worden aan deel te nemen (2).

We vroegen de uitvoerders van demobedrijven niet alleen naar hun ervaringen met het netwerk, maar ook naar hun oordeel over de communicatiecampagne 'De Groene Vonk'. Het blijkt dat de meeste respondenten niet zo positief zijn over deze campagne. Dit wordt ook geïllustreerd met figuur 9.6.

Figuur 9.6 Oordeel uitvoerders over communicatiecampagne 'De Groene Vonk' (N=10)

De meeste respondenten oordelen neutraal over de communicatiecampagne. Deze uitvoerders maken niet of nauwelijks gebruik van de beschikbare toolbox met reclamemateriaal en hulp bij communicatie. De twee respondenten die negatief reageren vinden de campagne niet van toegevoegde waarde en daarom zonde van de ingezette middelen. De respondent die wel positief is, is vooral erg te spreken over het beschikbare reclamemateriaal.

10. Conclusies en aanbevelingen

In dit afsluitende hoofdstuk komen we tot de samenvattende conclusies van de evaluatie van de Sabe-regeling voor de periode 2020-2023 onder de RNES. In deze conclusies hebben we ook onze aanbevelingen richting de opdrachtgever geformuleerd (in de tekstkaders).

Algemeen

Vanuit het programma 'Innovatie op het Boerenerf' is in 2020 de Sabe-regeling tot stand gekomen. Deze nationale regeling bevat een samenhangend geheel aan subsidie-instrumenten om – via de leermethodes educatie, individueel advies en groepsgerichte kennisdeling – op een laagdrempelige manier kennis over verduurzaming van de landbouw beschikbaar te krijgen op het boerenerf. Daartoe zijn in vijf openstellingen subsidies beschikbaar gesteld voor cursus- en opleidingsvouchers, advies- en bedrijfsplanvouchers en projectsubsidies voor praktijknetwerken en demonstratiebedrijven. Voor het gebruik van het eerste type vouchers is aan het Groene Hoger Onderwijs gevraagd om een passend educatieaanbod te ontwikkelen. Ook beoogt de Sabe-regeling bij te dragen aan de uitbreiding en versterking van het onafhankelijke bedrijfsadvies. Dit om de werking van het Agrarisch Kennis en Innovatie Systeem (AKIS) te verbeteren. Daartoe is een link gelegd met het BAS-register waarvan de nationale variant rechtstreeks voortkomt uit de Sabe-regeling. De vouchers voor individueel advies kunnen uitsluitend gebruikt worden voor de inzet van onafhankelijke agrarische bedrijfsadviseurs uit het BAS-register.

Doeltreffendheid educatie

Bij de leermethode educatie heeft de evaluator zowel de doeltreffendheid van de investering in de ontwikkeling van het GHO-aanbod als die van de cursus- en opleidingsvouchers vastgesteld. De investering in het **educatieaanbod** heeft geleid tot twee scholingsprogramma's met een aanbod op een drietal relevante thema's, waarmee een basis is gelegd voor de versterking van de kennisinfrastructuur op deze thema's. De impact is tot dusver bescheiden gebleven vanwege het feit dat het aantal deelnemers aan de ontwikkelde cursussen en opleidingen beperkt is gebleven tot ruim 500 personen (namelijk 368 agrariërs en 158 adviseurs). Het scholingsaanbod heeft bij de deelnemende agrariërs en adviseurs tot meer kennis geleid, maar gezien de geringe deelname is de doeltreffendheid van dit onderdeel bescheiden.

Eén van de verklaringen voor de geringe deelname is de vorm waarin de educatie wordt geboden. Alleen de kortdurende, gratis masterclasses stikstof hebben enige deelname onder de agrariërs teweeggebracht. Voor de meerdaagse, fysieke cursussen voor boeren bestond nauwelijks belangstelling. De interesse van bedrijfsadviseurs beperkte zich voornamelijk tot de opleiding stikstof, op enige afstand gevolgd door de opleiding natuurinclusieve landbouw.

Aanbeveling

Investeer in de resterende uitvoeringstermijn van de GHO-scholingsprogramma's niet langer in cursussen voor agrariërs, maar biedt ruimte voor (experimenteren met) andere onderwijsvormen om alsnog agrariërs te bereiken.

De beide scholingsprogramma's zijn verlengd om in de komende jaren alsnog grotere groepen agrariërs en adviseurs te bereiken met het educatieaanbod. De evaluatie levert twee andere aangrijpingspunten op waarmee de doeltreffendheid van dit Sabe-onderdeel vergroot kan worden. De verbinding van het ontwikkelde aanbod aan de permanente educatie voor BAS-registreerde kan de deelname van bedrijfsadviseurs verder bevorderen. Uitbreiding naar andere dan de drie thema's waarvoor destijds bewust is gekozen om een educatieaanbod te ontwikkelen, is eveneens mogelijk. Daarbij dient dan wel goed gekeken te worden op welke aandachtsgebieden bij de doelgroepen vooral een behoefte aan educatie bestaat en of op die thema's een rol voor het GHO (binnen de kaders van de bestaande opdracht) weggelegd is.

Aanbeveling

Bevorder dat het GHO-opleidingsaanbod voor bedrijfsadviseurs erkend wordt voor permanente educatie ten behoeve van het BAS-register. Tegelijkertijd kan overwogen worden om dit aanbod uit te breiden voor andere aandachtsgebieden binnen het BAS-register.

Uit de evaluatie blijkt dat de effectiviteit van de **vouchers voor educatie** relatief beperkt is gebleven. Dit is vooral verklaarbaar door het geringe bereik van deze Sabe-instrumenten, met name van de cursusvoucher voor agrariërs. Dit geringe bereik kan worden verklaard door onvoldoende aansluiting van de leer methode bij de doelgroep, de communicatie over en planning van de cursussen, de vrijblijvendheid van het voucherinstrument en de 'driedubbele' administratieve handeling (aanvraag voucher, aanmelding cursus en overdracht voucher). Consequentie hiervan is dat slechts een klein deel van de beschikbare mogelijkheden (en financiële middelen) om een laagdrempelige manier een cursus of opleiding te volgen, in de praktijk ook daadwerkelijk is benut. Niet alleen is het aantal aangevraagde vouchers bij beide groepen sterk achtergebleven bij de verwachtingen, waarbij geconstateerd moet worden dat bij de opleidingsvouchers voor adviseurs achteraf gezien een veel te ruim budget gereserveerd was. Ook is sprake van een grote 'uitval' doordat lang niet alle toegekende vouchers ook daadwerkelijk verzilverd zijn. Per saldo zijn slechts 22 agrariërs en 87 adviseurs met een dergelijke voucher bijgeschoold/opgeleid.

Aanbeveling

Overweeg te stoppen met indirecte subsidiëring via cursusvouchers. Bij toekomstige scholingsactiviteiten voor agrariërs ligt rechtstreekse subsidiëring aan het GHO meer voor de hand, zodat de aanbieders dit gratis of tegen een gereduceerde prijs kunnen aanbieden. Overweeg daarbij een vaste, kostendekkende subsidiebijdrage per activiteit te hanteren, zodat afgestapt kan worden van het minimale aantal deelnemers per activiteit.

Bij de deelnemers aan deze educatie zien we wel kennistoename of verdieping van bestaande kennis. Ook zien we als gevolg hiervan veranderingen in het bedrijfsvoering respectievelijk de adviespraktijk. Het gebrek aan effectiviteit is dus niet zozeer gelegen in de inhoud en kwaliteit van de educatie, maar in het geringe bereik van deze Sabe-modules. Voor de cursusvoucher bestaat het minste draagvlak voor voortzetting in de toekomst.

Doeltreffendheid individueel advies

Voor het beschikbaar krijgen van onafhankelijk individueel advies kent de Sabe-regeling twee

vouchers, namelijk de adviesvoucher voor eerste oriëntatie op een vraagstuk en de bedrijfsplanvoucher voor een meer gedegen uitwerking van een op maat gesneden plan voor de omschakeling naar duurzame landbouw. Voor het opstellen van het advies/bedrijfsplan moet een beroep worden gedaan op een erkende, onafhankelijke adviseur uit het BAS-register.

De laagdrempelige Sabe-adviesvoucher kan op een grote belangstelling rekenen. Alleen bij de laatste openstelling (waarbij alle piekbelasters een voucher konden aanvragen) bleef het aantal aanvragen achter bij verwachting. Ook voor de Sabe-bedrijfsplanvoucher was de nodige belangstelling bij de doelgroep. Dit type voucher werd relatief vaker dan de adviesvoucher toegekend maar relatief minder vaak verzilverd. Verzilvering bleef dikwijls uit vanwege overvraging door grote adviesbureaus (waardoor adviestrajecten niet (snel) ingepland konden worden), de vrijblijvendheid van het instrument en afwijzing na controle van het verzilveringsverzoek. Dit neemt niet weg dat per saldo ruim 8.000 agrariërs via een adviesvoucher onafhankelijk advies van een erkende bedrijfsadviseur hebben ontvangen (en op het moment van de evaluatie nog 300 adviezen in de pijplijn zitten). Daarnaast hebben 400 agrariërs via een bedrijfsplanvoucher een bedrijfsplan laten opstellen. Bij het laatste type voucher blijkt uit de evaluatie dat de termijn waarbinnen de toegekende voucher verzilverd moet worden aan de krappe kant is.

Aanbeveling

Gezien de verschillende aard van het individueel advies tussen de adviesvoucher en de bedrijfsplanvoucher, ligt het voor de hand om te differentiëren in geldigheidstermijn van de voucher (dus de maximale termijn voor de bedrijfsplanvoucher langer maken).

Het voucherinstrument blijkt met name voor de duurdere adviestrajecten waarin een bedrijfsplan ontwikkeld wordt, van grote betekenis te zijn geweest om een adviseur in te schakelen. Voor de adviesvoucher is dit in veel mindere mate het geval. Beide vouchers doen in veel gevallen wel wat ze moeten doen, namelijk dat nieuwe kennis beschikbaar komt voor de agrarische onderneming of bestaande kennis verdiept wordt. Van dit outcome-effect was bij ongeveer vier op de vijf deelnemers aan de adviesvoucher en negen op de tien deelnemers aan de bedrijfsplanvoucher sprake. Ook leidt het gebruik van beide typen vouchers tot handelingsperspectief voor vervolgstappen. Uit de evaluatie blijkt dat maar liefst 94% van deelnemers aan de adviesvoucher daadwerkelijk veranderingen doorvoert of dit overweegt. Bij de deelnemers aan de bedrijfsplanvoucher is dit aandeel 88%. Bij het eerste type voucher gaat het zowel om veranderingen op het gebied van ondernemerschap en duurzaamheid, bij het tweede type in nagenoeg alle gevallen om belangrijke stappen richting verduurzaming (met name rondom bodembeheer, stikstofreductie en vergroten van biodiversiteit). De evaluator concludeert dan ook deze Sabe-instrumenten voor individueel advies in hoge mate doeltreffend zijn.

Een belangrijke impact van de beide typen adviesvouchers is dat deze de toegankelijkheid en beschikbaarheid van het onafhankelijk agrarisch bedrijfsadvies hebben bevorderd. Door deze vouchers te verbinden aan het BAS-register – en dus een nationale variant van dit register te implementeren – is sprake van een grote aanwas van erkende adviseurs. Daarmee heeft de Sabe-regeling een positief effect gehad op de werking van de AKIS: de grote inzet van erkende,

onafhankelijke agrarische bedrijfsadviseurs heeft geleid tot meer kennis en handelingsperspectief op het boerenerf.

Doeltreffendheid groepsgerichte kennisoverdracht

Via projectsubsidies worden binnen Sabe twee typen projecten voor groepsgerichte kennisoverdracht gestimuleerd, namelijk praktijknetwerken en demobedrijven. Na een zorgvuldige beoordeling door externe beoordelingscommissies zijn 53 praktijknetwerken en 22 demobedrijven geselecteerd. Hoewel deze projecten geheel verschillend van aard zijn – kleine netwerken vormen dat

elkaar regelmatig ontmoet voor kennisuitwisseling versus een eenmalig bezoek aan een demobedrijf – zijn zij beide effectief. Dat de leermethode groepsgewijze kennisdeling aansluit bij de doelgroep blijkt uit het grote bereik van deze projectinitiatieven. De ondersteunde praktijknetwerken hebben naar schatting 7.800 agrariërs bereikt, waarvan een relatief klein deel via directe deelname aan het netwerk en een groot deel indirect via bredere kennisdisseminatie. Met de ondersteunde demobedrijven zijn in totaal al

bijna 13.500 agrariërs bereikt. Onder deelnemers aan de praktijknetwerken en bezoekers aan demonstratiebedrijven bestaat enthousiasme over de inhoud en de wijze waarop projecten uitgevoerd worden. Met de evaluatie zijn duidelijke indicaties verkregen dat de aangereikte kennis ook aanzet tot veranderingen. Dit geldt voor praktijknetwerken meer dan voor demobedrijven.

Uit het bovenstaande volgt dat met name de Sabe-modules voor individueel advies en de groepsgerichte kennisdeling doeltreffend zijn. Door de beschikbaarheid en inzet van erkende adviseurs te faciliteren, draagt de Sabe eveneens bij aan een betere werking van de AKIS. De connectie met het BAS-register is belangrijk om de kwaliteit en de onafhankelijkheid van het advies te borgen. Sabe heeft wat dit betreft ook een voorbeeldfunctie voor toekomstige regelingen van het rijk en eventueel provincies.

Doelmatigheid

De evaluator constateert een grote financiële onderbenutting bij een aantal onderdelen van de Sabe-regeling. Dit geldt met name voor de vouchers voor educatie en de ontwikkeling van het opleidingsaanbod door het GHO. Voor dit laatste is inmiddels een oplossing gevonden door uitvoeringstermijn van de beide scholingsprogramma's te verlengen waardoor er meer gelegenheid is om het beschikbare budget zinvol te besteden (zie ook aanbeveling hiervoor). Bij de educatievouchers is – door de veel geringere deelname en bij de opleidingsvoucher door een grote overschatting vooraf – meer dan 90% van de beschikbare middelen op de plank blijven liggen.

Aanbeveling

Zet naar de toekomst toe de groepsgewijze kennisdeling onverminderd voort. De argumentatie hiervoor kan enerzijds gevonden worden in het grote aantal ingediende projecten dat vanwege budgettaire redenen afgewezen is en anderzijds in de grote mate van effectiviteit en enthousiasme die is vastgesteld. Met een relatief geringe investering krijgt de belastingbetaler veel waar voor zijn geld.

Bij de vouchers voor individueel advies is (tot dusver) twee derde van het budget benut en een derde is dus onbenut gebleven. Van de 9 miljoen euro onbenutte middelen is 4 miljoen euro verklaarbaar door onvoldoende belangstelling voor de laatste openstelling specifiek voor piekbelasters (waarbij een voucher voor de volledige doelgroep beschikbaar was) en 5 miljoen euro door minder verzilvering. Voor de projectsubsidies geldt daarentegen dat verwacht wordt dat de beschikbare budgetten nagenoeg geheel benut worden.

Aanbeveling

Ga om de financiële benutting van de vouchers voor individueel advies te verbeteren – wanneer de regelgeving dit toestaat – in de toekomst over op een zekere mate van overcommitting. Dit betekent dat vooraf geen aanvragen vanwege het bereiken van het plafond worden afgewezen.

De door RVO gemaakte uitvoeringskosten van de Sabe-regeling zijn relatief hoog (namelijk naar schatting 13% tot 15% van de totale kosten). Een belangrijke verklaring hiervoor is de grote onderbenutting van de subsidies, waardoor de verhouding tussen de uitvoeringskosten en de totale kosten scheef is komen te liggen. Daarnaast speelt mee dat een forse initiële investering in het ICT-platform voor het aanvraagstelsel voor vouchers en projectsubsidies, opstellen van werkprocessen en borging van kwaliteitsstandaarden gedaan moest worden om de regeling in beheer te kunnen nemen.

De communicatiekanalen van RVO zijn – naast de agrarisch bedrijfsadviseurs voor specifiek de vouchers voor individueel advies – belangrijke informatiebronnen over de subsidiemogelijkheden van Sabe. Deze informatievoorziening wordt over het algemeen positief gewaardeerd. Er zijn geen wezenlijke punten van kritiek die tot verbeteringen in deze communicatie zouden moeten leiden. De informatievoorziening over het ontwikkelde opleidingsaanbod van het GHO is voor verbetering vatbaar. Het GHO heeft dit erkend en heeft in de communicatie inmiddels de nodige verbeteringen aangebracht zodat beter wordt aangesloten bij de verwachtingen van deelnemers. Voor een deel van de deelnemers aan de cursussen of opleidingen was de informatie over de inhoud en invulling ervan onvoldoende.

De modaliteiten voor de verschillende Sabe-onderdelen kunnen op veel draagvlak rekenen. Een modaliteit waarover de meningen meer verdeeld zijn onder agrariërs, is dat bij de vouchers voor individueel advies alleen erkende agrarische bedrijfsadviseurs (uit het BAS-register) ingezet kunnen worden.

Aanbeveling

Draag in de communicatie over de vouchers voor individueel advies nog meer het belang en de meerwaarde van de 'verbinding' met het BAS-register uit.

Een deel van gebruikers van dit Sabe-instrument herkent het doel van deze voorwaarde, namelijk borgen van de kwaliteit en onafhankelijk van het advies. Een ander deel heeft de voorkeur voor inzet van de eigen, vertrouwde adviseur waarmee al een relatie is opgebouwd. Dit is naar de toekomst nog steeds mogelijk op het moment dat de betreffende adviseur zich heeft laten registreren in het BAS-register.

Op grond van de ervaringen van de doelgroepen met de procedures komt de evaluator tot de conclusie dat de Sabe-regeling als laagdrempelig kan worden aangemerkt. Het aanvragen van vouchers en projectsubsidies is goed te doen voor geïnteresseerde agrariërs, adviseurs en uitvoerders

van projecten. Het enige punt is dat bij de vouchers voor educatie – naast het aanvragen van de voucher – ook nog een aanmelding voor de cursus en ten slotte de overdracht van de voucher moet worden gedaan (zie aanbeveling hierboven).

Overige bevindingen

De verbinding tussen de Sabe-regeling en het digitale kennisplatform Groen Kennisnet is 'aan de voorkant' – het vullen van Groen Kennisnet met informatie over en kennis uit de praktijknetwerken en demobedrijven – niet optimaal. Het ontbreken van de verplichte informatieverstrekking bij de eerste openstelling van praktijknetwerken, is een omissie. Recent is overleg tussen Groen Kennisnet en RVO geweest om ontbrekende projectresultaten (waaronder die van de eerste openstelling) alsnog opgenomen te krijgen in het Groen Kennisnet. Er zal nog het nodige missiewerk moeten worden verricht om projectuitvoerders te motiveren om informatie en kennis aan te reiken. Bij een deel van hen bestaat veel twijfels over het nut hiervan. Uit de evaluatie blijkt echter dat een deel van de adviseurs en agrariërs dit platform wel degelijk als kennisbron gebruikt. 'Aan de achterkant' constateren we tevens dat informatie uit het Groen Kennisnet door het GHO benut is voor de ontwikkeling van het educatie-aanbod.

Aanbeveling

Borg de informatielevering vanuit de ondersteunde Sabe-projecten naar het Groen Kennisnet.

Voor demobedrijven is een leernetwerk opgericht waarin uitvoerders kennis en ervaringen kunnen uitwisselen. Bovendien wordt vanuit dit leernetwerk ondersteuning geboden om het aantal bezoekers aan deze demobedrijven te vergroten. Dit laatste gebeurt door campagnemateriaal beschikbaar te stellen en informatie over de demobedrijven toegankelijk te maken via een specifieke website. De geraadpleegde uitvoerders van demonstratieprojecten zijn niet onverdeeld enthousiast

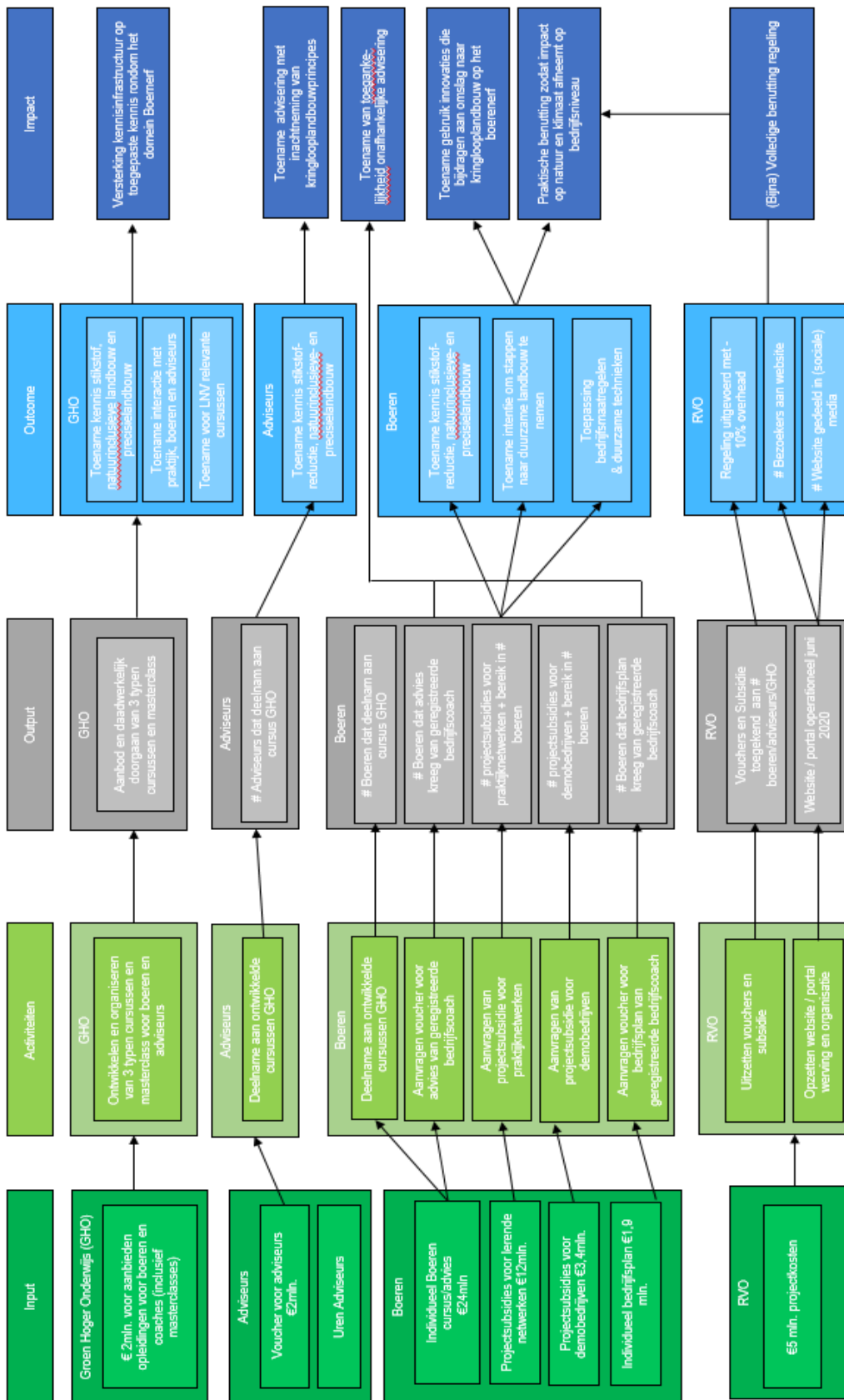

Aanbeveling

Overweeg een voorziening als het leernetwerk in de toekomst meer vraaggericht te maken, door deze vooral in te zetten om nieuwe demobedrijven 'op maat' te ondersteunen.

over (de meerwaarde van) dit leernetwerk. Met name demobedrijven die al enige tijd bestaan, ervaren nauwelijks meerwaarde aan deelname aan en ondersteuning vanuit het leernetwerk. Uit de reacties kan de conclusie worden getrokken dat dit netwerk te veel aanbodgericht en te weinig vraaggericht ingestoken is.

Bijlage I Beleidstheorie

Bijlage II Oordeel onderzoeksvragen

Schema I.1 Onderzoeksvragen, locatie antwoord en oordeel

Vraag	Locatie	Oordeel
Onderzoeksvragen		
1. In hoeverre heeft de Sabe-regeling bijgedragen aan kennisoverdracht naar het boerenerf, het verhogen van het kennisniveau en bieden van handelingsperspectieven aan landbouwers om te komen tot duurzame bedrijfsaanpassingen?	Paragraaf 4.2 Paragraaf 4.3	De doeltreffendheid van de cursus- en opleidingsvoucher is beperkt. Vooral de cursusvoucher heeft een beperkte impact door het geringe aantal verzilveringen. Het gebruik van de vouchers leidt wel tot meer kennis en handelingsperspectieven.
	Paragraaf 5.2 Paragraaf 5.3	De doeltreffendheid van de advies- en bedrijfsplan-voucher is groot. Door beide vouchers komt nieuwe kennis beschikbaar, worden handelingsperspectieven vergroot en worden aanpassingen in de bedrijfsvoering respectievelijk bedrijfsadvies doorgevoerd.
	Paragraaf 6.2 Paragraaf 6.3	De doeltreffendheid van de projectsubsidies voor praktijk-netwerken en demobedrijven is groot. De evaluatie toont aan dat nieuwe kennis op het boerenerf beschikbaar is gekomen en handelingsperspectieven voor agrariërs zijn vergroot. Vooral de deelname aan praktijknetwerken leidt tot aanpassingen in de bedrijfsvoering van agrarische ondernemers.
	Hoofdstuk 7	De benutting van de middelen voor individueel advies en groepsgerichte kennisdeling is vrijwel volledig. De benutting van middelen voor educatie blijft achter bij de ramingen.
	Hoofdstuk 8	De uitvoering van de Sabe-regeling door RVO verloopt redelijk tot goed binnen de afgesproken en vastgelegde kaders.
1a. Zijn de beoogde doelen en outputs bereikt? Zijn de doelen en outputs bereikt tegen aanvaardbare kosten?	Paragraaf 3.1 Paragraaf 4.1 Paragraaf 5.1 Paragraaf 6.1	De beoogde doelen zijn bereikt (zie vraag 1). Bij de output constateert de evaluator dat deze voor educatie niet zijn bereikt (vooral vanwege het geringe bereik van agrariërs). Het aantal bereikte bedrijfsadviseurs is acceptabel.
	Hoofdstuk 7	De uitvoeringskosten zijn aanvaardbaar. Dat deze relatief hoger zijn dan voorzien, is verklaarbaar door het geringere bereik en grote, noodzakelijke initiële investeringen in de aanvraagssystematiek en bijbehorende randvoorwaarden.
2. In hoeverre is de gekozen mix (de onderdelen uit de Sabe-regeling) in samenhang effectief gebleken? Afgeleide vraag 6. In hoeverre heeft de gekozen aanpak voor de drie leermethodes voor landbouwers 1) individueel advies, en 2) educatie en 3) groepsgewijze kennisdeling bijgedragen aan de Sabe-doelen? Is de gekozen aanpak effectief en efficiënt toegepast binnen de doelgroepen?	Hoofdstuk 9 Hoofdstuk 10	De drie leermethodes vullen elkaar goed aan en leiden tot de beoogde effecten (zie vragen 1 en 1a). Ook draagt de mix van onderdelen bij aan de kerndoelen: kennisoverdracht naar boerenerf en het vergroten handelingsperspectieven. Tegelijkertijd is door een grote beschikbaarheid en toegankelijkheid van onafhankelijk advies het AKIS wezenlijk versterkt. Hiermee wordt een belangrijke omissie in de werking van het AKIS weggelaten.
3. In hoeverre dragen de randvoorwaardelijke instrumenten effectief en efficiënt bij aan de submodules uit de Sabe-regeling? 6. In hoeverre heeft de Sabe-regeling en het BAS-register op systemisch niveau het AKIS versterkt?	Paragraaf 9.1	De verbinding tussen de Sabe-regeling en het BAS-register is effectief in die zin dat de beschikbaarheid en de toegang tot onafhankelijk advies sterk vergroot zijn. De vouchers voor individueel advies hebben geleid tot een aanwas van erkende adviseurs in het BAS-register en veel adviestrajecten. De efficiëntie blijkt uit de grote benutting van de vouchers waarvoor BAS-erkende adviseurs worden ingezet in adviestrajecten. Dit versterkt het functioneren van het AKIS (zie ook vraag 2).
	Paragraaf 9.2	De evaluator constateert dat Groen Kennisnet een belangrijke faciliteit is voor kennisoverdracht en gebruikt wordt door het GHO voor de educatie en 'in het veld' (door adviseurs en zelfs agrarische ondernemers). De aanvoer van informatie vanuit door Sabe ondersteunde projectinitiatieven verloopt nog niet

		optimaal.
	Paragraaf 9.3	Ervaringen met het leernetwerk voor demonstratiebedrijven lopen uiteen. Het netwerk en de uitwisseling van inhoudelijke informatie worden gewaardeerd. Ondersteuning bij het vergroten van het bereik van de demobedrijven komt minder uit de verf en sluit ook weinig aan bij de behoeften van (een belangrijk deel van) de doelgroep van het netwerk.
4. In hoeverre heeft de actieve overheidsrol en ook overheidssubsidie om kennisoverdracht te stimuleren naar het boeren-erf bijgedragen aan de kennisoverdracht zelf en totstand-koming van duurzame bedrijfs-aanpassingen? In welke mate is dit terug te zien op systeemniveau van de land- en tuinbouwsector?	Hoofdstuk 7 Hoofdstuk 9	De actieve overheidsrol is gelegitimeerd vanuit de vaststelling dat de werking van het AKIS onvoldoende leidde tot kennisoverdracht naar het boeren-erf. Via de mix van Sabe-onderdelen is hier nu een belangrijke impuls aan gegeven, vooral door de instrumenten voor individueel advies en de groepsgerichte kennisdeling. In totaal is in de afgelopen jaren voor bijna 24 miljoen aan subsidie verstrekt aan vouchers en projectsubsidies. Hiermee zijn over het algemeen vooral veehouders bereikt en in mindere mate de akkerbouwers. Het BAS-register en Groen Kennisnet zijn duurzame faciliteiten die met de Sabe-regeling een verdere impuls hebben gekregen.
5. In welke mate kan er een uitspraak worden gedaan of de outputs ook echt hebben geleid tot een verhoging van het kennisniveau en meer handelingsperspectieven?		Zie de antwoorden op vragen 1 en 1a.
5.a Zijn de gekozen outputs ook het meest geschikt voor het betreffend doel?	Bijlage I beleidstheorie + diverse plaatsen in hoofdrapport	De evaluator constateert dat bij de voorbereiding van de Sabe-regeling goed aandacht is besteed aan de beleidstheorie en de verwachte output, outcome en impact van de Sabe-instrumenten. De beleidstheorie moest echter nog wel verder geactualiseerd en voor de opleidingsvoucher (waarbij een verkeerde outcome-indicator was genoemd) gecorrigeerd worden. De evaluator concludeert dat in de beleidstheorie een logisch geheel van verschillende orde effecten gehanteerd wordt met de juiste outputs. De RVO monitoring is goed ingericht om informatie over de effectiviteit op te halen.
7. Welke verbetermogelijkheden zijn er binnen de Sabe-regeling?	Hoofdstuk 10	In het afsluitende hoofdstuk heeft de evaluator een aantal concrete aanbevelingen en verbetermogelijkheden geformuleerd.
Afgeleide vragen		
1. Zijn de subdoelen (onderdelen) uit de Sabe-regeling voldoende duidelijk beschreven als het gaat om het doel en de samenhang hiervan? En komt het geheel hiervan ook zichtbaar terug in de uitvoeringspraktijk?	Paragraaf 2.2 Hoofdstuk 8 Bijlage I beleidstheorie	De evaluator constateert dat de subdoelen en samenhang voldoende duidelijk beschreven zijn. In de uitvoeringspraktijk wordt dit goed voor het voetlicht gebracht. De informatievoorziening wordt door de doelgroepen overwegend positief gewaardeerd. Dit geldt minder voor de informatievoorziening over het ontwikkelde GHO-educatieaanbod, maar daarin zijn tussentijds aanpassingen doorgevoerd.
2. Is de kwaliteitsborging van het BAS-register goed opgezet en beschreven en wordt hier ook in de uitvoering op gestuurd?	Paragraaf 2.2 Paragraaf 9.1	De kwaliteitsborging van het BAS-register is goed ingeregeld en ook goed omgezet naar de uitvoeringspraktijk. Dit door strenge selectie aan de poort, steekproefsgewijze monitoring van de kwaliteit van adviezen en de aandacht voor permanente educatie van erkende bedrijfsadviseurs.
3. Wordt het Groen Kennisnet voldoende gebruikt en ingezet als platform voor kennisverspreiding en benutting?	Paragraaf 9.2	De evaluator constateert dat het Groen Kennisnet door een deel van de geraadpleegde agrariërs en adviseurs wordt gebruikt als kennisbron. Of dit gebruik voldoende is valt – bij een gebrek aan een norm hiervoor – niet te beoordelen.
4. Hoe is de tussentijdse sturing op de inhoudelijke doorontwikkeling van de Sabe-regeling opgepakt en zijn dit ook de juiste interventies geweest?	Paragraaf 5.3 Paragraaf 6.3	Tussentijds zijn twee nieuwe interventies toegevoegd, namelijk de Sabe-bedrijfsplanvoucher en de projectsubsidies voor demonstratiebedrijven. Hiervoor is al geconstateerd dat deze beide interventies zeer doeltreffend zijn en dus een belangrijke aanvulling zijn op het Sabe-instrumentarium. Enerzijds omdat bij

		<p>bedrijfsplanvouchers intensieve trajecten horen die tot grote veranderingen leiden. Anderzijds sluiten demonstratiebedrijven goed aan bij een belangrijke voorkeur van agrariërs dat ze vooral van andere agrariërs willen leren.</p>
<p>5. In hoeverre kan een uitspraak worden gedaan of de gekozen maximale subsidies voor de verschillende outputs de landbouwer ook in staat stelt om een kwalitatief goed advies of kennisproduct te ontvangen met voldoende kennis, diepgang en handelingsperspectieven om zelf hier actief verder mee aan de slag te gaan?</p>	<p>Paragraaf 8.2</p>	<p>Op grond van de grote belangstelling voor zowel de Sabe-adviesvoucher als de Sabe-bedrijfsplanvoucher en de grote mate van tevredenheid over de inhoud van de adviezen en de effectiviteit van deze instrumenten (zie vraag 1), komt de evaluator tot de conclusie dat de maximale subsidieomvang adequaat is. Er bestaat ook een groot draagvlak voor de gehanteerde maximale voucherbedragen: 85% van de agrariërs (cursusvoucher), 89% van de adviseurs (opleidingsvoucher) en 69% van de agrariërs (individueel advies) zijn (zeer) positief over het maximale bedrag.</p>

- Breembroek, J.A., Strootman, A., Meerkerk, B., Westerhof, H., Koole, J.C., Janssen, N., 7 juli 2020
Kwaliteitsborging van het agrarisch advies. Advies aan Ministerie LNV
- Bureau Bartels, 23 januari 2009
Evaluatie regeling Praktijknetwerken
- Commissie Peper, 20 mei 1996
Duurzame kennis, Duurzame landbouw
- Geerling-Eiff, Floor, 15 mei 2019
SWOT-analyse Nederlandse AKIS
- Groeien naar Morgen
Sabe-demobedrijven
- Groen Hoger Onderwijs, 7 september 2023
Tussenrapportage scholingsprogramma Stikstof in de landbouw
- Groen Hoger Onderwijs, 10 september 2023
Tussenrapportage scholingsprogramma Stikstof, Natuurinclusief Ondernemen en Precisielandbouw
- Groen Hoger Onderwijs, 2024
Toelichting op evaluatieresultaten Scholingsprogramma Natuurinclusief Ondernemen
- Groen Hoger Onderwijs, januari 2024
Toelichting op evaluatieresultaten Scholingsprogramma Precisielandbouw
- Groen Hoger Onderwijs, januari 2024
Toelichting op evaluatieresultaten Scholingsprogramma Stikstof in de landbouw
- Groen Hoger Onderwijs, 26 april 2024
Tweede tussenrapportage scholingsprogramma Stikstof, Natuurinclusief Ondernemen en Precisielandbouw
- Groen Kennisnet
Sabe-projecten op Groen Kennisnet
- Ministerie van Financiën, 2023
XIV Landbouw, Natuur en Voedselzekerheid, Bijlage 9: Overzicht kengetallen en indicatoren

Ministerie van LNV, 8 september 2018

Visie landbouw, Natuur en Voedsel: Waardevol en Verbonden

Ministerie van LNV, 19 juli 2019

Kamerstuk 35000-XIV, nr. 98

Ministerie van LNV, 2020

Kennis- en Innovatieagenda Landbouw, Water, Voedsel 2020-2023

Ministerie van LNV, 11 augustus 2020

Kamerbrief over voortgang Innovatie op het boeren erf

Ministerie van LNV, 29 oktober 2020

Staatscourant 2020, 55036

Ministerie van LNV, 18 november 2020

Kamerbrief Contouren van het Omschakelprogramma duurzame landbouw, kamerstuk 35 334 nr.126

Ministerie van LNV, 30 april 2021

Staatscourant 2021, 21184

Ministerie van LNV, 24 september 2021

Staatscourant 2021, 41040

Ministerie van LNV, 25 februari 2022

Staatscourant 2022, 5745

Ministerie van LNV, 9 juni 2023

Staatscourant 2023, 15754

Ministerie van LNV, 16 juni 2023

Staatscourant 2023, 16732

Ministerie van LNV, 1 november 2022

Uitvoeringsregeling GLB 2023

Ministerie van LNV, 22 augustus 2023

Visualisatie instrumenten SKI

OECD, 2015

Innovation, Agricultural Productivity and Sustainability in the Netherlands

OECD, 2023

Policies for the Future of Farming and Food in the Netherlands

RVO, 8 oktober 2021

Kader rapportage en monitoring Sabe regeling

RVO, 13 januari 2022

Resultaten onderzoek gebruik adviesvoucher Sabe openstelling november 2020

RVO, 11 mei 2022

Resultaten onderzoek gebruik adviesvoucher Sabe openstelling voorjaar 2021

RVO, 22 augustus 2022

Resultaten onderzoek Sabe-projectsubsidie eerste openstelling

RVO, 22 januari 2024

Resultaten onderzoek gebruik bedrijfsplanvoucher Sabe openstellingen najaar 2021/voorjaar 2022

Valk, Olga van der, december 2023

'Zo is niet hoe wij het doen', Stilzwijgende kennis en informele netwerken bij leerprocessen in het GLB

Vereniging Agrarische Bedrijfsadviseurs, 2024

Website bedrijfsadviseringssysteem (BAS-register)

Bijlage IV Lijst organisaties

Sleutelpersonen

- Ministerie van LVVN, 7 personen
- Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO), 3 personen
- Groen Hogeronderwijs, 2 personen
- Beoordelingscommissies Sabe-projectsubsidies, 2 personen
- Agrarisch bedrijfsadvies, 2 personen

Gesprekspartners uit de externe omgeving

- BAS-commissie, 2 personen
- Groen Kennisnet, 1 persoon
- Leernetwerk demobedrijven, 1 persoon
- Vereniging Agrarische Bedrijfsadviseurs (VAB), 2 personen

Bijlage V Tabellenboek

Tabellen bij hoofdstuk 3

Tabel V.1 Uitgevoerde cursussen voor agrariërs (ultimo maart 2024)

Cursus/opleiding	Uitvoeringslocatie	Uitvoeringsdatum	Aantal aanmeldingen
Verdiepingscursus Stikstof	Almere	feb-22	10
Cursus Precisielandbouw	Oost	nov-22	14
Cursus Precisielandbouw	Noord	jan-24	7
Cursus Natuurinclusief ondernemen	Centraal (IH/HAS)	sep-22	15
Cursus Natuurinclusief ondernemen	Centraal (IH/HAS)	jan-24	14
Totaal aantal opgeleide agrariërs			60

Bron: monitoringgegevens GHO

Tabel V.2 Uitgevoerde masterclasses stikstof voor agrariërs (ultimo maart 2024)

Cursus/opleiding	Uitvoeringslocatie	Uitvoeringsdatum	Aantal aanmeldingen
Masterclass Stikstof	Den Bosch	okt-20	12
Masterclass Stikstof	Dronten	okt-20	13
Inspiratiesessie Stikstof (online)	Dronten	mrt-21	25
Masterclass Stikstof	Van Hall Larenstein	apr-22	19
Masterclass Stikstof	Dronten	jan-23	11
Masterclass Stikstof	Zeeland	jan-23	20
Masterclass Stikstof	Heibloem	okt-23	13
Masterclass Stikstof	Dronten	okt-23	110
Masterclass Stikstof	Marum	nov-23	12
Masterclass Stikstof	Wytgaard	nov-23	11
Masterclass Stikstof	Dronryp	nov-23	14
Masterclass Stikstof	Heeg	nov-23	11
Masterclass Stikstof	Holten	nov-23	10
Masterclass Stikstof	Haastrecht	nov-23	15
Masterclass Stikstof	Reek	nov-23	12
Totaal aantal opgeleide agrariërs			308

Bron: monitoringgegevens GHO

Tabel V.3 Uitgevoerde opleidingen voor adviseurs (ultimo maart 2024)

Cursus/opleiding	Uitvoeringslocatie	Uitvoeringsdatum	Aantal aanmeldingen
Opleiding bedrijfscoach Stikstof	Dronten	mrt-21	16
Opleiding bedrijfscoach Stikstof	Den Bosch	mrt-21	15
Opleiding bedrijfscoach Stikstof	Dronten	mei-21	11
Opleiding bedrijfscoach Stikstof	Den Bosch	sep-21	14
Opleiding bedrijfscoach Stikstof	Den Bosch	nov-21	10
Opleiding bedrijfscoach Stikstof	Dronten	feb-22	17
Opleiding bedrijfscoach Stikstof	Dronten	sep-22	14
Opleiding bedrijfscoach Stikstof	Dronten	feb-24	9
Opleiding bedrijfscoach NIOL	Den Bosch	sep-22	14
Opleiding bedrijfscoach NIOL	Dronten	nov-22	13
Opleiding bedrijfscoach NIOL	Dronten	feb-23	11
Opleiding bedrijfscoach NIOL	Dronten / Den Bosch	jan-24	14
Opleiding bedrijfscoach PL	Zuid	uitgesteld	2
Totaal aantal opgeleide adviseurs			157

Bron: monitoringgegevens GH0

Tabel V.4 Aantal aangeboden cursussen, masterclasses en opleidingen naar regio (ultimo maart 2024)

Onderwijsvorm/regio	Noord	Zuid	West	Oost	Midden
Cursus stikstof agrariërs	-	-	-	1	-
Cursus natuurinclusief agrariërs	-	-	-	-	2
Cursus precisielandbouw agrariërs	1	-	-	1	-
Masterclass stikstof (fysiek)	4	4	-	7	1
Opleiding stikstof bedrijfsadviseurs	-	3	-	5	-
Opleiding natuurinclusief bedrijfsadviseurs	-	2	-	2	-
Opleiding precisielandbouw	-	1 (uitgesteld)	-	-	-
Totaal	5	10*	-	16	3

Bron: monitoringgegevens GH0

Tabel bij hoofdstuk 4

Tabel V.5 Verdeling aanvragers cursusvouchers naar deelsector (ultimo 2024)

Deelsector	Absoluut	Relatief
Fokken en houden dieren	61	50%
Teelt eenjarige gewassen	35	29%
Gemengde bedrijven (plantaardig en dieren)	11	9%
Dienstverlening landbouw	6	5%
Teelt meerjarige gewassen	3	2%
Combinatie teelten (plantaardig)	3	2%
Teelt sierplanten	2	2%
Totaal	121	100%

Bron: monitoringgegevens RVO

Tabellen bij hoofdstuk 5

Tabel V.6 Verdeling aanvragen Sabe-advies- en -bedrijfsplanvoucher naar deelsector

Deelsector	Absoluut	Relatief
Fokken en houden dieren	10.118	71%
Teelt eenjarige gewassen	1.652	12%
Gemengde bedrijven (plantaardig en dieren)	942	7%
Teelt sierplanten	387	3%
Teelt meerjarige gewassen	219	2%
Dienstverlening landbouw	187	1%
Combinatie teelten (plantaardig)	114	1%
Onbekend	602	4%
Totaal	14.219	100%

Bron: monitoringgegevens RVO

Tabellen bij hoofdstuk 6

Tabel V.7 Verdeling aanvragen projectsubsidie voor demobedrijven, naar deelsector

Deelsector	Absoluut	Relatief
Fokken en houden dieren	38	49%
Gemengde bedrijven (plantaardig en dieren)	18	23%
Teelt eenjarige gewassen	8	10%
Combinatie teelten (plantaardig)	6	8%
Teelt meerjarige gewassen	5	6%
Teelt sierplanten	2	3%
Dienstverlening landbouw	1	1%
Totaal	78	100%

Bron: monitoringgegevens GHO

Tabel bij hoofdstuk 7

Tabel V.8 Voorlopige benutting budget ontwikkeling cursusaanbod, naar thema (medio 2023/maart 2024)

Begroot/benut	Stikstof 1	Stikstof 2	Stikstof totaal	Natuurinclusief	Precisielandbouw
Begroot	1.034.280	293.853	1.328.133	635.881	292.979
Benut	439.087	33.340	472.427	246.071	108.042
Realisatiequote			36%	39%	37%

Bron: tussenrapportages GHO

Tabel bij hoofdstuk 8

Tabel V.9 Rapportcijfers voor cursussen en opleidingen

Type	Inhoud	Organisatie	Deskundigheid docenten
Cursus precisielandbouw (N=3)	7,5	7,5	8
Cursus natuurinclusieve landbouw (N=10)	7	7	7,3
<i>Gemiddelde cursussen (N=13)</i>	<i>7,1</i>	<i>7,1</i>	<i>7,4</i>
Opleiding stikstof (N=15)	7,7	7,6	7,6
Opleiding natuurinclusieve landbouw (N=12)	6,4	7,3	7,2
<i>Gemiddelde opleidingen (N=27)</i>	<i>7,1</i>	<i>7,5</i>	<i>7,5</i>
Gemiddeld totaal (N=40)	7,1	7,4	7,4

Bron: monitoringgegevens GHO

Colofon

 Bureau Bartels
ONDERZOEK | BELEIDSADVIES

Bureau Bartels B.V.
Postbus 318
3800 AH Amersfoort
Stationsplein 13A
3818 LE Amersfoort

www.bureaubartels.nl
info@brtIs.nl
033 - 479 20 20

